

INTERNATIONAL CONGRESS ON TURKISH GEOGRAPHY SOCIAL SCIENCES RESEARCH IV

TASHKENT / UZBEKISTAN
NOVEMBER 12-14, 2024

PROCEEDINGS BOOK

EDITOR: HAKAN ARIDEMİR

FILİZ KİTABEVİ
İSTANBUL
2024

**INTERNATIONAL CONGRESS ON
TURKISH GEOGRAPHY SOCIAL
SCIENCES RESEARCH IV**

**TASHKENT / UZBEKISTAN
NOVEMBER 12-14, 2024**

PROCEEDINGS BOOK

EDITOR: HAKAN ARIDEMİR

İSTANBUL-2024

ISBN: 978-625-6134-86-7

Cover design Özge Dane
Edited by Hakan Arıdemir
This book first published 2024 İSTANBUL
Filiz Kitabevi

All rights for this book reserved. No part of this book may be reproduced or transmitted in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without written permission from the author, except for the inclusion of brief quotations in a review. Although the author and publisher have made every effort to ensure that the information contained in this book was correct at press time, the author and Publisher do not assume and hereby disclaim any liability to any party for any loss, damage, or disruption caused by errors or omissions, whether such errors or omissions result from negligence, accident, or any other cause. The editors have made every effort to include an exhaustive set of opinions on all the issues discussed in every part of this book. The views of the contributors of the chapters do not necessarily reflect the editor own.

Contact

URL: www.turkdunyasi.org
E-ileti: info@turkdunyasi.org

PRESENTATION

Dear Researchers and Academicians,

This book comprises the proceedings of the valuable papers presented during the International Congress on Turkish Geography Social Sciences Research IV. The primary goal of this compilation is to foster an academic platform that explores the shared values and cultural ties among the countries of the Turkic World. By bringing together the perspectives of scholars specializing in social sciences and educational sciences, this work aims to contribute to the understanding of the historical, cultural, and societal dynamics of the Turkic Geography.

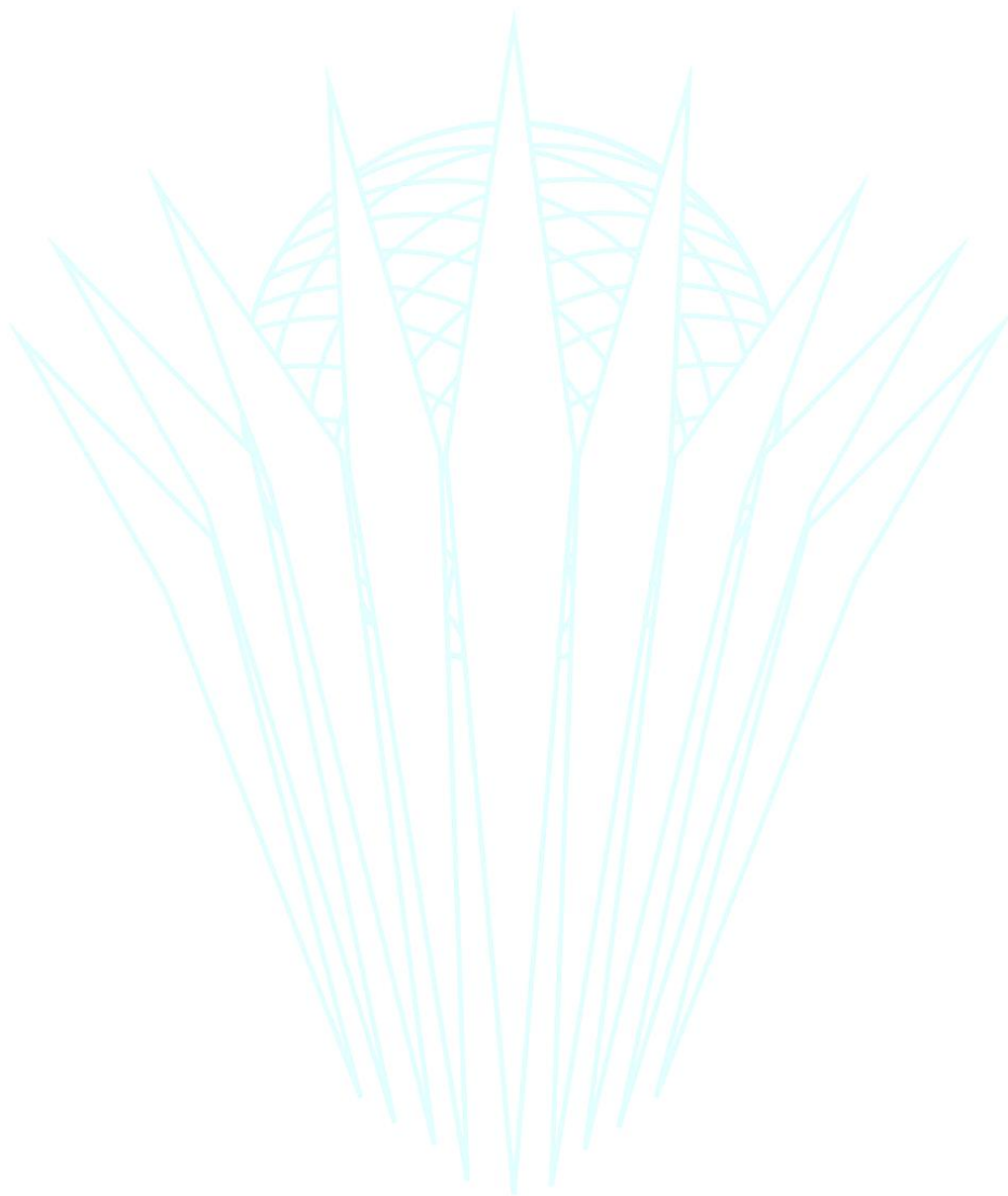
Under the theme of ‘**Shared Values**’, this year’s congress focused on the deep-rooted cultural and social bonds that connect the Turkic World. The studies presented—ranging from Uzbekistan to Türkiye, Kyrgyzstan to Azerbaijan—offer insights into the contributions of participating academics to their respective countries’ education systems, cultural heritage, historical processes, and contemporary issues. These proceedings collectively highlight the rich cultural and historical legacies of the Turkic World and serve as a testament to its enduring significance.

We extend our heartfelt gratitude to all participants who have enriched this endeavor with their valuable contributions. We are especially thankful to Alfraganus University, the Afro-Eurasian Research Association, and Kütahya Türk Ocağı for their indispensable support and collaboration in the realization of this congress.

We hope that the **Proceedings Book** will inspire the development of innovative ideas and pave the way for further collaboration among scholars in this field. We look forward to meeting you again at future congresses, united by our shared commitment to academic excellence and cultural understanding.

Assoc. Prof. Dr. Hakan Aridemir

On behalf of the Congress Organising Committee

Committees

Coordinator of Congress

Assoc. Prof. Dr. Halil Adıyaman Kütahya Dumlupınar University Türkiye

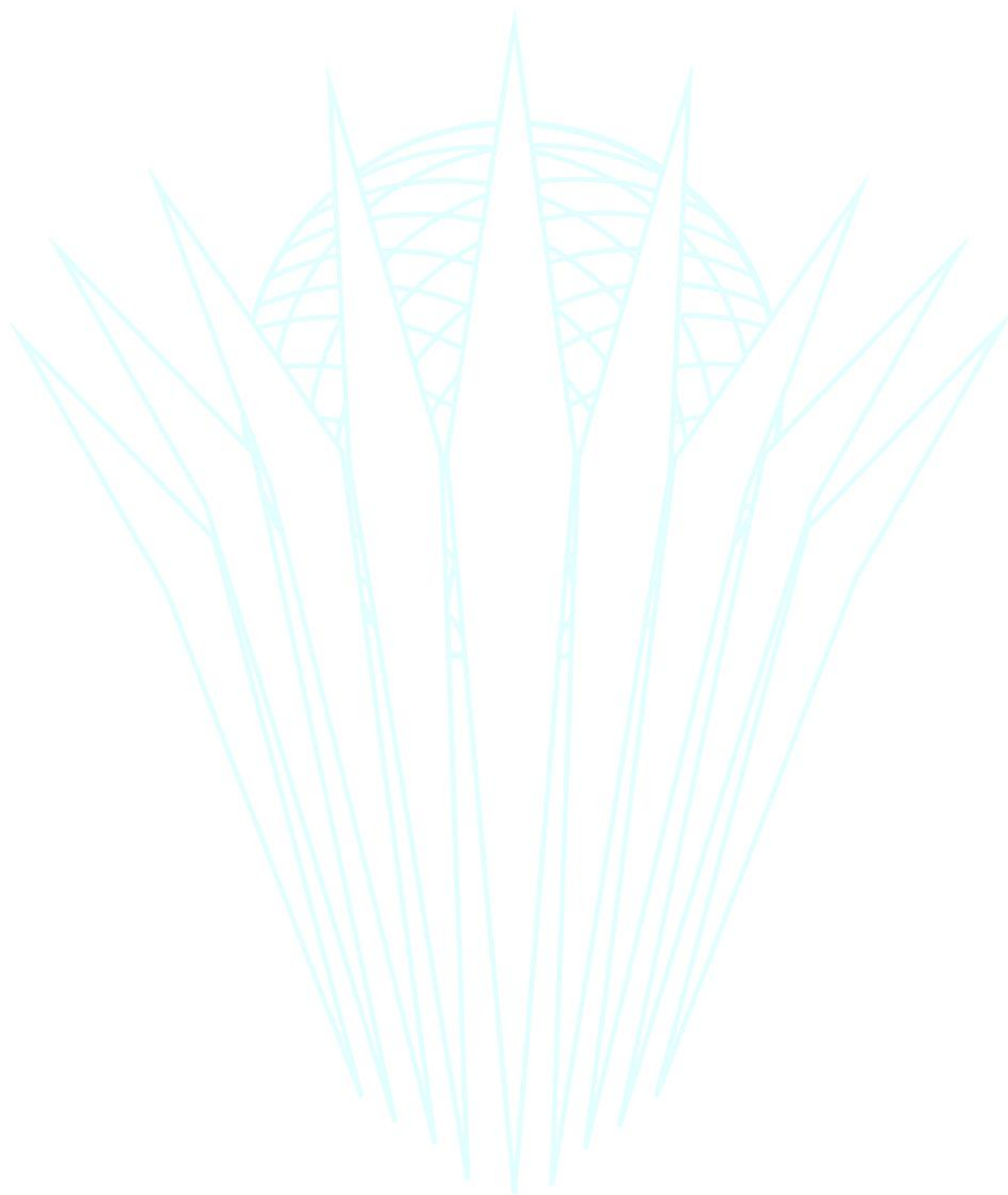
ORGANIZATION COMMITTEE

Prof. Dr. Asem Nauşabayeva Hekimoğlu	Kütahya Dumlupınar University	Türkiye
Prof. Dr. Kamile Gülüm	Balıkesir University	Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Hakan Arıdemir	Kütahya Dumlupınar University	Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Nelya Potapova	Alfraganus University	Uzbekistan

SCIENTIFIC and REFEREE COMMITTEE

Prof. Dr. Akmatoli ALIMBEKOV	Kırgızistan-Türkiye Manas University	Kırgızistan
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN	Ankara University	Türkiye
Prof. Dr. Boraş Smailovići MIRZALIEV	Ahmet Yesevi University	Kazakistan
Prof. Dr. Gulnar NADIROVA	Al-Farabi Kazak National University	Kazakistan
Prof. Dr. Sheripzhan NADYROV	Al-Farabi Kazak National University	Kazakistan
Prof. Dr. Sönmez KUTLU	Ankara University	Türkiye
Prof. Dr. Gulnara NYUSSUPOVA	Al-Farabi Kazak Ulusal University	Kazakistan
Prof. Dr. Kubatbek TABALDIYEV	Kırgızistan-Türkiye Manas University	Kırgızistan
Prof. Dr. Fahri UNAN	Kırgızistan-Türkiye Manas University	Kırgızistan
Prof. Dr. Anarkül URDALETOVA	Kırgızistan-Türkiye Manas University	Kırgızistan
Prof. Dr. Bayan ZHUBATOVA	Al-Farabi Kazak Ulusal University	Kazakistan
Prof. Dr. Alparslan OKUR	Sakarya University	Türkiye
Prof. Dr. Galiimaa NYAMAA	Mongolian University	Mongolia
Prof. Dr. Elmira JAFAROVA	Baku State University	Azərbaycan
Prof. Dr. Muhamedov ASROR	Alfraganus University	Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Qalib Sayılov	Azərbaycan Milli Bilimler Akademiyası	Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Adriatik Derjaj	University of Tirana	Arnavutluk

Assoc. Prof. Dr. Nagy HENRIETTA	Szent István University	Macaristan
Assoc. Prof. Dr. József KÁPOSZTA	Szent István University	Macaristan
Assoc. Prof. Dr. Elena MIHAJLOVA	Ss. Cyril and Methodius University	Makedonya
Assoc. Prof. Dr. Cengiz BUYAR	Kırgızistan-Türkiye Manas University	Kırgızistan
Dr. Zilola KASIMOVA	Alfraganus University	Uzbekistan

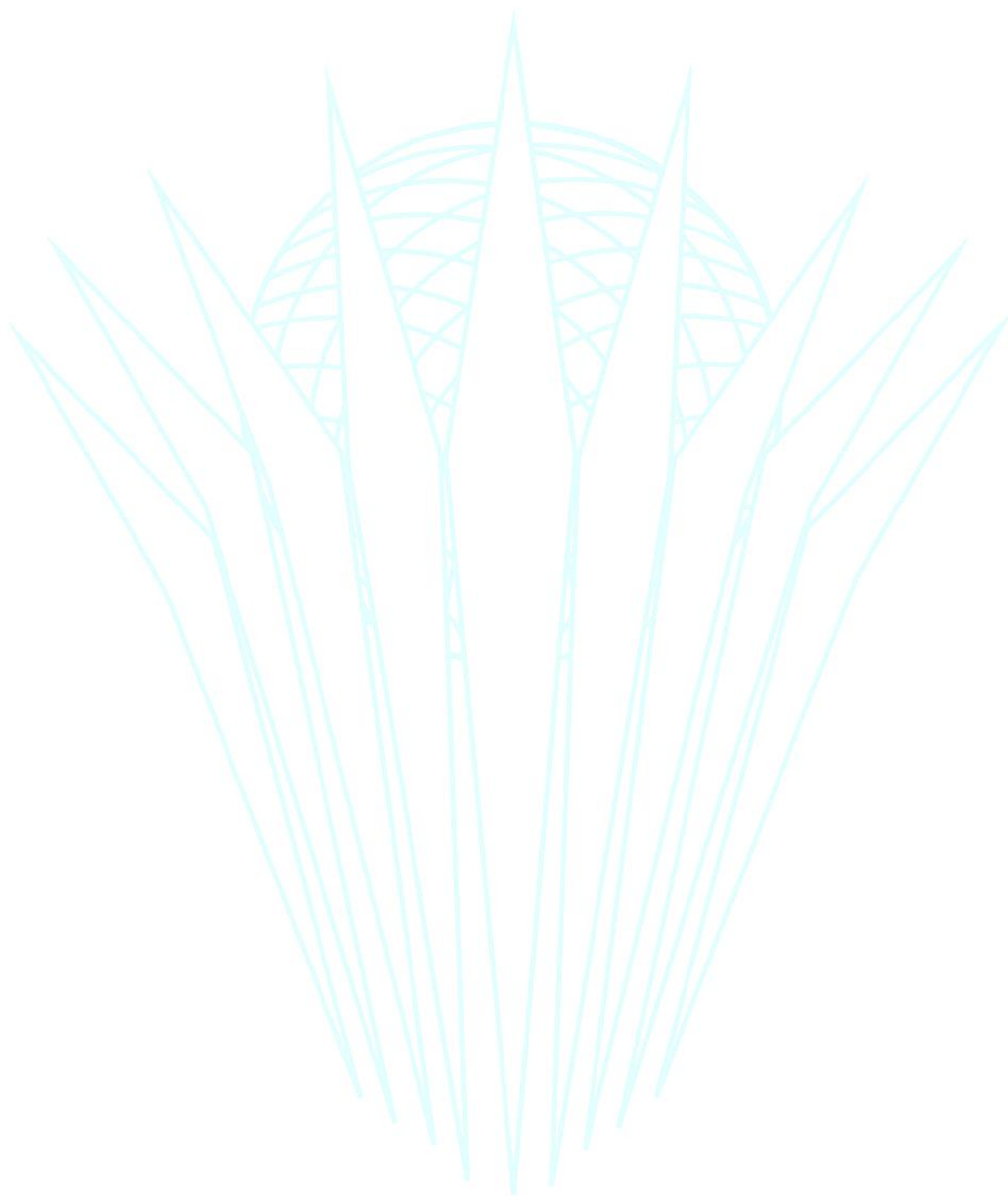
**We would like to thank everyone working in the
organization of the Congress...**

Sponsors

CONTENTS

Hazar Denizi'nin Statüsü Konusunda 2018 Aktau Antlaşması'nın Bölge Güvenliği Açısından Önemi Prof. Dr. Alaeddin Yalçınkaya
Türk Devletleri Tarihinde Geçmişten Günümüze Önemli Rol Oynayan Türk Kadınları Arş. Gör. Dr. Büşra Elçiçeği
Attitude Towards The Creative Intelligentsia In The New Uzbekistan (on the example of the "Strategy of Action" and "Strategy of Development") Prof. Dr. Dilobar Ochilova
The Functionalization of Converb Suffixes in Turkish and Azerbaijani Languages Parvin Garibova Yashar
Peculiarities of The Study of Public Opinion in Multicultural Environment Gulchekhra Abdurakhmanovna Khashimova
The Ceyhun River and The Central Asian Water Dispute: Regional Tensions and Allocation Conflicts Assoc. Prof. Dr. Hakan Arıdemir, Assoc. Prof. Dr. M. Sadık Akyar
Issues of Soviet Education in the 20-30s of the XX Century in the Context of Georgian Literature Assist. Prof. Dr. MananaTavdgiridze
Rusya Federasyonu Ukrayna İlişkileri ve Türkiye'nin Arabuluculuğu Melih Emre Karanfil
Atatürk'ün 1930-1931 Tetkik Seyahatlerinde Ziraat Dr. Nedim Sarigüzel
The Synergetic Approach in Social Sciences Assoc. Prof. Dr. Nelya Potapova
Sovyet Döneminde Özbekistan Ekonomisinin Yapısal Analizi ve Bölgesel Dinamikler Dr. Nurullah Çetin
Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşında Azerbaycan Karşıtı Dijital Diplomasi Faaliyetleri ve Dezenformatif Eylemleri Doç. Dr. Pınar Özden Cankara
Türk Dünyası Halk Takvimi Atasözleri Ve Dilbilimsel Analizi (Türkiye-Makedonya-Kazakistan Karşılaştırmalı Örneği) Prof. Dr. Birsal Oruç Aslan, Prof. Dr. Kamile Gülüm
Türkiye'de Ortaokul Sosyal Bilgiler Programına Akhun Anlatımının Entegre Edilmesi Sefa Çatal
Çağatay Hanları ve Dini Assoc. Prof. Dr. Sevinch Ulash qizi Ulashova
Phonetic Changes in Borrowed Vocabulary from Turkish Dr. Vardo Chokharadze
Türkdilli Xalqların Ortaq Dil Yaddası Assoc. Prof. Dr. Zabitə Teymurlu
Yönetimde Yönetici-Eleman İlişkilerindeki Liderlik Sorununun Sosyo-Psikolojik Analizi Zeynep Hecemova
Türkistan'da 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Okullar Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu
Arif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Türk Dünyası Doç. Dr. Halil Adıyaman

Hazar Denizi'nin Statüsü Konusunda 2018 Aktau Antlaşması'nın Bölge Güvenliği Açısından Önemi

Prof. Dr. Alaeddin Yalçınkaya*

Öz

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hazar'a kıyısı bulunan üç Türk cumhuriyeti bağımsızlığını kazanmış, böylece Hazar kıyıdaşı devlet sayısı ikiden beşe çıkmıştır. Hazar'ın Statüsü konusunda daha önce Sovyetler Birliği ve İran arasında sözleşmelerin geçerli olması gerektiği ileri sürülerek yeni bağımsız devletlerin de haklarının dikkate alındığı bir mutabakat için on yıllarca beklenmiştir. İran ve Rusya Federasyonu, yeni kıyıdaş devletler Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın Hazar'daki haklarını, göl statüsü iddiasıyla engellemek, kaynaklarını paylaşmak istemiştir. 2018 Aktau Antlaşması ile Rusya ve İran iddialarından önemli ölçüde vazgeçmiş, beş devletin mutabakatıyla yeni statü belirlenmiştir. Buna göre üç bağımsız Türk cumhuriyetinin deniz alanlarındaki petrol ve doğalgaz kaynakları konusunda hakkaniyete uygun bir düzen oluşturulmuştur. Antlaşma, Deniz Hukuku açısından önemli yeniliklere sahip olup beş kıyıdaş devletin taraf olması dikkate alındığında Uluslararası Hukuk açısından da sorun bulunmamaktadır. Tebliğde Aktau Sözleşmesi'nin muhtevası ve önemi özetlenirken aynı zamanda yeni bağımsız Türk cumhuriyetlerinin haklarını koruma yolunda hukuk mücadelesindeki başarısı ve bunun bölgesel güvenlik açısından anlamı ve önemi ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: 2018 Aktau Antlaşması, Hazar'ın Statüsü, Bölgesel Güvenlik, Deniz Hukuku Sözleşmesi, Sovyet Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri

The Importance of the 2018 Aktau Convention on the Status of the Caspian Sea in Terms of Regional Security

Abstract

After the collapse of the Soviet Union, the three Turkish republics on the Caspian coast gained independence, thus the number of Caspian riparian states increased from two to five. It was claimed that the previous agreements between the Soviet Union and Iran regarding the Status of the Caspian Sea should be valid, and an agreement that took into account the rights of the newly independent states was waited for decades. Iran and the Russian Federation wanted to block the rights of the new riparian states Azerbaijan, Kazakhstan and Turkmenistan in the Caspian Sea, claiming lake status, and share their resources. With the 2018 Aktau Treaty, Russia and Iran significantly renounced their claims, and a new status was determined by the consensus of the five states. Accordingly, an equitable order has been established regarding the oil and gas resources in the maritime areas of the three independent Turkish republics. The Treaty has important innovations in terms of Maritime Law, and considering that five coastal states are parties, there is no problem in terms of International Law. While the content and importance of the Aktau Convention is summarized in the presentation, and the success of the legal struggle to protect the rights of the newly independent Turkish republics and its meaning and importance in terms of regional security are discussed.

Key Words: 2018 Aktau Convention, Status of the Caspian, Regional Security, Law of the Sea, Post-Soviet Independent Turkish Republics

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, orcid no: 0000-0001-5553-0314

Giriş

Uluslararası Uzlaşmazlıklarda, az gelişmiş ülkelerle gelişmişler veya sömürge sonrası bağımsızlığını kazananlarla diğerleri arasındaki sorunlar genellikle sürüncemede bırakılarak eski sömürgeci veya diğer güçlü ülkelerin bölgesel sorunlara müdahale zemini bırakılmış olur. Uyuşmazlıkların çözülmemesi, komşu ülkeler arasında iş birliğini önlediği gibi bölgesel veya küresel barışın korunması gerekçesiyle başta BM olmak üzere küresel aktörlerin bölgede varlığını zorunlu kılar. Etnik veya sınır çatışmalarını körüklemek veya bölgesel barışın kurulmasını engellemek yeni sömürgeciliğin en önemli ayaklarından birini oluşturmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, özellikle Kafkasya ve Türkistan bölgesindeki sınırlar, anklav ve asklavlar ile egemenliğe konu birçok alanlarda yeni bağımsız devletler arasında önemli anlaşmazlık konuları bulunmaktadır. Özerk bölgeler, sınırlar çizilirken etnik yapının dikkate alınmaması, bir devlet içinde diğer devlete ait topraklar, çatışmaları sürekli kılmak üzere önceki egemen gücün kurduğu tuzaklar olarak da kabul edilir. Eğer söz konusu alanda tarihi, coğrafi, etnik vb. gerekçeler barış ve iş birliğine karşı ciddi sorun teşkil ediyorsa, küresel güçler bu tür sorunların çözülmemesi yönünde büyük stratejiler uygulamaktadır. Başta İngiltere olmak üzere eski sömürgeciler ile Rusya'nın Kafkasya ve Türkistan stratejileri için kullanılan "büyük oyun" (grand game) bu gerçeğin doğru isimlendirmesi olarak görülebilir.

Hazar'ın jeopolitik konumu sadece kıyıdaş ülkelerin değil küresel güçlerin de ilgi alanında yer almıştır. Hazar havzasında bulunan enerji kaynakları, özellikle kıyıdaş ülkeler Azerbaycan, Türkmenistan, Rusya, Kazakistan ve İran yanında diğer bölgesel ve bölge dışı aktörlerin ilgisini çekmiş, bu çalışmada özetlendiği üzere on yıllar boyunca uzlaşmazlık sebebi olmuştur.¹ Avrupa ile Asya arasında yer alan yer alıp aynı zamanda kuzeyde Rusya ve güneyde Basra Körfezi ile Hint Okyanusu kıyıdaşı İran arasında bulunması, Hazar'ın jeopolitik önemini artırmaktadır. Kuzey batısında yer alan Kafkasya, aynı zamanda Karadeniz'e kıyıdaş olup yüksekliği beş bin metreyi geçen sıradağlardan oluşmaktadır.²

Bir ülkenin başta petrol ve doğalgaz olmak üzere önemli hammadde kaynağı veya stratejik özelliklere sahip olması, genellikle komşularıyla sorunlarının çözülmemesi veya suni sorunlar üretilmesinin politik gerekçesini oluşturmaktadır. Sovyet sonrası Hazar'ın statüsünün 27 yıl boyunca sürüncemede bırakılması, üç yeni bağımsız Türk cumhuriyeti Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan'ın egemenlik ve ekonomik haklarını engelleme stratejisinin önemli bir gerekçesidir. Bu süreçte İran'ın uluslararası hukuk ilkelerine aykırı talepleri Rusya Federasyonu tarafından da desteklenmiş, yeni bağımsız cumhuriyetlerin haklarını hukuk zeminde kullanmalarına karşı engeller çıkarılmıştır.

Hazar Denizi'nin Statüsü

Hazar, yaklaşık 371.000 kilometrekare alana sahip olup, açık denizlere dar kanallar dışında bağlantısı bulunmayan bir tuzlu su havzasıdır. Kerçe Boğazı üzerinden Karadeniz'e bağlanan Azak Denizi'ne akan Don ile Hazar'a akan Volga'nın kolları arasında açılan kanallar vasıtasıyla Hazar'dan, Karadeniz ve Baltık Denizi'ne bağlantı sağlanmıştır.³

Hazar, uluslararası deniz hukukuna göre kapalı veya yarı kapalı deniz statüsünde olup bundan dolayı göl veya deniz olduğu konusundaki görüşler uzlaşmazlığın temelini oluşturmuştur.

¹ H.Ömer Budak, *Sömürgecilikten Jeopolitiğe*, Öztepe Matbaacılık, Ankara, 2016, s. 274.

² Yelda Demirağ ve Cem Karadeli, *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya*, Palme Yayıncılık, Ankara, 2006, s. 79.

³ Selçuk Çolakoglu, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1988, 53/1, ss. 107-122.

Yukarıda belirtilen kapladığı alanıyla dünyada en büyük kapalı su havzalarından biri özelliğini taşımaktadır. Beş ülkenin kıyıdaş olduğu Hazar, güneyden kuzeye 1.200 km, doğudan batıya ise yaklaşık 350 km olup en derin yeri ise 1024 metredir. Bu özellikleriyle canlı ve cansız kaynakları yanında aynı zamanda jeostratejik önemi haizdir.⁴

Doğal olarak kapalı bir deniz olduğu halde daha 16. yüzyılda Osmanlı Sadrazamı Sokollu Mehmet Paşa'nın Don ve Volga nehirlerini birleştirme projesi yarım kalmış, daha sonra bunun Rus Çarlığı döneminde gerçekleşmesiyle bir anlamda yarı kapalı deniz statüsüne kavuşmuştur. Günümüzde Hazar'dan, Don ve Volga nehirleri ve kolları aracılığıyla Baltık ve Karadeniz'e küçük gemilerle ulaşım bulunmaktadır. Bununla beraber gerek belirtilen nehirlerin aynı ülke, Rusya Federasyonu'nun iç suları durumunda olması gerekse söz konusu yapay kanalların kapasitesi dikkate alındığında yarı kapalı statüsü dahi tartışmalıdır.

Önemli ölçüde daha önceki teamüllerin tedvini ile ortaya çıkan 1982 BM Deniz Hukuku Sözleşmesi'ne (BMDHS) göre denizdeki doğal kaynaklar üzerindeki haklar, yine bu sözleşme ile kararlaştırılan karasuları, kıta sahanlığı ve Münhasır Ekonomik Bölge (MEB) alanlarıyla belirlenmekte idi. Sovyetler Birliği döneminde Hazar'ın iki kıyıdaş devleti olarak sadece SSCB ve İran bulunmaktaydı. Hazar ile ilgili iki devletin 1921 ve 1941 sözleşmeleri bulunmaktaydı. Sovyetlerin dağılmasıyla ortaya çıkan üç cumhuriyetin, Hazar kaynaklarından yararlanması konusundaki mutabakatı İran, uluslararası hukukta bilinen ilke ve uygulamalara aykırı iddialarla engellemeye çalıştı. Sovyet sonrası yeni cumhuriyetlerle birlikte Hazar'daki kıyı uzunlukları Kazakistan'ın 2340 km, Türkmenistan'ın 1200 km, İran'ın 740 km, Azerbaycan'ın 825 km ve Rusya'nın ise 1930 km'dir. Burada görüldüğü gibi İran, Hazar'da en kısa kıyısı olan ülkedir. Aşağıda belirtileceği üzere Hazar'daki petrol ve gaz yatakları açısından da İran, en fakir olanıdır.

On yıllarca Rusya'nın da desteğini alan İran'a göre Hazar deniz değil de göl olduğundan buradaki kaynakların da kıyı devletleri arasında eşit paylaşımı gerekmektedir. Belirtmek gerekir ki Hazar'daki zengin petrol ve doğalgaz kaynakları daha çok Azerbaycan ve Kazakistan'a ait alanlarda bulunup İran ve Rusya alanlarında bu kaynaklar oldukça azdır. 1982 BMDHS, 76. ve 77. maddelere göre deniz tabanı ve toprak altında bulunan kaynaklar, gerek kıta sahanlığı gerekse MEB alanları dikkate alındığında 200 mile kadar kıyı devletin hakkıdır. Eğer iki devlet arasındaki mesafe 400 milin altında ise orta hat metodu uygulanır.⁵

Hazar'ın genişliği dikkate alındığında bu sözleşmeye göre zengin petrol ve doğalgaz yatakları Azerbaycan ve Kazakistan'ın kıta sahanlığı veya MeB alanında bulunmaktadır. Belirtmek gerekir ki 1982 sözleşmesi, deniz hukuku anayasası olarak adlandırılarak uluslararası hukukta taraf olmayan devletler için dahi birçok bakımdan teamül hukuku kuralı haline gelmiştir. Belirtmek gerekir ki bir devletin düzenli olarak itiraz ettiği bir kural, onun için bağlayıcı olamaz. İran'ın Hazar'ın göl olduğu, Rusya'nın da bu konuda açıkça itiraz etmediği yaklaşım doğru olarak kabul edilse bile kıyıdaş ülkelerin gölden çıkan ürünleri eşit paylaşmaları gerektiğine dair teamül derecesine ulaşmış bir uluslararası düzenleme bilinmemektedir. Bununla beraber uluslararası toplumun özelliği gereği, bu gibi durumlarda her ülkenin en fazlasını alıp karşı tarafa daha az bırakma stratejisinin sonucu olarak İran, çeyrek asrı aşan sürede uzlaşmaya yanaşmamış, Azerbaycan ve Kazakistan sahalarında çıkan ürünlerden pay istemiştir. İran'ın bu taleplerine karşılık Azerbaycan bağımsızlıktan hemen sonra Bakü-Süpsa demiryolu tankerleriyle Gürcistan üzerinden petrolünü pazarlamaya başlamıştır.

1990'ların sonunda imzalanan anlaşmalarla Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattı inşasını sağlamış, 2006'dan itibaren ürettiği petrolü bu hat üzerinden dünya piyasalarına

⁴ Nurana Mahmudova, Diplomatik İlişkilerde Hazar, Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, s.3.

⁵ Aslan Gündüz, Milletlerarası Hukuk, Savaş Yayınevi, Ankara, 2019, s. 205.

satmıştır. Belirtmek gerekir ki Sovyet döneminde Bakü petroleri Dağıstan, Çeçenistan'dan geçen boru hattıyla Rusya'ya ulaşmaktaydı. 1990'lar boyunca Çeçen bağımsızlık hareketi dolayısıyla bu hat âtil kalmış, ancak Rusya bir şekilde bölgede istikrarsızlığın kurulabileceği beklentisiyle Azerbaycan petrollerinin kendi kontrolü dışında pazarlanmasını engellemeye çalışmıştır. Bu süreçte İran'a destek vermesi, kendi temel stratejilerinin bir parçasıydı.

Çözüm Arayışında Geçen Çeyrek Asır

Sovyetler Birliği'nin 1991 sonunda dağılması sürecinde Karabağ'daki iddiaları sebebiyle Ermenistan Azerbaycan'a saldırmış ve 2020 yılına kadar ülkenin beşte birini işgal etmiştir. Bu süreçte bölgenin en önemli petrol üreticisi durumundaki Azerbaycan'da siyasi istikrarsızlık yaşanmış, seçilmiş ilk Cumhurbaşkanı Ebulfaz Elçibey görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır. Dış güçlerin de müdahalesiyle ateşkes sağlanmış ve Azerbaycan, en önemli ekonomik kaynağı, Bakü petrollerini pazarlama imkanları aramıştır. Yukarıda belirtildiği gibi acil ihtiyaçları için Gürcistan ile Güney Kafkas koridorunu oluşturarak Supsa üzerinden sınırlı miktarda da olsa petrolünü satmaya başlamıştır. Daha sonra da BTC üzerinden dünya pazarlarına ulaşan hat inşa edilmiştir. Bu süreçte İran'ın itirazları sürekli gündeme gelmiş, Hazar'ın statüsü konusundaki itirazlar iki ülke arasında temel anlaşmazlık sebebi olmuştur. Bununla beraber Azerbaycan'ın petrol üretimi ve satışı artarak devam etmiştir.

Hazar'ın statüsü konusundaki anlaşmazlığın iki ana aktörü İran ve Azerbaycan başta olmak üzere diğer üç kıyıdaş ülke doğal olarak anlaşmazlığın taraflarını oluşturmuşlardır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından itibaren Rusya, öncelikle jeopolitik çıkarları gereği sürekli İran'ın yanında yer almıştır. Hazar kıyılarında önemli petrol yatakları bulunan Kazakistan, genellikle Azerbaycan yanında yer almıştır. Türkmenistan ise gündeme gelen alternatif çözüm yollarının değerlendirilmesi sürecinde bazen Rusya ve İran'ın bazen Azerbaycan'ın önerilerini desteklemiştir.

Kıyıdaş ülkelerin Hazar'ın statüsüyle ilgili genel tutumlarının temelinde bölgedeki enerji kaynaklarından daha fazla pay almak veya kendisine ait olduğuna inandığı alandan daha az kaybetmek kaygısı bulunmaktaydı. Her kıyıdaş ülkenin genel hatlarıyla özetlendiği politikanın temelinde, Hazar'ın deniz veya göl olduğu tercihindendir hareketle, şartları kendi çıkarları istikametinde değerlendirerek, bu devletler duruşlarını belirlemekteydiler. Coğrafi, jeopolitik veya bilimsel olarak Hazar'ın aslında ne olduğu konusunda objektif ve kesin bir gerçeğe ulaşmak söz konusu değildi. Özellikle mevcut şartlar altında üretimini sürdüren Azerbaycan ve Kazakistan hukuki statü sorununu bir an önce çözerek fiili durumu hukukileştirmek isterken İran, kendi çıkarına aykırı gördüğü durumu engellemek üzere çözümü zamana yaymak, Azerbaycan'ın başta Ermenistan işgali altında olmasından getirdiği sıkıntılar olmak üzere politik kriz dönemlerini beklemeyi uygun bulmaktaydı.

Öte yandan başta NATO'nun genişlemesi başta olmak üzere bölge dışındaki jeopolitik gelişmeler Hazar havzası ülkelerini de etkilediğinden Hazar'ın hukuki statüsünün bir an önce çözüme kavuşmasının, jeopolitik gelişmelere karşı hazırlık yanında kendi siyasal ve ekonomik kazanımları açısından da gerekli olduğu, kıyıdaş ülkelerce görüldü. Genel anlamda deniz olarak kabul edildiğinde kıta sahanlığına göre Azerbaycan ve Kazakistan kaynaklarını işlemeye devam edecek göl olarak kabul edildiğinde diğer kıyıdaş ülkeler de bundan pay alabileceklerdi.⁶ Bölge dışı müdahalelere karşı bu iki uç yaklaşım, birçok yönüyle esnetildi, bazı konularda taleplerden vazgeçildi, nihayet bölgesel güvenliğin de gereği dikkate alınarak uzlaşmanın herkes için faydalı olacağı kanaati hasıl oldu.

⁶ B. Bulut Gürpınar ve Abdulkayyum Kesici, "Clinton'dan Bush'a ABD'nin Hazar Enerji Politikası," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2005, 33, 2005, s.175.

Statüsü konusunda uzlaşmazlık olan Hazar'ın petrol ve doğalgaz kaynakları yanında diğer önemli bir zenginliği de ekonomik bakımdan da oldukça kıymetli havyarı olan mersin balığıdır. Bundan dolayı hangi ülkenin nerelerde balık tutabileceği konusu da tartışmanın önemli bir boyutunu oluşturmaktaydı. Belirtmek gerekir ki 1982 BMDHS'ne göre 200 mil olarak kabul edilen MEB alanında sadece kıyıdaş ülkeler balık avlayabilmektedir. Hazar'ın deniz kabul edilerek BMDHS kuralları uygulandığı takdirde deniz tabanında olduğu gibi su havzası da kıyı uzunluğuna göre taksim edilerek her ülke sadece kendi alanlarında balık tutabilecekti. Aşağıda ele alındığı gibi balıkçılık konusunda BMDHS kuralları uygulanmamış, İran'ı da memnun edecek bir anlamda orta yolda mutabık kalınmıştır.

1993'ten itibaren yaklaşık çeyrek asır boyunca genellikle Azerbaycan ve Kazakistan'ın bir tarafta, İran ve Rusya'nın diğer tarafta olduğu, Türkmenistan'ın iki taraf arasında öneriye göre değişik pozisyon aldığı birçok uzlaşma taslak tartışılmıştır. Başlangıçta Rusya ve İran, kıyı devletinin 10 veya 20 mil ötesindeki canlı ve cansız kaynaklarda bütün devletlerin ortak olduğunu savunurken 2018'e giden süreçte birçok ara formüller gündeme gelmiştir. Zamanla su havzasındaki ürünler için ayrı deniz tabanı ve toprak altındakiler için ayrı formüllerin olduğu taslaklar hazırlanarak ortak nokta aranmıştır.⁷ Nihayet 2018 Aktau Sözleşmesi imzalanmıştır.

2018 Aktau Antlaşması

Hazar'ın statüsü, dolayısıyla kaynakların paylaşımı konusunda çeyrek asra yaklaşan uzlaşmazlık devam ettiği halde, Azerbaycan ve Kazakistan kendi kıyılarındaki kaynakların işletilmesi ve pazarlamasını yürütmüşlerdir. Üstelik Azerbaycan, küresel aktörlerin de katılımı ile BTC boru hattını inşa ederek kendi sahasındaki petrole sahipliği konusunda bir anlamda küresel dayanaklar oluşturmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra eski Sovyet cumhuriyetlerinin önemli bir kısmı Rusya ile iş birliğini tercih ederek Avrasya Ekonomik Birliği, Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütü ve Şanghay İşbirliği Örgütü üyeliğini tercih ederken Azerbaycan, ABD etkisindeki GUAM oluşumunda yer almış, NATO ile iş birliği zeminlerine katılmıştır. Hazar'ın statüsünde uzlaşmazlık durumunda NATO üyesi bir Azerbaycan aracılığıyla Hazar'da NATO savaş gemilerinin bulundurulması ihtimali ortaya çıkmıştır. Öte yandan Çin'in başta Kuşak Yol olmak üzere bölge ülkeleriyle iş birliği ve yatırımları, aynı zamanda Hazar açısından endişe kaynağı oluşturmaya başlamıştır. Geçen çeyrek asırlık taslakların da bir anlamda olgunlaşmasıyla 12 Ağustos 2018'de Kazakistan'ın Hazar kıyısında yer alan Aktau şehrinde antlaşma imzalanmıştır. Bu sözleşmede belirlenen deniz alanlarının tanımı ve uzunluğu ile ilgili bazı mutabakatlar, Deniz Hukuku alanında taraf olmayan ülkeler için dahi birçok yönüyle teamül hukuku kabul edilen 1982 BMDHS'nin temel ilkelerine aykırıdır. Bununla beraber beş kıyıdaş devletin bu konudaki mutabakatı, Hazar'ın kapalı/yarı kapalı deniz olma özelliğinden dolayı diğer ülkelerin çıkarları zarar görmediğinden uluslararası hukuk açısından sorun bulunmamaktadır.

⁷ Süleyman Sırrı Terzioğlu, "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 2008, 3/5, ss. 26-47.

Karasuları/Egemenlik Bölgesi

Sözleşmenin 7. maddesine göre her ülkenin 15 deniz mili karasuları bulunmaktadır.⁸ Halbuki BMDHS'ne göre karasuları 12 mili geçemez. Bu hususta kıyıdaş devletler anlaştığı ve bu anlaşmadan üçüncü taraflar zarar görmediği için sorun bulunmamaktadır.

Balıkçılık Bölgesi

9. madde her ülkenin karasularına ilaveten 10 millik münhasır balıkçılık bölgesi olduğunu düzenler.⁹ Bu durumda kıyıdaş devletlerin, kıyılarından itibaren 25 millik bölgede sadece kendi vatandaşları veya izin verdikleri balıkçılık faaliyetinde bulunabileceklerdir. 25 milin ötesi ise bütün kıyıdaş devletlerin ortak balıkçılık bölgesidir. Bu anlamda BMDHS'nin tanımladığı kıyı devletlerinin balıkçılık faaliyetleri için yetki alanındaki 200 millik MEB, bu sözleşmeye göre 25 mil olarak kabul edilmiştir. Belirtmek gerekir Hazar'ı göl olarak kabul eden Rusya ve İran'ın, kaynakların ortak bölüşümü konusundaki talepleri balıkçılık ile denizde seyrüsefer konusunda bir dereceye kadar karşılanmıştır.

Petrol ve Gaz Yatakları

Hazar'da en önemli uyuşmazlık sebebi olan petrol ve doğalgaz konusu Azerbaycan ve Kazakistan'ın savunduğu şekilde 8. maddede düzenlenmiştir.¹⁰ Bu madde BMDHS açıkça zikredilmediği halde "genel kabul görmüş uluslararası hukuk normları"na göre ifadesi aslında 1982 sözleşmesine işaret etmektedir. 1982 BMDHS'nde, deniz tabanı ve toprak altı kaynaklarının düzenlendiği hem Kıta Sahaneliği hem de MEB için 200 mil sınırını getirmiş olup bu mesafeye ulaşılmadığı takdirde karşılıklı veya kıyıdaş ülkelerin orta hat veya dik metodunu uygulaması gerektiğini düzenlenmiştir. Hazar'ın genişliği 400 milin altında kalıp zaten sözleşme de mil belirtmediği halde ülkelerin orta hat veya dik hat metoduna göre kaynaklar üzerinde inhisari yetkisi olduğunu düzenlemektedir.

Hazar Kıyıdaşı Olmayanların Donanma Yasağı

Sözleşme'nin 3/6 maddesi, Hazar Denizi kıyıdaşı olmayan bir devletin harp gemilerinin Hazar'da bulunamayacağı düzenlemesini getirmiştir.¹¹ Özellikler İran ve Rusya'nın yıllarca uzlaşmaz tutumlarına karşın mutabakata varılmasında bu madde son derece önemli olup yukarıda belirtildiği gibi kıyıdaş bir ülkenin ki özellikle Azerbaycan'ın NATO ile iş birliği sonucu savaş gemilerinin Hazar'a girmesi önlenmiştir. Benzer şekilde Çin'in muhtemel stratejilerinin de önüne geçilmiştir. Bu düzenlemenin, Hazar kıyıdaş ülkeler yanında diğer bölge ülkeleri açısından da önemli bir güvenlik boyutu bulunmaktadır.

2018 Aktau Sözleşmesi, kıyıdaş devletlerden iki veya daha fazlasının, diğer kıyıdaş ülke/ülkelerin bu sözleşmede garanti edilen haklarına hanel getirmemek şartıyla diğer konularda iş birliği ve mutabakat yapabileceklerini de düzenlemiştir. Nitekim Azerbaycan ve Türkmenistan Hazar'da iki karşılıklı devlet olup Serdar/Kepez bölgesi konusunda anlaşmazlıkları bu sözleşme ile çözülememiştir. Bu ihtilaf ta yine sözleşme çerçevesinde kalınarak 2021 Dostluk Antlaşmasıyla çözülmüştür.

⁸ Convention on the Legal Status of the Caspian Sea, <http://www.en.kremlin.ru/supplement/5328> erişim: 10.12.2024

⁹ Aynı yer.

¹⁰ Aynı yer.

¹¹ Aynı yer.

Sonuç

Başta ABD olmak üzere bazı batılı ülkelerin eski sömürgelerde olduğu gibi eski Sovyet coğrafyasında da barış ve istikrarın kurulmasını birçok açıdan çıkarlarına aykırı bulmaktadır. Buna karşın Rusya ile birlikte bölge ülkelerinin komşularıyla güven ve barış temelli iş birliği zemini oluşturmaları, hepsinin çıkarına olduğu açıktır. Bu bağlamda yaklaşık çeyrek asırlık uzlaşmazlıktan sonra Hazar kıyıdaşı devletlerin 2018 Aktau Sözleşmesi'ni imzalamaları, benzer sorunları olan diğer bölge ülkeleri açısından önemli bir aşamadır. Bunun gibi bölge dışı ülkelerin müdahalesine fırsat vermeden Karadeniz ve çevresindeki ülkeler arasındaki uzlaşmazlıkların uluslararası hukuk, egemen eşitlik ve hakkaniyet esaslarına göre çözülmesi, barış ve istikrarın sadece bölge ülkeleri için değil bölge dışındakilerin de çıkarına olacağı kesindir.

2018 Aktau Sözleşmesi'ne göre Hazar kıyıdaşı beş cumhuriyet, her devletin 15 deniz mili egemenlik bölgesi, buna ilaveten 10 millik balıkçılık alanı olmak üzere toplam 25 millik inhisarî balıkçılık bölgesi kurulmasına, bunun ötesindeki alanın bütün kıyıdaş devletlerin balıkçılık ve seyrüseferi açısından ortak kullanılabileceğinde mutabık kalınmıştır. Deniz altından çıkarılan petrol ve doğalgaz konusunda, 1982 BMDHS hükümlerine paralel maddeler düzenlenmiş, deniz altı kıyıdaş devletler arasında orta hat ve dik hat usulüne göre sektörlere bölünmüş, her devlet kendi sektöründeki kaynağı işletme, çıkarma, gerekirse yapay ada kurma konusunda yetkili kılınmıştır. Böylece bağımsızlıktan itibaren fiilen Azerbaycan ve Kazakistan'ın sahip olduğu haklar, diğer kıyıdaş devletler nezdinde de hukuki hale gelmiştir. Hazar'da beş kıyıdaş devlet dışındaki bir gücün harp gemisi bulundurmasının yasaklanması da bölge güvenliği açısından önemli düzenlemelerdendir.

Bu sözleşme, eski sömürge veya yeni bağımsız devletler ile komşuları arasındaki ihtilafların çözümünün engellenmesine, uzlaşmazlıkların çatışmalara sürüklenmesini teşvik yönünde emperyalist güçlerin stratejilerine karşı önemli bir aşamadır. Belirtmek gerekir ki geçen süre zarfında kıyıdaş devletler nezdinde sahip olduğu ve işlettiği kaynakların illegal olduğu ileri sürülen Azerbaycan ve Kazakistan olmasının anlamı daha geniştir. Sözleşmede yer alan kıyıdaş ülke dışındaki devletlerin harp gemilerinin Hazar'da bulunamayacağına dair mutabakat, bölge güvenliği açısından önemli bir kazanımdır.

Az gelişmiş, gelişmekte veya yeni bağımsız devletlerin kendi aralarındaki sorunları, kendi hukukçu kadrolarıyla çözmelerinin, bunun için uluslararası hukuk alanına daha fazla ilgi göstermelerinin, bu alanda diğer ülkelerden yardım ve destek almalarının önemi de ortaya çıkmıştır. Hazar'da on yıllardır devam eden Azerbaycan ile Türkmenistan arasındaki Kepez/Serdar alanındaki anlaşmazlığın, bu alana Dostluk ismi verilmesini, bu alandaki kaynakların iki ülkenin ortak şirketi Dostluk Şirketi tarafından işletilmesini esas alan 2021 Dostluk Antlaşması bu konuda örnek alınması gereken diplomatik uzlaşıdır. Uzlaşmazlıkların çatışmalara gitmeden kazan-kazan formülüyle çözümü konusunda Dostluk Antlaşması, son derece başarılı bir iş birliği örneğidir.

Kaynaklar

Budak, H. Ömer Budak, *Sömürgecilikten Jeopolitiğe*, Öztepe Matbaacılık, Ankara, 2016.

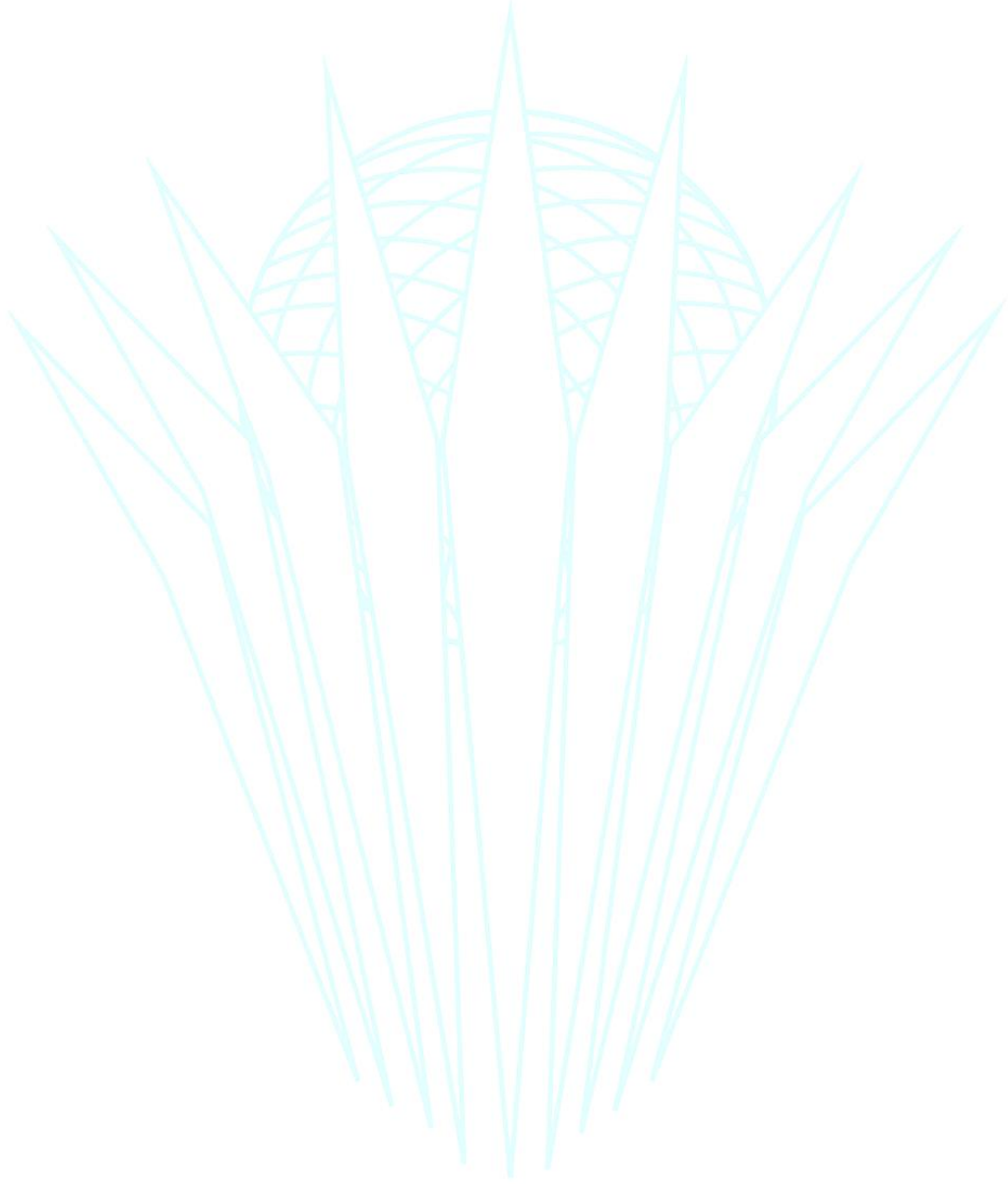
<http://www.en.kremlin.ru/supplement/5328>Çolakoğlu, Selçuk, "Uluslararası Hukukta Hazar'ın Statüsü Sorunu", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 1988, 53/1, ss. 107-122.

Demirağ, Yelda ve Cem Karadeli, *Geçmişten Günümüze Dönüşen Orta Asya ve Kafkasya*, Palme Yayıncılık, Ankara, 2006.

Gürpınar, B. Bulut ve Abdulkayyum Kesici, "Clinton'dan Bush'a ABD'nin Hazar Enerji Politikası," *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 2005, 33, 2005, s.175.

Süleymanlı, Cavid ve Alaeddin Yalçınkaya, "Hazar'ın Hukuki Rejimi ile İlgili Tartışmalar ve Uzlaşma", *Avrasya Stratejileri*, ed.: Alaeddin Yalçınkaya, Derya Tuğlu, Astana Yayınları, Ankara, 2010, ss.365-390.

Terzioğlu, Süleyman Sırrı, "Hazar'ın Statüsü Hakkında Kıyıdaş Devletlerin Hukuksal Görüşleri", *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 2008, 3/5, ss. 26-47.

Türk Devletleri Tarihinde Geçmişten Günümüze Önemli Rol Oynayan Türk Kadınları

Arş. Gör. Dr. Büşra Elçiçeği*

Öz

İnsanoğlu dünya sahnesine çıktığı andan itibaren kadın ve erkek birlikte yer almıştır. Toplumun, ailenin temel yapı taşlarından biri kadınlar diğeri erkeklerdir. Biri olmadan diğeri var olamaz. Türk tarihinde de kadın her konuda söz sahibi olmuş ve erkeklerle birlikte ot binmiş, ok atmış, savaflara katılmış, yönetimde söz sahibi olmuştur. Bu çalışmada Türk Devletleri Tarihinde öncü olan 47 kadın incelenmiştir. Araştırma nitel desende tasarlanmış olup veri toplama aracı olarak doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır. Bulgular betimsel analiz tekniği ile çözümlenmiştir. Sonuç olarak Türk tarihinde kadınlar toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının şekillenmesinde belirgin bir rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Türk Tarihi, Türk Devletleri, Türk Kadınları.

Turkish Women Who Played An Important Role in The History of Turkish States From Past To Present

Abstract

Since the moment humanity emerged on the world stage, women and men have coexisted. Women are one of the fundamental building blocks of society and family, alongside men. One cannot exist without the other. In Turkish history, women have had a voice in all matters, participating in horse riding, archery, wars, and holding positions in governance alongside men. This study examines 47 pioneering women in the history of Turkish States. The research is designed in a qualitative pattern, using document analysis as a data collection tool. The findings were analyzed using descriptive analysis techniques. As a result, women have played a significant role in shaping the social, economic, and cultural structure of society in Turkish history.

Key Words: Turkish History, Turkish States, Turkish Women.

* Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi.

Giriş

İslamiyet öncesi Türk kavimlerinde, Türk kadınlarının toplumdaki hak ve yetkileri incelendiğinde, en belirgin özelliklerinden biri özgürlükleridir. Orta Asya Türk kavimlerinin durumu, Anadolu'daki Hitit kadınlarıyla karşılaştırıldığında, her iki toplumun kadına verdiği değer açısından birbirine en yakın topluluklar olduğu görülmektedir. Bu durum, Türk ve Hitit kültürleri arasında kadınların sosyal statülerinin benzerlik gösterdiğini ortaya koymaktadır (Darga, 1976: 7).

Ziya Gökalp, Türklerin kadına verdikleri değeri vurgularken, *“eski kavimler arasında hiçbir kavim Türkler kadar kadın cinsiyetine hak vermemişler ve saygı göstermemişlerdir”* ifadesiyle, Türk toplumunun kadına olan saygısını ön plana çıkarmıştır. Bu görüş, Türk kültürünün kadının sosyal statüsüne verdiği önemi ve kadınların toplumdaki rolünü yüceltmektedir. Türk toplumunda erkeğin ailesi üzerinde koruyucu bir rolü vardı ve bu durum demokratik bir özellik taşıyordu. Bu ilişki, “ataerkil velayet” ya da “koca velayeti” olarak adlandırılmaktaydı (Gökalp, 1976: 152, 156).

Her ne kadar Türk toplumu ataerkil bir yapıya sahip olsa da, Göktürklerin yaratılış destanında anaerkil izler bulunmaktadır. Avcıoğlu, Göktürklerin yaratılış destanında anaerkil unsurlara değinmektedir. Bu destanda *“Türklerin dişi kurttan türediği ve Anakurt'tan gelen Apongu'nun on kadınla evlenerek, doğan çocukların babanın değil, ananın soyadını alması”* gibi detaylar, Türk mitolojisindeki kadın figürlerinin önemini vurgulamaktadır. Uygur Devleti döneminde, erkek çocuğun doğumuna kadar kadının yanında kalarak kadına ev işlerinde yardımcı olması önemli bir sosyal yapıyı yansıtır. Tapkaç Türkleri arasında bir Hunlu kadını ile Çinli erkeğin evlenmesi durumunda, çocukların anne soyundan kabul edilmesi, Hunlar'da ana egemenliğinin varlığını gösterir. Bu durum, Türk toplumlarındaki kadınların sosyal ve kültürel rolüne dair önemli ipuçları vermektedir. Anaerkil döneme ait izler arasında, Türk toplumunda “döl alma” geleneği dikkat çekmektedir. Bu geleneğe göre Karluk, Uygur, Kara Kırgız ve Şato Türkleri gibi topluluklarda, evin bekar kızı konuklara sunularak konunun kemeriyle evli sayılmaktaydı. Bu durum, doğan çocukların anne soyuna bağlı kalmasını sağlıyordu. Evlilik bozulsa bile çocuk annede kalıyordu. Bu adet, Anadolu'da da bir süre devam etmiş ve karşılıklı dünürlük ile evlatlık edinme gibi toplumsal kuralların izleri görülmüştür. Orta Asya Türklerinde bu gelenekler, kadınların toplumda aşağılanmasına neden olmamış, aksine onlara verilen değeri yansıtmıştır. M.Ö. 1700'lere ait mezarlarda erkeklerin yanında birçok kadının cesetlerinin bulunması, Frans Hancar tarafından anaerkil dönemden ataerkil döneme geçişin delili olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, bu döneme ait kadın heykelleri de toplumsal yapının ve kadına verilen önemin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. (Avcıoğlu, 1972: 218-219, 228-231). Bu örnekler, Türk mitolojisinde kadınların önemini vurgulayan anaerkil unsurların varlığını gösterir.

Türklerin göçebe yaşam kültürü, Türk kadınlarının toplumsal hayattaki rolleri ve sorumlulukları sayesinde saygın bir yer edinmelerini sağlamıştır. Kadınlar, aile içindeki iş bölümü ve toplumsal hayatın çeşitli alanlarındaki katkılarıyla toplumun temel taşları arasında yer almıştır (Kafesoğlu, 1986: 216-217). Bu durum, Türk toplumunda kadınların yalnızca ev içindeki değil, aynı zamanda dış dünyadaki etkilerini de artırmıştır.

Orta Asya'daki Türk kadınları, diğer birçok toplumun kadınlarına kıyasla daha özgür bir yaşam sürmüşlerdir. Evlilikte kadınlar, koruyucu ve kollayıcı önlemler açısından önemli bir rol üstlenmişlerdir. Evlilik sırasında alınan mehir, (toyluk, kalın) kadın için bir sosyal güvence niteliği taşımakta olup, kadının satın alınması veya tasarruf altında tutulması anlamına

gelmez. Bu uygulama, kadının evlilikteki konumunu korumak amacıyla bir güvence sağlamak için kullanılmaktadır (Fındıkoğlu, 1971, s.205-207).

Türk kültüründe evlilik çağına gelmiş erkek veya kadın eşini seçmekte özgürdü. Bu özgürlük gereği olarak genç kız ile genç kişinin karşılıklı kılıçla dövüşmesi sonucu belirlenmekteydi. Kadın yendiği erkeklerle evlenmeyi dahi düşünmezdi (Doğramacı, 1982: 4).

Türk kadınının bu özgürlüğünü Fransız tarihçi Grenardi Türk kızı hayat arkadaşını seçmekte nisbi bir hürriyete sahiptir diyerek açıklamaktadır (Fındıkoğlu, 1971: 205).

Kalmuk Türklerinde, eş seçiminde kadının özgürlüğünden bahsedilmektedir. Toplumun tek kadınla evliliği meşrulaştırdığı ve dini inançların da buna uygun olduğu belirtilmektedir (İnan, 1982: 35).

Evlilikte ise eşler ailelerinin yanında oturmazlardı. Yeni evlenen çift kendine ait bir ev kurardı. Bu ev kadın ile erkeğin ortak malları sayılırdı. Kadın ev kadını, erkek de ev ağası adını alırdı. Bugün hala Türkçe'mizde yaşayan "*ev bark sahibi olmak*" deyiimi bu gelenekten kalmıştır. Evlilikte kadına verilen değer, çok eşliliğin yaygın olmaması toplum tarafından benimsenmemiş ve kabul görmemiştir. Avrupa'da çok eşliliğin Türklere nazaran çok daha fazla yaygın olduğu bir dönemde Türkler'de tek eşlilik hakimdi (Velidedeoğlu, 1970: 38).

Türk toplum geleneğinin diğer bir özelliği de ailelerin kadın ve erkeğin soy açısından eşit olmasıdır. Yani anne soyu ile baba soyu eşdeğerdir. Asalet hem anneden hem babadan gelmektedir. Harzem Türklerinde kızlar hem anne hem de baba tarafından Türkmen olmak şartıyla evlenirlerdi. Birinin Türkmen olmaması evliliğin gerçekleşmeyeceği anlamına gelmekteydi. Anne ile babanın soy zincirinde eşit olmaları şehzadelerin Hakan olmalarına da bağlıydı. Anne tarafından "İnal" olan Prens, baba tarafından "Tegin" olarak kabul edilmekteydi. Ancak hem Tegin hem de İnal olan Şehzade Hakan olabilirdi. Kadınlar, aile içinde sahip oldukları haklara siyasal açıdan da sahipti. Bu haklar kadını sadece yönetilenler arasında bırakmayarak yönetimde de söz sahibi haline getirmiştir. Tarihte ilk yazılı anlaşmanın altında Hitit Kraliçesinin adının bulunması ne kadar önemliyse, Türklerde de çıkarılan emirnamelerde hatunun yani Hakan'ın eşinin (Türkan, Bilge Hatun) adının bulunması o derece önemlidir. Çıkarılan emirname "*Hakan emrediyor ki*" diye başlarsa kabul edilmezdi. Kabul edilebilmesi için "*Hakan ve Hatun emrediyor ki*" diye başlaması gerekmekteydi (Gökalp, 1976: 151-152).

Türk devlet geleneğinde, yabancı diplomatlar hanın yalnız olduğu zaman huzura kabul edilmezdi; han ve hatun birlikteyken kabul edilirdi. Resmi toplantılarda, şölende, savaş ve barış meclislerinde, hakan ve hatun birlikte yer alarak kararları ortak alırlardı. Bu, Türk toplumunda kadınların yönetimdeki etkisini ve eşitliğini vurgulayan önemli bir gelenektir (Doğramacı, 1982:4). Bu uygulama, han ve hatunun birlikte güçlü bir birliktelik sergilediğini gösterir.

Kadın Hun Türklerinde erkek ile aynı işi yapar ve aynı haklara sahip olurdu. Hunların kadın ve erkek ayrımı olmadan devleti temsil ettiklerini, "*kavim bütünlüğünü ve devlet otoritesini kadın erkeği ile beraber yürütmüştür*" diyerek izah edilmektedir (İnan, 1982: 27-29).

Gökalp, Orta Asya Türk kavimlerinde kadınların amazon olduklarını belirterek (binicilik, silahşörlük) Türk erkekleri kadar Türk kadınlarında da kahramanlık vardı demektedir. Kadınların doğrudan doğruya hükümdar, kale muhafızı, sefir ve vali olabiliyorlardı (Gökalp, 1976: 154).

Türk kadınları, ekonomik özgürlüğe sahip olup, mal mülkiyetini kullanma ve tasarruf etme hakkına sahipti. Ev, toprak gibi mülkler edinebilir ve bunları diledikleri gibi kullanabilirlerdi. Mal ayrılığı prensibi, kadınların baba eviyle ilişkilerini kesmez; boşanma durumunda, yalnızca evlilikten önce getirdikleri değil, evlilik süresince edinilen mallar üzerindeki haklarını da koruyarak alabiliyorlardı (Fındıkoğlu, 1971: 205). Bu durum, Türk toplumunda kadınların ekonomik ve sosyal yaşamda önemli bir yerinin olduğunu göstermektedir.

Ekonomik hayatta Türk kadınları eşlerinin ve ailelerinin her zaman yardımcısı olmuşlardır (Ağaoğlu, 1985:55). Türk kadınları, ziraat ve meyvecilik gibi geleneksel işlerin yanı sıra halı dokuma ve madencilik gibi üretken faaliyetlerde de bulunmuşlardır. Bu durum, onların aile ve topluma katkı sağlamalarına olanak tanımış ve üretkenliklerini artırmıştır. Kadınların bu rolleri, Türk toplumunun ekonomik yapısında önemli bir yer tutmaktadır (Arat, 1986: 54-56).

Fransız tarihçi Grenard, Türk kadınının hem ev içinde hem de ev dışında erkeğin önemli bir destekçisi olduğunu vurgulamaktadır. Kadınların, pazar işlerini çoğu zaman tek başlarına idare ettiklerini gözlemlemiştir. Bu, Türk toplumunda kadınların sosyal ve ekonomik hayatta aktif bir rol oynadığını göstermektedir (Fındıkoğlu, 1971: 205).

Türk kadınları, giyim konusunda da rahat bir yaşam sürmüşlerdir. Özellikle Türk Tatarları, İslamiyet öncesi dönemde servet ve statü açısından bağımsızlıklarını korumuşlardır. Göçebe yaşam tarzı, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmalarını gerektirmiştir; bu da kadınların erkeğin en sadık yardımcısı ve yol arkadaşı olmasını sağlamıştır. Hayatın tehlikelerini paylaşan kadınlar, toplumda önemli bir yer edinmiştir (Ağaoğlu, 1985:54). Türk toplumunda kadına hiçbir zaman kapalı giyinmesi için bu dönemde zorlama baskı yapılmamıştır (Unat, 1985:6). Kadınlar tüm faaliyetlerini yüzleri açık olarak yapmışlardır ve bunda da bir sakınca görülmemiştir. (Doğramacı, 1982: 4). İslamiyet'ten önce Türk kültür tarihinde Hunlara ait kurganlarda bulunan bir erkek ve bir kadın cesedinin yanı sıra kadının ipekli bir elbise ve deri pantolon giymesi, kadın kıyafetlerindeki rahatlık ve eşitlik anlayışını ortaya koymaktadır. Bu bulgu, Türk kadınlarının giyim konusundaki özgürlüklerini ve toplumsal hayattaki rollerini yansıtmaktadır (Ögel, 1988: 93-94).

Türk kültürünün bir başka özelliği de, Türk toplumlarında erkek ve kız çocukların doğumu her zaman sevinçle karşılanmasıdır. Kız çocuğun doğumu başka toplumlarda olduğu gibi mutsuzluk, şerefsizlik olarak kabul edilmemiştir. Aksine bazı kadınlar kendilerine kız çocuk vermesi için Oğuz prenslerinden kendi adlarına Tanrı'ya yalvarmalarını istemişlerdir (Doğramacı, 1982:4).

İslamiyet, Arap coğrafyasında dünyaya gelmişti. Arap dünyasında o dönemde cahiliye devri olarak geçmekteydi. Kız çocukları diri diri toprağa gömülüyordu, kadına değer verilmiyordu. Yani kadın haklarını son derece kısıtlı olduğu bir dönemde İslamiyet o coğrafyada doğmuştu. Türklerin İslamiyetini kabul etmesine rağmen kendi geleneklerini yaşatmaya devam etmişlerdir. Ancak bir süre sonra şehir kadını taassubun etkisine girerek çarşaf ve peçe kullanmaya başlamıştı. İslamiyetin kabulüyle Türk kadınının haklarında kısmen kısıtlamalar ve toplum yapısında değişiklikler olmuştur. 15. yüzyılda kalem alınan oğul namelerinde kadına iki nitelik verilmiştir: analık ve kahramanlık (İnan, 1982: 55).

Arap ve İran kültürünün etkisiyle Türklerde kadına verilen haklar yavaş yavaş kaybedilmeye başlamışlardır. Yusuf Has Hacıp Kutatgu Bilig'de İslamın etkisiyle kaleme alınan ilk eser olmakla birlikte, kadın hakkında düşüncelerin nasıl değiştiğini, geleneklerden nasıl

uzaklaşıldığını açıkça ifade etmektedir. Orhun kitabelerinde kadın imajının nasıl değiştiğini eserde görmek mümkündür (Doğramacı, 1982:9-10).

“El dokunmamış, yüzünü başkası görmemiş ev kızı al, seni sevsin, senden başkasını bilmesin. Erkeklerle karılarını dışarıya bırakmamaları önerir. Çünkü kadın evinden uzaklaşırsa mutlaka yolunu şaşırır. Bütün kadınlar adeta sadakatsiz olarak nitelendirilmiştir.” (İnan, 1982: 36).

Nizamül mülkün siyasetnamesinde ise *“kadının her kötülüğün kaynağı olduğu, aklen ve dinen eksik olduğu belirtilerek devlet işlerine kadın karıştırılmaması öğütlenmektedir”* (Arsel, 1987).

İslamiyetin Türkler üzerindeki etkisini Osmanlı Devleti'nin de son şeklini almıştır. Devlet, teokratik yapısı itibarıyla yönetimin her kolunda dini esaslara göre yönetilmiştir. Arap, İran, Bizans'ın etkisiyle edilmeye başlayan Türk kadını tamamen baskı altına alınmış, toplumun tüm etkinliklerinden uzaklaştırılmıştır. Kadın eğitim hakkından mahrum bırakılmıştır (Erten, 1978: 77-78).

Osmanlı Devleti'nde kadın değerli bir konuma sahip olmuşsa da toplumda üretim kademelerinde bulunmamıştır. Aile içindeki yeri de doğurduğu çocuk özellikle erkek çocuk sayısına bağlı kalmıştır. Yaşının büyüklüğüne göre hürmet görmüş bir konuma yükselmiştir. Kadın bunu bir gurur, övünç sebebi saymıştır. Bu da çocuk sayısının arttırmada etkili olmuştur (Ortaylı, 2001: 74).

Osmanlı Devleti'nde kadının giyim kuşamına ilişkinde fermanlar çıkmıştır. Kadının giyiminden, gezme günlerine, kumaşının renginden, kalınlığına, inceliğine göre kurallar koyulmuştur (Kinross, 1984: 647).

Feracenin şeklinde değişim yapılmayacak (1138), Kalabalık ve umumi yerlerde ince peçe takılmayacak. Ancak تنها sokaklarda takılabilir. Yaşmak yüze yapışmayacak şekilde olacak (1181), İnce kumaşlar kullanılmayacak. Tekrar dikilmesi halinde diken terzi dükkanının önünde idam edilecek (1206), İslam kadınları sarı, mavi, pembe gibi çirkin renklerde feraceler giymeyecekleri gibi yeni moda olan ince peçe ve çarşafları da kullanmayacaklardır (Alkan, 1981: 9).

III. Osman döneminde kadınların haftada 4 gün olmak üzere sokağa çıkabileceği emredilmişken, IV. Mustafa kadınların sokağa çıkmamalarını daha uygun bulmuştur. 1278'de kadınlar erkeklerle sandala binemezler, muhallebi dükkanlarına giremezler, kaymakçı dükkanlarına giremezler, Aksaray, Beyazıt, Şehzadebaşı meydanlarında dolaşamazlar, mesire yerlerine gidemezlerdi (Unat, 1985: 8).

İslamiyetle birlikte erkeğin 4 eş alabileceği kabul edilmiştir Ayrıca İslam hukukunda boşanma konusunda kadınla erkek eşit hakka sahip olmayıp erkeğin tek sözüyle kadın boşanabiliyordu. İnan'a göre Türk erkeği bunu kötüye kullanmamıştır. Ancak erkeğin vicdanına kalmış bir durumdur ve bu da kadının hukuki garantisi olmadığını göstermektedir (İnan, 1982: 60).

Evlilik ve boşanma konusundaki bu eşitlik, miras ve şahitlikte de devam etmiştir. Kadının mahkemedeki şahitliğinde çabuk heyecanlandı ve unutkan olduğu Osmanlı hukukunda kabul edilerek, iki kadın bir erkek şahidine tek tutulmuştur (Unat, 1985: 8).

Kızlar yalnızca 9 yaşına kadar dini eğitim verilen okullara gidebilmişlerdi. Bunda da tam eşitlikçi olunmamıştır. Ancak üst sınıfa mensupun kesimlerin kızları şartları gereği özel eğitim alabilmişlerdir. Müzik, şiir, güzel yazı gibi dallarda eğitim gören ve adlarını duyuran kadınlarımız vardır. Zeynep, Fıtnat, Mihri, Ani Fatma hanımlar şiirde Dilhayat kalfa

besteleriyle Şerife Ayşe Sıdıka, Şerif Fatma, Mevhibe, Esmâ gibi hanımlar da has sanatında ünlenmişlerdir. Özel eğitim alan kadınlar arasından hekimlik yapan kadınlar doğmuştur. Bu kadınların hizmet vermek amacıyla saraya çağrıldıkları da bilinir. Daha o zaman, o dönemde çiçek aşısının kadın hekimlerce uygulandığı bilinmektedir. Lady Montague, birçok yaşlı kadının bunu meslek olarak yaptığını ifade etmektedir (Taşkiran, 1973:21, 25).

Atabilmek, annelik görevi, aileyi korumak, Orta Asya Türk kadınların özelliklerini geleneklerde yaşatılarak sürdürmek, kırsal kesim kadının özellikleri arasında olmuştur (Tekeli, 1982:194).

Türk tarihinde kadının önemi, toplumun sosyal, ekonomik ve kültürel yapısının şekillenmesinde belirgin bir rol oynamıştır. Tarih boyunca Türk kadınları, savaşçı, yöneticiler ve kültürel mirasın taşıyıcıları olarak öne çıkmışlardır. Örneğin, Cengiz Han'ın döneminde Moğol kadınları önemli bir sosyal statüye sahipken, Osmanlı İmparatorluğu'nda kadınlar, yönetimden sanata kadar pek çok alanda etkili olmuşlardır. Kadınların tarihi ve kültürel rolleri, Türk toplumunun güçlenmesinde temel bir unsur olmuştur. Tarihsel süreçte birtakım etkenlere (dini, Arap ve İran kültürü etkisi) bağlı olarak zaman zaman kadına verilen değerin azaldığı hatta sınırlandırıldığı dönemler olmuştur. Kadın zamanla ikincil konuma itilmiştir. 21. Yüzyılda kadınlar her ne kadar erkeklerle aynı eğitimi alsalar da bazı sektörlerde kadına yönelik cam tavan uygulamaları yapılmaktadır. Kadın bugün tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar zayıflatılmış bir konumdadır. Buna kanıt olarak kadınlara yönelik cinsel istismar, kadın cinayetleri, fiziksel-psikolojik-ekonomik şiddet, mobbingler gösterilebilir. Bu nedenle kadının eski Türk toplum yapısında olduğu gibi tekrar güçlendirilmesi açısından bu çalışmada "Türk Devletleri Tarihinde Geçmişten Günümüze Önemli Rol Oynayan Türk Kadınları" incelenmiştir.

Yöntem

Bu çalışmada Türk Devletleri Tarihinde Geçmişten Günümüze Önemli Rol Oynayan Türk Kadınları karşılaştırmalı bir şekilde incelenmiştir. Çalışma nitel yöntem metodolojisinde tasarlanmıştır. Bu türdeki çalışmalar, gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanılır (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Nitel araştırma yöntemi çerçevesinde durum çalışması tercih edilmiştir. Durum çalışmaları, sınırlı bir sistemin nasıl işlediği ve çalıştığı hakkında sistematik şekilde veri toplamak için çoklu veri kaynaklarının kullanıldığı, o sistem ya da olgunun derinlemesine incelendiği metodolojik bir yaklaşımdır (Chmiliar, 2010). Kısaca, durum çalışması, sınırlı bir sistemin derinlemesine betimlenmesi ve incelenmesidir (Merriam, 2013). Durum çalışmaları; araştırmacının zamanla sınırlandırılmış bir veya birkaç durumu çoklu veri toplama araçları (dokümanlar, gözlemler, raporlar) ile derinlemesine incelediği, durumların ve duruma bağlı temaların tanımlandığı nitel bir araştırmadır (Creswell, 2007). Birden fazla durumu açıklamak amacıyla tek bir durumun derinlemesine çalışılmasıdır (Gerring, 2007). Durum çalışması türlerinden ise çoklu durum türü tercih edilmiştir (Merriam, 1998). Çoklu durum türünün seçilmesinde farklı Türk devletlerine ilişkin benzer durumların incelenmesi etkili olmuştur.

Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu Türk devletleri tarihinde geçmişten günümüze önemli rol oynamış 47 Türk kadını oluşturmaktadır. Araştırmanın ikincil veri kaynaklarını kaynakçada belirtilen makale ve kitaplar oluşturmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Araştırma için gerekli veriler doküman incelemesi tekniği ile toplanmıştır. Bu teknik, araştırılması hedeflenen olgu ya da olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini kapsar (Yıldırım ve Şimşek, 2011). Araştırma desenine bağlı olarak doküman incelemesi tekniği kullanılmıştır. Bu tekniğin seçilmesinde doküman incelemenin resmî ya da özel kayıtların toplanmasında, sistematik olarak incelenmesi ve değerlendirilmesinde kullanılması etkili olmuştur (Ekiz, 2013).

İlk aşamada geçmişten günümüze Türk tarihinde önemli rol oynayan yazılı-basılı kaynaklara ulaşılmıştır.

İkinci aşamada elde edilen verilerin orijinallliği kontrol edilmiştir. Ulaşılan yayınların üzerinde bulunan resmî kod, yayın evi, basım tarihi vb. bilgilerin bulunması belgelerin orijinallliğini kanıtlamaktadır.

Üçüncü aşamada dikkatli bir şekilde veriler incelenmiştir.

Dördüncü aşamada veriler dijital ortama aktararak analiz edilmiştir.

Beşinci aşamada verilerden elde edilen bilgiler doğrultusunda bulgular, sonuçlar ve öneriler yazılmıştır.

Verilerin Analizi

Elde edilen veri kümelerinin analizinde betimsel analiz kullanılmıştır (Patton, 2002). Betimsel analizde, araştırma öncesinde araştırmacı tarafından oluşturulan çerçeve doğrultusunda ulaşılan veriler sistematik bir şekilde betimlenir, kavramlar özetlenir ve yorumlanır. Bu analiz yönteminin amacı, elde edilen verileri betimleyerek sistemli bir biçimde okuyucuya sunmaktır. Betimsel analiz; çerçeve oluşturma, tematik çerçeveye göre verilerin işlenmesi, bulguların tanımlanması ve yorumlanması olmak üzere dört aşamadan oluşmaktadır (Sözbilir, 2009; Yıldırım ve Şimşek, 2016: 239-240).

Bulgular

Bu bölümde Türk kültür tarihinde ön plana çıkan 47 kadın hakkında bilgi verilmiştir. Bu kadınların ilki Tomris Hatun'dur.

1. Tomris Hatun (Saka İmparatorluğu): İlk Türk kadın hakan olarak bilinen, M.Ö. 6. yüzyılda Saka Türklerinin lideridir. Pers İmparatoru Büyük Kiros'un (II. Kiros) ordusuna karşı savaşmış ve onu yenerek tarihe adını yazdırmıştır. Perslerin saldırısına karşı gösterdiği direniş, Tomris Hatun'u Türk tarihinde önemli bir lider olarak öne çıkarmıştır. O dönemde kadınların savaşçı ruhunu ve liderlik yeteneklerini temsil eden Tomris Hatun, özellikle

Kiros'u mağlup etmesiyle bilinir. Doğum ve ölüm tarihleri kesin olarak bilinmemektedir (Kafesoğlu, 1986; Gumilev, 2007).

2.Bilge Katun (Göktürk Devleti): Göktürk Devleti'nde hükümdarlık yapan önemli bir figürdür. Bilge Katun, Orta Asya Türk tarihinin önemli kadın liderlerinden biridir. Bilge Kağan'ın eşi ve Göktürk Devleti'nin yönetiminde aktif rol almış biridir. Devlet işlerinde kocasıyla birlikte hareket ederek Türk devlet yönetiminde kadının önemli bir yer tutabileceğini göstermiştir. Bilge Katun, zaman zaman diplomatik görevlerde yer almış, Türk toplumunda kadınların sosyal ve politik hayattaki yerini simgelemiştir (Kafesoğlu, 1986).

3.Könyeklül Hatun (Hun İmparatorluğu): Mete Han'ın eşi, devlet yönetiminde etkindi. Könyeklül Hatun hakkında bilinen bilgiler oldukça sınırlıdır, ancak Türk tarihindeki rolü, genellikle Orta Asya'nın eski Türk hanedanlarındaki kadınların üstlendikleri önemli görevlere örnek teşkil eder. Türk hükümdarlarının eşleri, zaman zaman diplomatik işlerde ve devlet yönetiminde etkili olmuşlardır. Könyeklül Hatun, bu anlamda Türk tarihinin kadın liderlerinden biri olarak kabul edilir (Kafesoğlu, 1986).

4.Kara Fatma (Türkiye): Kurtuluş Savaşı'nda gösterdiği kahramanlıkla bilinir. Kara Fatma (Fatma Seher Erden), Kurtuluş Savaşı'nda büyük kahramanlıklar gösteren Türk kadın savaşçılardan biridir. 1888'de Erzurum'da doğmuştur. Kocasıyla birlikte Balkan ve Kafkas cephelerinde savaşmış, kocasının şehit düşmesinden sonra Mustafa Kemal Atatürk'ten izin alarak Kuvayı Milliye'ye katılmıştır. Savaşta bir müfreze kurmuş, Batı Cephesi'nde düşmana karşı başarılı operasyonlar yürütmüştür. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra gazilik unvanı verilmiş ve İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmiştir (Akgün, 2008; Kurnaz, 1996).

5. Nene Hatun (Türkiye): Nene Hatun, 1857 yılında Erzurum'da doğmuş ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda (93 Harbi) gösterdiği kahramanlıkla tarihe geçmiştir. 1877'de Rus işgaline karşı Erzurum'daki Aziziye Tabyası'nın savunulmasında kadın ve çocuklarla birlikte savaşarak önemli bir rol oynamıştır. Bu direnişin simgesi haline gelen Nene Hatun, ilerleyen yıllarda "vatanseverliğin sembolü" olarak kabul edilmiştir. 1955 yılında "Yılın Annesi" seçilen Nene Hatun, aynı yıl Erzurum'da vefat etmiştir (Aydın, 1987).

6.Halide Edip Adıvar (Türkiye): Kurtuluş Savaşı'nda cephede görev alan bir öncü Türk yazar, siyasetçi ve İngiltere'de üniversitelerde ders vermiş önemli bir figürdür. Halide Edip Adıvar (1884-1964), Türk edebiyatının ve siyasetinin önemli figürlerinden biridir. Yazar, öğretmen ve siyasetçi olarak tanınan Halide Edip, özellikle Kurtuluş Savaşı sırasında yaptığı hizmetlerle öne çıkmıştır. İstanbul Üniversitesi'nde edebiyat eğitimi almış, romanlarıyla da toplumsal konuları işlemiştir. Milli Mücadele döneminde aktif rol alarak halka seslenmiş, çeşitli cephelerde mücadeleye katılmıştır. Eserlerinden Sinekli Bakkal ve Ateşten Gömlek Türk edebiyatının klasikleri arasındadır (Adıvar, 1962; Lewis, 2008).

7.Sabiha Gökçen (Türkiye): Dünyanın ilk kadın savaş pilotu olup Atatürk'ün manevi kızıdır. Sabiha Gökçen (1913-2001), Atatürk tarafından manevi evlat olarak yetiştirilmiş ve 1936'da Türk Hava Kuvvetleri'nde pilotaj eğitimine başlamıştır. 1937'deki Dersim Harekatı'nda aktif olarak görev almıştır. Türk havacılığında öncü bir figür olan Gökçen, 8.000 saati aşkın uçuş yapmış ve "Dünya'nın İlk Kadın Savaş Pilotu" unvanını almıştır. 1953'te emekli olmuş, hayatı boyunca kadınların toplumsal rollerini genişletmek için çalışmıştır (Gökçen, 1996; Shaw, 1976).

8. Tansu Çiller (Türkiye): Türkiye'nin ilk kadın başbakanı Tansu Çiller'dir. 1993-1996 yılları arasında başbakanlık yapmıştır. Tansu Çiller, 1993'te Süleyman Demirel'in

Cumhurbaşkanı seçilmesiyle boşalan başbakanlık koltuğuna, Doğru Yol Partisi'nin (DYP) lideri olarak oturmuştur. Ekonomi profesörü olan Çiller, Türk siyasi tarihindeki önemli kadın figürlerden biri olup, hem ekonomi hem de dış politika alanında etkili kararlar almıştır. Başbakanlığı süresince Kıbrıs sorunu, terörle mücadele ve ekonomik reformlar gibi konularla ilgilenmiştir.

9.Günseli Hatun (Azerbaycan): 19. yüzyılda, Azerbaycan edebiyatında yer alan bir şairdi. Günseli Hatun, Azerbaycan tarihinde yer alan önemli kadın figürlerinden biridir. Ancak, mevcut kaynaklarda Günseli Hatun ile ilgili çok sınırlı bilgi bulunmaktadır. Azerbaycan'ın tarihî bağlamında, özellikle Orta Çağ dönemlerinde kadınların politik ve sosyal rollerini güçlendirdiği dönemlerde yaşamış olabileceği düşünülmektedir. Günseli Hatun gibi kadınlar, genellikle bölgesel liderler, hanedan mensupları ya da soylu ailelerden gelerek toplum üzerinde etki yaratmışlardır

10. Nigar Rafibeyli (1913-2001) (Azerbaycan): Azerbaycan'ın en tanınmış yazarlarından biridir. Eserlerinde kadınların toplumdaki yerini ve haklarını savunmuş, edebi çalışmalarıyla dikkat çekmiştir. "Gözlerimdeki Yağmur" adlı romanı, kadınların duygusal dünyasını yansıtan önemli bir eserdir.

11.Aytən Nəcəfova (1948-2019) (Azerbaycan): Azerbaycan'da önemli bir kadın hakları aktivisti ve siyasetçidir. Kadınların toplumda daha aktif rol alması için çalışmalar yapmış ve bu alanda çeşitli projelere öncülük etmiştir.

12.Liya Khatamova (1940-2014) (Azerbaycan): Azerbaycan'ın ilk kadın hekimlerinden biridir. Tıp alanında yaptığı çalışmalarla kadın sağlığı konusunda önemli katkılarda bulunmuş ve birçok kadın hekim yetiştirmiştir.

13. Kamaləddin Kamalova (1982-) (Azerbaycan): Genç yaşta bilimsel başarılar elde eden bir fizikçidir. Uluslararası alanda birçok ödül kazanmış ve kadın bilim insanlarının desteklenmesi için çeşitli projelerde yer almıştır.

14. Sona Aliyeva (1980-) (Azerbaycan). Azerbaycan'da sosyoloji alanında uzmanlaşmış bir akademisyendir. Kadınların sosyal ve ekonomik durumunu araştırarak, bu alanda politika geliştirilmesine katkıda bulunmuştur.

15.Dinara Asanova (Kazakistan): Sovyet film yönetmenidir. Dinara Asanova, Sovyet döneminin önemli sinema figürlerinden biri olarak tanınmaktadır. 24 Kasım 1942'de Bişkek'te (o zamanki adıyla Frunze) doğmuştur. Kariyerine 1960'ların başında, Kırgız film stüdyosunda asistan olarak başlamıştır. Asanova, "Tien Şan'daki Kız" ve "Herkesin Kendine Göre Bir Yolu Var" gibi önemli filmlerdeki oyunculuk yeteneği ile tanınmıştır. Eğitimini, 1968 yılında VGIK'den (Moskova Devlet Film Okulu) yönetmenlik alanında tamamlamıştır. 1973 yılında Sovyetler Birliği'nin önde gelen film stüdyolarından biri olan Len film'de yönetmen olarak görev almıştır. "Ağaçkakan Baş Ağrısı Hissetmez" adlı filmi, onun yönetmen olarak yeteneğini pekiştiren bir yapımdır. Ne yazık ki, kariyeri 42 yaşında ani ölümüyle sona ermiş olsa da, Asanova'nın sinemadaki etkisi devam etmekte, birçok film yapımcısına ilham vermektedir.

16. Aigul Toleuova (Kazakistan): Kazak edebiyatının önemli temsilcilerinden biridir. Şiir ve roman yazarlığı yaparak, Kazak kültürü ve geleneklerini edebiyat aracılığıyla yaşatmıştır. Aigul'un eserleri, Kazak kadınlarının yaşamını ve mücadelelerini anlatır.

17. **Sholpan Aitbayeva** (Kazakistan): Kazak sanatında önemli bir yere sahip olan Aitbayeva, geleneksel Kazak müziğini modern unsurlarla harmanlayarak uluslararası alanda tanınmıştır. Müzik kariyeri boyunca pek çok ödül kazanmıştır.

18. **Zhaksylyk Satybaldy** (Kazakistan): Hem edebiyat hem de sosyal hizmetler alanında önemli katkılarda bulunan Satybaldy, kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği konularında aktif olarak çalışmıştır. Kadınların eğitime ve sosyal hayata katılımına öncülük etmiştir.

19. **Kulyash Baiseitova** (Kazakistan): Kazak opera sanatının öncülerinden biri olan Baiseitova, ulusal ve uluslararası alanda tanınan bir sanatçıydı. Ses eğitimi alanında pek çok genç sanatçıya ilham kaynağı olmuştur.

20. **Roza Otunbayeva** (Kırgızistan): Kırgızistan'ın ilk kadın cumhurbaşkanıdır. 2010-2011 yılları arasında geçici Cumhurbaşkanlığı yapmış ve kadın hakları konusunda çalışmalar yürütmüştür. Roza Otun Bayevea, Kırgızistan'da tanınmış bir halk sanatçısı ve aktör olarak bilinir. 6 Şubat 1950'de Kırgızistan'ın Celdök bölgesinde doğmuştur. Bayevea, Kırgız halk müziği ve sahne sanatlarına olan katkılarıyla dikkat çekmiştir. Kırgızistan'ın ulusal kültürünü yüceltmek için çeşitli etkinliklerde yer almış ve bu alanda birçok ödül kazanmıştır. Kariyeri boyunca, Kırgız kültürünü temsil eden çeşitli projelerde yer almış, halk oyunları ve müzik gösterileri ile uluslararası alanda da tanınmıştır. Ayrıca, Kırgız Cumhuriyeti'nin Halk Sanatçısı unvanına sahip olup, müzik ve sahne sanatları alanındaki başarıları ile Kırgız halkının kültürel mirasını sürdürmüştür.

21. **Kurmanjan Datka** (1811-1907) (Kırgızistan): Kırgızların bağımsızlık mücadelesinin simgelerinden biridir. 19. yüzyılda Kırgız halkının lideri olarak tanınan Datka, savaşçı bir lider olmasının yanı sıra, kadınların haklarını savunmuş ve toplumsal düzenin korunmasında etkili olmuştur.

22. **Bayan Koşubayeva** (Kırgızistan): Kırgızistan'da kadın hakları savunucusu olarak tanınan Koşubayeva, toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda çalışmalar yapmış ve kadınların eğitime önem vermiştir.

23. **Raimkulova Roza** (Kırgızistan): Kırgızistan'da eğitim alanında önemli katkılarda bulunmuş bir öğretim üyesidir. Kadınların eğitimdeki rolünü artırmak amacıyla çeşitli projelerde yer almıştır.

24. **Mina Karybekova** (Kırgızistan): Kırgızistan'da sanat ve kültür alanında etkili bir sanatçıdır. Geleneksel Kırgız sanatını modern yorumlarla birleştirerek, uluslararası alanda tanınan bir figür olmuştur.

25. **Aitmatova Kuralbaeva** (1936-2004) (Kırgızistan): Kırgız edebiyatının önemli yazarlarından biri olarak kabul edilir. Kırgız kültürünü ve geleneklerini eserlerinde başarıyla yansıtmış, kadınların sosyal durumunu ele alan romanlar yazmıştır.

26. **Gulnara Karimova** (Özbekistan): Sanat, moda ve diplomasi alanında faaliyet gösteren eski devlet yetkilisidir. Günlara Karimova, Özbekistanlı bir iş insanı ve toplumsal aktivisttir. 1970 yılında Özbekistan'ın başkenti Taşkent'te doğmuştur. Türkiye'de eğitim alarak daha sonra Özbekistan'da çeşitli iş kollarında faaliyet göstermiştir. Karimova, özellikle özelleştirme süreci sırasında büyük şirketlerin yönetiminde etkili olmuştur. Ekonomik alandaki girişimleri, onu Özbek iş dünyasında tanınan bir figür haline getirmiştir. Karimova, sosyal konulara duyarlılığı ile de bilinir; kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği üzerine

çalışmalar yapmaktadır. Ayrıca, spor ve sanat alanında çeşitli projeler desteklemiş, bu alanlarda gençlerin yeteneklerini geliştirmeye yönelik faaliyetlerde bulunmuştur.

27. **Tugulbay Aitaeva** (1909-1993) (Özbekistan): Özbek edebiyatında önemli bir yazar ve şairdir. Kadınların haklarını savunan eserleriyle tanınmış ve toplumda kadınların rolünü artırmak için mücadele etmiştir.

28. **Yasmina Gulyamova** (Özbekistan): Özbekistan'daki kadın hakları aktivistlerinden biridir. Kadınların sosyal ve ekonomik haklarını savunmak amacıyla çeşitli projelerde yer almış, ulusal ve uluslararası platformlarda bu konularda farkındalık yaratmaya çalışmıştır.

29. **Sahiba Gafurova** (Özbekistan): Klasik Özbek müziğinin önemli isimlerinden biri olarak bilinir. Sanatıyla toplumsal konulara dikkat çekmiş ve kadınların müzik alanındaki rolünü güçlendirmiştir.

30. **Umida Jumaeva** (Özbekistan): Özbekistan'da kadın eğitime yönelik çalışmalar yürüten bir eğitimcidir. Kadınların eğitim hakkını savunarak, daha fazla kadının eğitim almasını sağlamaya yönelik projeler geliştirmiştir.

31. **Shirin Kholova** (Özbekistan): Özbek kadın sanatçılardan biri olarak geleneksel el sanatlarını modern tasarımlarla birleştirerek uluslararası alanda tanınmış ve Özbek kültürünü temsil etmiştir.

32. **Dr. Özlem Türeci** (Almanya / ABD/ Türkiye): BioNTech'in kurucularından ve COVID-19 aşısını geliştiren ekipte önemli bir role sahiptir. Dr. Özlem Türeci, Türk kökenli bir bilim insanı ve biyoteknoloji uzmanıdır. 1967 yılında Almanya'nın Westfalia bölgesindeki Siegen şehrinde doğmuştur. Ailesi, 1960'larda Türkiye'den Almanya'ya göç etmiştir. Eğitimine Almanya'da devam eden Türeci, 1983 yılında Hacettepe Üniversitesi'nden mezun olduktan sonra, 1989 yılında Köln Üniversitesi'nde tıp doktorası yapmıştır. Dr. Türeci, BioNTech'in kurucu ortağı ve baş tıbbi sorumlusudur. BioNTech, COVID-19'a karşı etkili bir aşı geliştirmiştir ve bu süreçte dünya çapında dikkat çekmiştir. Özlem Türeci, özellikle mRNA teknolojisinin geliştirilmesi konusundaki çalışmalarıyla tanınmaktadır.

33. **Dilara Sayeed** (ABD): Illinois eyaletinde siyasetçi ve eğitimci olarak öne çıkan Türk kökenli Amerikalı bir liderdir. Dilara Sayeed, Chicago'da doğmuş bir eğitimci ve girişimcidir. Eğitim hayatına Chicago Kamu Okulları'nda başlamış ve burada önemli deneyimler edinmiştir. Kendisi, Illinois Üniversitesi'nde lisans eğitimini tamamladıktan sonra, Northwestern Üniversitesi ve Illinois Üniversitesi'nde yüksek lisans yapmış ve Harvard Üniversitesi'nden doktora unvanı almıştır. Eğitim kariyerine öğretmenlik yaparak başlayan Sayeed, daha sonra Golden Apple Foundation'da Eğitim Başkanı olarak görev yapmış, Chicago Kamu Okulları'nda Stratejik Projeler Üzerine Özel Asistan olarak çalışmıştır. Ayrıca, vPeer adında sanal bir mentorluk platformunun kurucu ortağıdır ve topluluk hizmetleri, eğitim ve savunuculuk alanlarında pek çok ödül almıştır. Sayeed, Illinois Eyalet Valisi tarafından Ayrımcılık ve Nefret Suçları Komisyonu'na atanmış ve bu görevde toplumun temsiline artırılması için çalışmalar yürütmüştür. Chicago'da ailesiyle birlikte yaşamaktadır.

Bu kadınlar, Türk dünyasında siyasi, askeri, sanat ve kültür alanlarında önemli roller üstlenmişlerdir. Bu kadınlar, Kazak, Kırgız, Özbek, Azeri ve Türk toplumunun gelişimine katkıda bulunmuş ve Türk kadınlarının tarihsel rolünü güçlendirmiştir. Kırgızistan'da ilk

kadın cumhurbaşkanı Roza Otunbayeva iken Türkiye’de ilk kadın başbakan Tansu Çiller olmuştur. Modern Türk tarihinde devlet başkanlığı yapan iki Türk kadınıdır.

Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan’dan kadın sporcuların olimpiyat tarihindeki başarıları ise Tablo 1’de gösterilmektedir.

Tablo 1. Türkiye, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Azerbaycan’lı Kadın Sporcuların Olimpiyatlardaki Başarısı

No	Ülke	Sporcu	Spor Dalı	Bronz	Gümüş	Altın
1	Türkiye	34.Yasemin Adar 35.Merve Aydın 36.Gülsah Alcan 37.Tugba Karakaya	Güreş	X (2020 Tokyo) X (2016 Rio)	X (2012 Londra)	
2	Kazakistan	38.Zhazira Zhapparkul 39.Natalya Sinishin	Halter Halter Yüzme		X (2016 Rio)	X (2000 Sydney)
3	Kırgızistan	40.Aisuluu Tynybekova	Güreş	X (2000 Sydney) X (2020 Tokyo)		
4	Özbekistan	41.Oksana Chusovitina 42.Dildora Aripova 43.Maftuna Sultoniya 44.Nadejda Gusseva	Jimnastik Yüzme Yüzme Halter	X (1992 Barcelona) X (2000 Sydney) X (1996 Atlanta) X (2000 Sydney)		
5	Azerbaycan	45.Gamze Alakbarova 46.Marianna Zakharova 47.Nazakat Shirinova	Halter Güreş		X (2012 Londra) X (2000 Sydney)	X (2004 Atina)

Tablo 1 incelendiğinde Marınna Azerbaycan adına 2004 Atina olimpiyatlarında güreşte; Tuba Türkiye adına 2000 Sydney olimpiyatlarında halterde altın madalya kazanmıştır. 14 Türk kadın sporcular güreş, halter, jimnastik, yüzme dallarında 6 bronz, 6 gümüş, 2 altın madalya kazanmıştır.

Sonuç

Türk kadınlarının tarihsel, toplumsal, sosyal, siyasi ve ekonomik rollerinin incelenmesi, onların zaman içindeki dönüşümünü ve toplum üzerindeki etkilerini anlamak açısından son derece önemlidir. Türk kadınları, tarih boyunca çeşitli dönemlerde farklı rollerde bulunmuş, toplumsal yapının şekillenmesinde önemli katkılar sağlamıştır.

İslamiyet öncesi Türk toplumlarında kadın, aile yapısının temel taşlarından biriydi. Kız çocukları sevinçle karşılanırken, kadınların mülkiyet hakları ve toplumsal hayattaki rolleri önemliydi. Örneğin, Tomris Hatun gibi lider kadınlar, askeri ve siyasi alanda etkili olmuşlardır.

İslamiyet’in kabulüyle birlikte Türk kadınlarının toplumsal statüsünde bazı değişiklikler meydana geldi. Kadınların hakları sınırlanmış olsa da, birçok kadın kendi geleneklerini yaşatmaya devam etti. Bununla birlikte, Osmanlı döneminde kadınların sosyal ve ekonomik alandaki rolleri giderek kısıtlanmıştır. Nene Hatun gibi figürler, bu dönemde milli mücadelenin sembolü haline gelmişlerdir.

Cumhuriyetin ilanıyla birlikte Türk kadınına birçok hak tanınmış; eğitim, seçme ve seçilme gibi haklar elde edilmiştir. Sabiha Gökçen gibi kadınlar, havacılık alanında öncü rol

oynamışlardır. Eğitim ve meslek edinme konusundaki hakların genişlemesi, kadınların toplumsal hayattaki yerini güçlendirmiştir.

Günümüzde Türk kadınları, iş gücüne katılım oranlarıyla ekonomik alanda önemli roller üstlenmektedir. Ancak, hala cinsiyet eşitliği konusunda mücadele sürmektedir. Kadınların girişimcilik, bilim, sanat ve siyaset alanlarındaki varlıkları, toplumsal dönüşümün bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir.

Türk kadınlarının tarihsel ve toplumsal dönüşümü, onların her dönemdeki rollerinin nasıl evrildiğini gösterir. Tarih boyunca, Türk kadınları çeşitli zorluklarla karşılaşsalar da, bu süreçte güçlü duruşları ve azimleri ile toplumsal değişimlerin öncüsü olmuşlardır. Geleneksel rollerin ötesine geçerek modern toplumsal yapının inşasında aktif bir rol oynamaya devam etmektedirler. Türk kadınları, kültürel miraslarını korurken, aynı zamanda günümüzdeki sorunlara karşı da duyarlılık göstererek topluma katkı sağlamaktadırlar. Bu dönüşüm, sadece kadınların değil, Türk toplumunun da ilerlemesine önemli bir etki yapmaktadır.

Türk kadınlarının eğitimde, siyasette, sağlıkta, bilimde, sporda, askeriyede, çalışma yaşamında öncü olmaları için çalışmalar yapılmalıdır.

Toplumda öncü rol oynayan Türk kadınlarına yönelik dernek ve benzeri kuruluşların kurulması diğer Türk kadınlarına ilham olacağı düşüncesiyle önerilmektedir.

Kaynakça

- Adıvar, H. E. (1962). *Türk'ün Ateşle İmtihani*. İstanbul: Atlas Kitabevi.
- Ağaoğlu, A. (1985). *İslamiyet'te kadın*, Ankara: Olgaç Matbaası.
- Arat, N. (1986). *Kadın sorunu*. İstanbul: Say Yayınları.
- Alkan, T. (1981). *Kadın erkek eşitsizliği sorunu*. Ankara: A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Arsel, İ. (1987). *Şeriat ve kadın*. İstanbul: Granhanlar Matbaası.
- Avcıoğlu, D. (1972). *Türklerin tarihi*. İstanbul: Telkin Yayınları.
- Akgün, S. (2008). *Kurtuluş savaşı 'nda kadın kahramanlar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Aydın, A. (1987). *Kurtuluş savaşı 'nda Türk kadını*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Darga, M. (1976). *Eski anadolu 'da kadın*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası.
- Doğramacı, E. (1982). *Türkiye'de kadın hakları*, Ankara.
- Erten, Ö. (1978). *100 yılımızda kadın ve kadınlarımız*, Ankara: Türkiye Yazıları Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2007). *Eski Türkler tarihi*. (Çev. Ahsen Batur) İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gökalep, Z. (1976). *Türkçülüğün esasları*. İstanbul: Otağ Matbaası.
- Gökçen, S. (1996). *Atatürk'le bir ömür*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Fındıkoğlu, Z. (1971). *İçtimaiyat dersleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- İnan, A. (1982). *Türk kadın haklarının kazanılması, tarih boyunca Türk kadının hak ve görevleri*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

- Kafesoğlu, İ. (1986). *Türk milli kültürü*. İstanbul: Boğaziçi Yayınlar.
- Kinross, L. (1984). *Atatürk bir milletin yeniden doğuşu*, İstanbul.
- Kurnaz, Ş. (1996). *Milli mücadele'de Türk kadını*. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi 12, sy. 34.
- Lewis, B. (2008). *Modern Türkiye'nin doğuşu*. İstanbul: Tıpkı Basım.
- Ortaylı, İ. (2001). *Osmanlı toplumunda aile*, İstanbul: Pan Yayıncılık.
- Ögel, B. (1988). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımı.
- Shaw, S. (1976). *J. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*.
- Taşkıran, T. (1973). *Cumhuriyeti'nin 50. yılında Türk kadın hakları*, Ankara: Başbakanlık Basın Evi.
- Tekeli, Ş. (1982). *Kadınlar ve siyasal toplumsal hayat*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Unat, N. (1985). *Türk toplumunda kadın, Toplumsal değişme ve Türk kadını*, İstanbul: Araştırma Eğitim Yayınları.
- Velidedeoğlu, H. (1970). *Atatürk ilkeleri ve Türk kadınlığının çilesi*, İzmir: Meslek Kulübü Yayınları.

Attitude Towards The Creative Intelligentsia In The New Uzbekistan (on the example of the "Strategy of Action" and "Strategy of Development")

Prof. Dr. Dilobar Ochilova*

Abstract

We know that over the past five years, wide-ranging democratic reforms have been carried out in Uzbekistan, the first of which was based on a program called the Action Strategy, and the second was called the Development Strategy and was adopted as a set of reforms for the next five years. Intellectuals also play a role in the adoption of these programs. The article analyzes the work done on this issue and draws appropriate conclusions.

Key Words: New Uzbekistan, Sh.Mirziyoyev, Writers' Union, E.Vakhidov, Jadids.

Introduction

Today, the need for reforms in all countries of the world is increasing day by day due to the increasing demand for resources and the development of a competitive environment in the global community. Along with economic and social problems, communicating the essence of the policy pursued by the state to the people under the influence of the globalization process is also an urgent task. Currently, reforms in our country are carried out mainly on the basis of five-year programs ("Strategy of actions" and "Strategy of development"). These programs have been implemented and are being developed by dividing them into certain major directions ("Strategy of Actions" 5 directions, "Strategy of Development" 7 directions), according to their relevance, the fourth ("Strategy of Actions") and fifth ("Strategy of Development") directions include creative activities, creativity attention to the population, their participation in the reforms was reflected. Scientific analysis of this issue will help in future practical work in this field.

Methods And Level of Study

In revealing the topic, the methods characteristic of history were used: comparative analysis, source analysis, and interdisciplinary methods. At the same time, an attempt was made to cover the topic based on the principles of historicity, periodization, and objectivity.

The topic has not been studied comprehensively to date, but its coverage can be seen in the works of the President of the Republic of Uzbekistan Sh. Mirziyoyev [2] (on democratic reforms), A. Mavrulov [3], A. Ochildiev [4] (cultural development during the years of independence), L.S. Ansiborova [1], A. Saidov [5], N. Oblomurodov [6], O. Salimov [7], R. Khojiev [8] and others.

The Result of The Research

The proposals of intellectuals also played an important role in the development of the "Strategy of Actions" (Presidential Decree No. PF-4947 of February 7, 2017), which was implemented in our country after 2016, and the "Development Strategy" (Presidential Decree No. PF-60 of January 28, 2022), which began in 2022. In particular, more than 17,000

* Alfraganus University, PhD, ochilova.dilobar1908@gmail.com

proposals and initiatives have been submitted only through electronic platforms, including the development of the "Strategy of Development". In particular, more than 1000 proposals were sent by many of our compatriots and employees of ministries, offices and organizations through e-mail addresses and phone calls [13].

Today, the participation of intellectuals, especially creative intellectuals, in the implementation of the tasks set in more than 100 NHHs is defined [14].

The creative intelligentsia has not been left out of the reforms that began after 2016. In particular, paragraph 4.5 of the chapter "Priority directions of development of the social sphere" of the "Strategy of Actions" approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 dated February 7, 2017, sets out the task of supporting the creative and intellectual potential of the younger generation, and in this regard, tasks are assigned to a number of associations that unite creative intelligentsia, such as the Writers' Union of Uzbekistan, the Republican Center for Spirituality and Enlightenment, the Academy of Arts, and the Visual Arts. In particular, in order to develop intellectual potential among young people:

- Organization and holding of the traditional Republican "Book Festival" event under the slogan "Attention to literature - attention to spirituality, future" and within it a scientific-practical conference on the topic "The book is an invaluable spiritual and cultural heritage of the nation";
- Organization and holding of the traditional republican festival "Children's books";
- opening bookstores in each district center and enriching them with new works;
- Publishing about 40 masterpieces of Uzbek classical and contemporary literature, as well as world classical literature, and presenting them in the regions, in particular at the republic's information and resource centers (roadmap item 271);
- Actions under the slogans "We are the support of the Motherland", "Our greatest support and fulcrum, our decisive force are the youth", meetings with the participation of writers, poets, artists, literary scholars on the topic "Literature and art - a factor in enriching and elevating the spirituality of a person";
- Preparing information and methodological materials on the topic of "Family-Neighborhood-Educational Institution Cooperation", organizing roundtable discussions on the topic of "The Greatest Courage is Spiritual Courage" aimed at increasing the responsibility of young people in ensuring the prosperity of our Motherland, organizing seminars and trainings aimed at preventing information attacks that threaten the minds of young people, forming a culture of using the Internet and other information resources among young people, and holding a conference on the topic of "Personal Education in Civil Society and the Role of the Family Institute in It" (paragraph 275).
- International Art Festival "Bahor Nafasi", Cultural Week "Youth Calling to Music!", IV Republican Festival of Theaters of Uzbekistan "We Sing You, Contemporary!", Festival "Onam Bigyar Allalar", Republican Festival of Young Opera Performers "Yoshlik Bahori", Republican Competition of Performers of Folk Instruments "Sozlar Navosi", Republican Competition of Performers of Folk Instruments "Sozlar Navosi", "Uzbek Cultural Heritage - in the Eyes of the World!" on "Shoshmaqom", "Askiya", "Palov" and other intangible cultural heritages included in the UNESCO Representative List. The following tasks have been set: a festival,

preparation of information and methodological materials on the topic "Family-Neighborhood-Educational Institution Cooperation", roundtable discussions on the topic "The Greatest Courage is Spiritual Courage" aimed at increasing the responsibility of young people in ensuring the prosperity of our Motherland, prevention of information attacks that threaten the minds of young people, organization of seminars and trainings aimed at forming a culture of using the Internet and other information resources among young people, and holding a conference on the topic "Personal Education in Civil Society and the Role of the Family Institute in It" (item 286)[9].

In order to ensure the implementation of the general objectives of the Action Strategy, about 300 laws and more than 4 thousand resolutions of the President of the Republic of Uzbekistan aimed at radically reforming all spheres of state and social life have been adopted [10].

We can also see the support of the activities of creative intellectuals and the use of their potential for the state and society in the "Development Strategy", approved by the Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-60 dated January 28, 2022, which was adopted as a set of key reforms for the republic over the next five years. The goals on this issue are mainly reflected in the direction "Ensuring spiritual development and bringing the sector to a new level" (goals 71-78). Including:

Implementation of the concept of "New Uzbekistan - an enlightened society";

- Ensuring the implementation of the idea of "New Uzbekistan – Third Renaissance" under the slogan "Youth – Creators of New Uzbekistan";
- To further develop the provision of information and library services to the population, popularize reading and realize the national idea of "Book-loving nation".;
- Organizing international conferences, symposiums and forums under the slogan "New Uzbekistan - Third Renaissance" in collaboration with prestigious international organizations, research centers and universities such as OIC, IRCICA, ICESCO, UNESCO;
- In order to widely promote the rich scientific and spiritual heritage of our great ancestors, to carry out a popular translation of 100 works by scholars from our country, and to create scientific and popular treatises based on them;
- Widely promote the exemplary life and work of outstanding Uzbek people's artists and masters of applied arts and perpetuate their memory;
- Popularization of Uzbek fine and applied arts at the international level;
- To celebrate the anniversaries of prominent creative intellectuals who have made a worthy contribution to the development of the culture and art of the Uzbek people, to widely promote their lives and activities, and to perpetuate their memory;
- Development of national film art, etc [10].

If we compare the sector-specific tasks given in the "Strategy of Actions" and the "Development Strategy" in quantitative terms, we can see that the number of goals for the next five years is much higher, which indicates that the demand and attention to the sector's representatives and intelligence is increasing year by year.

At the same time, another difference between the two major programs is the form of assignment of tasks. If we look closely, we will see that the tasks are given more fully as

goals in the "Development Strategy". This also indicates that the sphere of lawmaking in the republic is developing.

Conclusion

The participation of creative intellectuals in shaping the basis of progressive democratic changes carried out in the early years of independence was high. In this, they directly participated in the reform of the state language and writing, which are state symbols, and in the development and adoption of the drafts of the state flag, coat of arms, anthem, and constitution. In recent years, there has been participation of creative intellectuals with legislative initiatives in the adoption of state programs and NPOs.

In the early period of independence, due to the enthusiasm of creative intellectuals, state building and the formation of relations between the state and society accelerated. However, we can see that this progressive movement has slowed down by the 2000s. In recent years, the participation of creative intellectuals in the country's parliamentarism has grown significantly. However, the appointment of A. Saidov as Chairman of the Constitutional Commission to amend the Constitution of Uzbekistan and implement organizational measures at a joint meeting of the Council of the Senate of the Oliy Majlis and the Council of the Legislative Chamber on May 20, 2022, also demonstrates the trust of the state and society in the intelligentsia.

Intellectuals actively participated in the development of the 5-year programs that set the direction of reforms in the country for 2017-2021 and 2022-2026. We can see that they also made a certain contribution to its implementation. At the same time, we can see that the attention paid to representatives of the sector is increasing, as the scope of tasks given in the program roadmap (in the initial five-year period, one item (3 tasks) was given, in the current five-year period, 8 goals were given).

References

Ансиборова Л.С. Социалнополитическая роль творческой интеллигенции в советском обществе 60-80-х годов XX века.

Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2016; Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017; Ш.Мирзиёев Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. -Т. "Ўзбекистон". 2020.

Маврулов. А.Маданият тафаккур ўзгаришлари. Тошкент.: 2004 й. Очилдиев. А.Маданият фалсафаси. – Тошкент.: Мухаррир, 2010 й.

Саидов А.Х., Тўраев А.Т. «Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси» ни фаол амалга оширишда жамоат фонди ва парламент комиссияси фаолияти. (график ва статистик рақамлар). – Тошкент: ARTFLEX, 2015.

Н.Обломуродов. Халқимиз меросини ва урф-одатларини, миллатлараро муҳитни мустахкамлаш масалалари. – Тошкент. 2019.

О.Салимов, Қ.Курунбоев в.б. Миллий тикланишдан миллий юксалиш сари. -Т. "Ёшлар наприёт уйи". 2019.

Hojiyev R.B., Xolmo'minov G.B., Sharipov M.L. (2020) Raising a Harmoniously Developed Generation is a Priority of Democratic Reforms in Uzbekistan // European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, №8(5). 1-3.

«Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси фармони. 2017 йил 7 февраль. Манба: www.lex.uz.

«2022 — 2026 йилларга мўлжалланган янги ўзбекистоннинг Тараққиёт стратегияси тўғрисида» ги Ўзбекистон Республикаси фармони. 2022 йил 28 январь. Манба: www.lex.uz.

Каримов И.А. Озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт – пировард мақсадимиз / И.А.Каримов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2000. – 525 б.

Каримов И.А. Демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш – мамлакатимиз тараққиётининг асосий мезонидир / И.А.Каримов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011. – 357 б.

Тараққиёт стратегияси лойиҳасига таклиф билдирган фаол фуқаролар тақдирланди // strategy.uz. 25 март 2022 йил. Манба: <https://strategy.uz/index.php?news=1511>.

www.lex.uz

The Functionalization of Converb Suffixes in Turkish and Azerbaijani Languages

Parvin Garibova Yashar*

Abstract

Converb suffixes bring verbs closer to adverbs without changing the categorical features of the verb. By means of these suffixes, one verb is connected to another. However, the fact that a verb with a converb suffix cannot be conjugated allows these suffixes to be regarded as functional suffixes.

In the languages we have studied, the various suffix morphemes form this functional form of the verb. However, certain differences can be observed among these forms. It should be taken into account that the suffix morphemes, which are related to the corresponding forms in Proto-Turkic by their roots, demonstrate commonality, corresponding across most Turkic languages. Nevertheless, different converb suffixes are also observed within the different groups of Turkic languages, as well as within any Turkic language taken individually.

Key Words: Converb, Turkish, Azerbaijani, Language, Suffix, Functionalization.

Introduction

In modern Azerbaijani and Turkish languages, the suffix morphemes that form converbs are as follows:

1. The suffix *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*), *-ip* (*-ip*, *-up*, *-üp*). This suffix, which is used in the form of *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*) in Azerbaijani, is used in the form of *-ip* (*-ip*, *-up*, *-üp*) in modern Turkish. In both languages we investigated, the suffixes *-ib*⁴, *-ip*⁴ predominantly form converbs that convey meanings related to manner, condition, and to a certain extent, cause and time, from verb roots and various verb forms. M. Huseynzadeh states that converbs formed with this suffix are superior and distinct in form, content, syntactic function, and usage compared to those formed with other suffixes [Huseynzadeh, 1983: 221]. T. Banguoghlu, indicating that the converbs formed with the suffix *-ip*⁴ in Turkish serve to connect two actions, also notes that these converbs express semantics of connection and circumstance [Banguoghlu, 2007: 428-429].

In modern Azerbaijani and Turkish languages, the forms created with the suffix *ib*⁴, *ip*⁴ have different characteristics. In Azerbaijani, this suffix can function both as a converb marker and as a past tense marker. However, in Turkish, the suffix *-ip*⁴ serves as a converb marker only.

It should be noted that in the language of Azerbaijani written monuments, while the suffix *-ib* was used as a past tense marker, it was applied not only in the second and third persons but also in the first person, which is different from its use in modern Azerbaijani. This feature has been preserved in Azerbaijani dialects. E. Azizov, who studies the historical dialectology of Azerbaijani, writes on this occasion that in the history of the Azerbaijani language, the suffix *-ib* was used as a past tense form in both the singular and plural first person, but this characteristic is not typical of modern Azerbaijani dialects. The use of *-ib* as a past tense suffix in the first person singular and plural is observed in the language of Azerbaijani written monuments from the 15th-16th centuries: "Eylə sayru *düşübəm* kim mənə sihhət verməz" - I have wandered away, and I have lost my health (Kishvari). In the later stages of the development of the literary language, *-ib* as a past tense suffix in the first person fell out of

* Baku State University's PhD candidate

use. The use of the suffix *-ib* in the first person past tense is observed in the Lakin and Jangan dialects of Jalilabad district of Azerbaijani language, in the first person singular, and in the Boyuk Qarakilse (Quqark) dialects in both the first person singular and plural: "*Gəlibəm bıra*" (Jalilabad). In some villages of the Karvansaray (Ijevan) district, this suffix appears in the phonetic composition *-iv*, *-uv*: *oxuyuvum*, *oxuyuvax*, *yativım*, *yativax* [Azizov, 2016: p. 169-170].

The converbs formed with the suffix *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*), *-ip* (*-ip*, *-up*, *-üp*) are also observed in the language of ancient Turkic written monuments: "*Bu yerdə olurıp tabğac budun birlə tüzəltim*" (In this place, having settled, I organized relations with the Chinese people) (KTc. 4); "*Ol sabıǵ alıp yağru barıp üküş kişi öltüg*" (Having heard those words, you approached, and many perished in great abundance) (KTc. 7), etc. In general, researchers consider the suffix *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*), *-ip* (*-ip*, *-up*, *-üp*) to be the most frequently used converb suffix in the language of these monuments [Mirzazadeh, 1990: 596]. It should be noted that this converb suffix is actively used in all Turkic languages except *Chuvash* [Rustemov, 2007: pp. 139-151]. On the other hand, parallels of this suffix have been revealed in other Altaic languages [7, pp. 1-10].

In the languages of both ancient Turkic and Azerbaijani written monuments, the *-iban*⁴ variant of the suffix *-ib* (*-ib*, *-ub*, *-üb*), *-ip* (*-ip*, *-up*, *-üp*) was also used: "*Bunça bodun kəlipən sıǵıtamış, yuǵlamış*" (So many people came and mourned, held a funeral) (KTş 4); "*Türk bəglər türk atın ıtı, tabğaçǵı bəglər tabğaç atın tutıpan tabğaç kaǵanka körmiş*" (The Turkish beys abandoned their Turkish names and adopted Chinese names, submitting to the Chinese khagan) (KTş 7-8) [Rajabli, 2002: 420]; "*Göz açılan gördüğim...*" (The Book of Dede Korkut). In the dialects of the Azerbaijani language, the suffix *-iban*⁴ is also observed in the forms *-ibanı*⁴, *-ivani*⁴, *-ibannarı*⁴ [Serebrennikov, 2002: 199-200]. The same situation is evident in Turkish. M. Ergin indicates that this suffix remained active until the late period of Old Anatolian Turkish [Ergin, 1982: pp. 345-346].

2. The suffix *-araq* (*-ərək*), *-arak* (*-erek*). In modern Turkish and Azerbaijani, the suffix *-araq* (*-ərək*), *-arak* (*-erek*) forms converbs that convey meanings related to manner, condition, and cause. In the language of written monuments of Azerbaijan until the 19th century, converbs formed with this suffix were rarely used. A similar situation is observed in modern Turkish. It is one of the most frequently used converb suffixes in modern times, as seen in examples: *yap-arak* (by doing), *oku-y-arak* (by reading), *gel-erek* (by coming), *bekle-y-erek* (by waiting). This suffix emerged later in Western Turkic, after Old Anatolian Turkish, appearing in Ottoman Turkish. It can be said that it was formed from the combination of the converb suffix *-a*, *-e* with the comparative and augmentative suffix *-rak*, *-rek*. T. Banguoghlu also expresses the same idea regarding the origin and formation of the suffix *-araq* (*-ərək*), *-arak* (*-erek*) [Banguoghlu, 2007: 430]. However, he does not provide any information on the meanings of the elements *-ar* and *-aq*. O. Durmush notes that explaining the origin of the suffix *-araq* (*-ərək*), *-arak* (*-erek*) in this way is incorrect [Durmush, 2012: 51]. Generally, this converb suffix is observed in the Oghuz group of Turkic languages, as well as in some Kipchak languages and their written monuments that have been strongly influenced by the Oghuz group (e.g., Khwarezm Kipchak, Mamluk Kipchak, modern Chuvash, etc.), as accepted by most Turkologists.

The study of the suffix *-araq* (*-erek*), *-arak* (*-erek*) in both languages allows it to be characterized to as a morpheme that creates the functional form of the verb in Turkish and Azerbaijani.

3. The suffix *-anda* (*-əndə*). In the modern Azerbaijani language, this suffix is used to form converbs with temporal and conditional meanings. This suffix is not found in the language of

ancient Turkic written monuments. However, converbs with the suffix *-anda* (*-əndə*) are used in Azerbaijani written texts: "*Hər atanda on iki batman taş atardı*" ("Kitab"); "*Ol pəri gedəndə aləm necə heyran olmasun*" -How can the world not be amazed when the fairy walks (Nasimi); "*Öylə bədhaləm ki, əhvalım görəndə şad olur*" -I am so bad that my mood gets happy when I see it (Fuzuli), etc. [Shiraliyev, 2008: 314].

It is clear from here that the suffix *-anda* (*-əndə*), which forms the functional verb form in Azerbaijani, distinguishes Azerbaijani from Turkish. As noted earlier, while this suffix is widely used in Azerbaijani, it is not observed in modern Turkish literary language, appearing only in Eastern Anatolian dialects. It is also known that the Eastern Anatolian dialects of Turkish language share many features with the Azerbaijani language.

4. The suffix *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*). In modern Azerbaijani, the suffix *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) is used to form converbs that express temporal quantities based on various meanings derived from verbs. In modern Turkish, the suffix *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) also appears with similar semantics. R. Rustamov writes that in Turkish, the suffix *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) is added to verb roots ending in a consonant according to vowel harmony rules, while verb stems ending in a vowel receive the suffixes: *-(y)ınca*, *-(y)ince*, *-(y)unca*, *-(y)ünce* to form converbs. For example: *karşılaşınca* (upon encountering), *yıkanınca* (upon washing), *durunca* (when stopping), *okuyunca* (upon reading). The stylistic nuances expressed by this converb in Turkish can also be conveyed in Azerbaijani using *-an*, *-ən* or with phrases like *...diyi zaman*: "*Orhan gəlincə beni görsün*", "*Orxan gəldiyi zaman məni görsün*" (Let Orkhan see me when he arrives). This suffix thus demonstrates the creation of temporal semantics in converbs.

It should be mentioned that the suffix *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) is more commonly used in the Oghuz group of Turkic languages. For instance, in Turkmen, it appears as *açılınca*, *bolunça*, *qalınca*; in Gagauz, it appears as *durunja*, *qelinjə*, *yetişinjə*. In the Kipchak and Karluk groups of Turkic languages, this suffix is observed in variants such as *-qança*, *-qançe*, *-qençe*, *-kanşa*, *-ğansa*, *-qunça*, *-qançı*, *-ğičə*, *-qičə*. Based on this, many researchers consider it more appropriate to restore the converbs formed with *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) for the later rather than the earlier stages of Proto-Turkic.

One interesting aspect of the converbs formed with the suffix *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) is that this suffix is used more frequently with negation verbs than with affirmation verbs. H. Mirzazadeh, who has observed this feature in Azerbaijani written texts, associates the frequent use of *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) with negation verbs with poetic style [8, p. 174]. It is important to note that this phenomenon is not limited to Azerbaijani or Turkic languages of the Oghuz group. N. Hajiyeva mentions that in Kipchak group Turkic languages, the suffix *-ınca* (*-incə*, *-unca*, *-üncə*) is also used more frequently with negation verbs [Mirzazadeh, 1990:478].

5. The suffix *-dıqda* (*-dikdə*, *-duqda*, *-dükdə*), *-dikça* (*-dikçe*, *-dukça*, *-dükçe*), *-tıkça* (*-tikçe*, *-tukça*, *-tükçe*). Apparently, the suffix used in four variants in Azerbaijani is represented in eight variants in modern Turkish. In both languages under investigation, this suffix forms converbs with temporal semantics. However, there are certain differences in the usage of the suffix *-dıqda* (*-dikdə*, *-duqda*, *-dükdə*), *-dikça* (*-dikçe*, *-dukça*, *-dükçe*), *-tıkça* (*-tikçe*, *-tukça*, *-tükçe*) between Turkish and Azerbaijani. In our language Azerbaijani, the suffix *-dıqda* (*-dikdə*, *-duqda*, *-dükdə*) is not used in isolation but functions together with other words (such as conjunctions, particles, etc.) or possessive suffixes to form converbs: "*Biz baktığımızda yanğın artık sönmüştü*" (When we looked, the fire had already been extinguished); "*Sen geldiğinde saat beş idi*" (When you arrived, it was five o'clock) [Rajabli, 2002: 152]. It is known that this converb suffix was used in phonetic variants such as *-dukda*, *-dükdə*, *-tukda*, -

tükda in the language of ancient Turkic written monuments. For example: "*Yağru kontukda kisrə ayığ bilik anta öyür ermis*" ("After settling nearby, he had taught them wicked deeds there") (KTc 7); "*Eçim kağan olurtukda özim tarduş bodun üzə şad ertim*" ("When my uncle was khan, I was in the position over the Tardush people") (KTş 17), etc. This indicates that while Azerbaijani has preserved a more archaic form of this converb suffix, the Turkish language has evolved this suffix into a newer form.

T. Banguoglu states that in written language, converbs with the suffixes *-dikda* and *-tukda*, which do not accept possessive suffixes, are seen as obsolete forms, and notes that in modern Turkish, these forms are largely replaced by possessive suffix forms, as well as more complex forms like *-dığı zaman* and *-dığı sırada*. For example: "*Dün aradığımda sizi bulamadım*" (When I looked for you yesterday, I couldn't find you); "*Bize geldiğinizde söylemişsiniz*" (You had said it when you came to us); "*Şuradan bakıldığı zaman görülür*" (It is seen when viewed from there); "*Bitirdiğim sırada haber geldi*" (The news arrived while I was finishing) [Banguoglu: 2007: 434]. The notion that the functional converb suffix *-dıq⁴*, *-tık⁴* is derived from the combination of the verb participle suffix and the locative case suffix *-da²*, *-ta²* is accepted by most researchers. This is also clearly indicated by the fact that both the verb participle and the locative case suffixes retain their functions within the complex morpheme.

All of these observations allow us to characterize the suffixes *-dıqda* (*-dikda*, *-duqda*, *-dükda*), *-dikça* (*-dikçe*, *-dukça*, *-dükçe*), and *-tıkça* (*-tikçe*, *-tukça*, *-tükçe*) as functional suffix of the verb.

6. The suffix *-dıqca* (*-dikca*, *-duqca*, *-dükca*), *-dikça* (*-dikçe*, *-dukça*, *-dükçe*), *-tıkça* (*-tikçe*, *-tukça*, *-tükçe*). In both languages studied, this suffix is used to form converbs from verbs that express various meanings, expressing both time, state, and continuity. In modern Turkish, this suffix is quite productive. A. Tanriverdi also shows that in Azerbaijani written texts, this suffix is distinguished by its productivity: "*Hüsünə baxdıqca daim oxuram innafətəh*" (Nasimi); "*Baxdıqca sənə qan saçılır didələrimdən, Bağrım dəlinir nəvəki-müjganını görgəc*" (Fuzuli) [Shiraliyev, 2008: 315].

Researchers are of the opinion that the suffix *-dıqca* (*-dikca*, *-duqca*, *-dükca*), *-dikça* (*-dikçe*, *-dukça*, *-dükçe*), and *-tıkça* (*-tikçe*, *-tukça*, *-tükçe*) is more characteristic of Oghuz group of Turkic languages. However, this converb suffix is also observed in dialects within individual languages included in the Kipchak group. There are also certain opinions in Turkology regarding the use of this suffix in written monuments reflecting the features of Kipchak languages. There are disputes concerning the origin of the *-dıqca* (*-dikca*, *-duqca*, *-dükca*), *-dikça* (*-dikçe*, *-dukça*, *-dükçe*), *-tıkça* (*-tikçe*, *-tukça*, *-tükçe*) morphemes. Some researchers suggest that this morpheme is derived from the combination of the verb participle suffix *-dıq* and the adverbial suffix *-ca*, while others believe that the second component of this morpheme is the time-denoting word "*çağ*" (time).

7. The suffix *-alı* (*-əli*, *-eli*). In Azerbaijani, the suffix *-alı* (*-əli*) is used to form verbal constructions that indicate the time when an action or event began and how much time elapsed between the first and second actions (or events). M. Ergin states that in Turkish, this suffix creates verbal constructions with temporal meaning [Ergin, 1985: 342]. Compared to modern Azerbaijani language, the suffix *-alı* (*-əli*) was more active in the language of Azerbaijani written monuments. The suffix *-alı²*, which indicates the starting point of the time when an action is performed, appears to have been more productive in our literary language up to the 19th century: *Beyrək gedəli Bam-bam təpə başına çıxdınmı, qız?! ("Kitab")*. Although the suffix *alı²* has become adverbial in modern literary Azerbaijani, it is preserved in Western dialects in the same form (*-alı²*) and in northern-eastern dialects in the forms *-anı*, *-əni*: *alanı* (*alalı*), *gedəni* (*gedəli*), *gələni* (*gələli*)... [Shiraliyev, 2008: 316].

It is clear from this that the suffix *-alı* (*-əli*, *-eli*) has been used as a functional suffix in both Azerbaijani and Turkish since ancient times. The idea that this suffix originated from the combination of the verbal noun suffix *-a* (*-ə*, *-e*) and the case suffix for the dative is supported. Considering that case suffixes are used in a fossilized form within converb suffixes, this hypothesis appears to be closer to the truth.

8. The suffix *-madan* (*-mədən*, *-meden*). In Azerbaijani, the suffix *-madan* (*-mədən*) is used to form converbs that convey meanings of state, condition, as well as time. A similar usage is observed in Turkish [Hadjiyeva, 1988: 254-255]. Converbs formed with this suffix have been in use throughout the history of the Azerbaijani language. In modern Azerbaijani, the suffix *-madan* (*-mədən*) appears in written texts in both *-madan* (*-mədən*) and *-madın* (*-mədin*) phonetic variants: *Savaşmadın, uruşmadın qayıdayım, gerü dönəyim...*; *Mən qaraquç atıma binmədin ol binmiş ola* ("Kitab"); *Sırrımı rüsvalığım faş etmədən aləmlərə* (Fuzuli) [Tanrıverdi, 2010: 316]. In Old Anatolian Turkish, this suffix existed in the form *-madın* (*-medin*) and later evolved to *-madan* (*-meden*).

Thus, the suffix *-madan* (*-mədən*, *-meden*), which forms converbs by attaching to affirmative verbs in both Azerbaijani and Turkish languages, can be characterized as a functional suffix of the verb.

9. The suffix *-caq* (*-cək*). In Azerbaijani, this suffix is used to form temporal converbs. In the language of Azerbaijani written monuments, both *-caq* (*-cək*) and its phonetic variants *-ıcaq* (*-icək*) and *-ğac* (*-gəc*) are observed [Kirishchioghlu and others., 2016: 175-176]. In Modern Turkish, this suffix no longer performs this function. M. Ergin notes that the suffixes *-ıcak* (*-icek*), as well as *-ıcağız* (*-iceğiz*) and *-ıcağaz* (*-iceğez*), were initially used in Ottoman Turkish but later fell out of use [Ergin, 1985: 344-345].

Researchers believe that this suffix originates from the word *çağ* meaning "time".

10. The suffix *-andan* (*-əndən*). With the help of this suffix converbs with temporal semantics are formed in Azerbaijani. M. Huseynzadeh notes that converbs created with the suffix *-andan* (*-əndən*), which indicate time, although similar to participles in the ablative case, have entirely different meanings [Huseynzadeh, 1983: 228]. This suffix does not appear in the language of Azerbaijani written monuments. Based on this fact, it can be said that the suffix *-andan* (*-əndən*) has begun to form converbs in Azerbaijani only in recent times; its first component is the participle suffix *-an* (*-ən*), and its second component is the ablative case suffix *-dan* (*-dən*).

The suffix *-andan* (*-əndən*) is not used in Turkish or other languages belonging to the Turkic language family. Due to this characteristic, it resembles the suffix *-anda* (*-əndə*), which forms temporal converbs. Based on this, it can be said that *-andan* (*-əndən*) is one of the functional suffixes that differentiates Azerbaijani from Turkish.

11. The suffix *-a* (*-ə*, *-e*). In Azerbaijani, this suffix is used to create complex verbal constructions by adding it to verb roots and repeating them. In these verbal constructions, the action expressed is performed simultaneously with the action in the main verb and indicates the manner of the action in the main verb. The same situation is observed in Turkish. For verb roots ending in a consonant, the suffix *-a*, *-e* is added according to vowel harmony; for verb roots ending in a vowel, *-(y)a*, *-(y)e* are used to form verbal constructions. For example: *Koşa-koşa geldi* (He came running); *Güle-güle gediniz* (Goodbye, go smiling). This suffix can be added not only to a single verb but also to different or synonymous verbs to create verbal constructions: *Karların içinde düşe-kalka yürüyorduk* (We were walking stumbling through the snow). M. Ergin also indicates that this suffix is used only in its repeated form and is not used separately [Ergin, 1985: 339].

Observations show that in modern Azerbaijani and Turkish, the suffix *-a* (*-ə*, *-e*) is used in a fully compatible function to create the functional form of the verb.

12. The suffix *-ar* (*-ər*, *-er*), *-maz* (*-məz*, *-mez*). In both Azerbaijani and Turkish languages, when the suffixes *-ar* (*-ər*, *-er*) and *-maz* (*-məz*, *-mez*) are applied to a repeated verb, they form a converb. Thus, *-ar* (*-ər*, *-er*) and *-maz* (*-məz*, *-mez*) can be characterized as functional suffixes. These converbs express both temporal and situational meanings..

13. The suffix *-ikən* (*-kən*, *-ken*). In Azerbaijani, the suffixes *-arkən* (*-ərkən*), *-irkən* (*-irkən*, *-urkən*, *-ürkən*), and *-müşkən* (*mişkən*, *-müşkən*, *-müškən*), which are derived from the particle *ikən* and combined with non-definite future, present, and reported past tense markers, form converbs expressing temporal and situational meanings. The same situation is observed in modern Turkish. In contrast to Azerbaijani, in Turkish, the particle *iken* combines with the definite future tense suffix and *-makta*, *-mekte* suffixes to form converbs: *çalışmakta iken*, *görmekte iken*, *gelecekken*, *üzülecekken*, etc.

This suffix is more characteristic of Oghuz languages and is observed only in the Crimean-Tatar language among the Kipchak languages.

Thus, the suffixes *-arkən* (*-ərkən*), *-irkən* (*-irkən*, *-urkən*, *-ürkən*), *-müşkən* (*mişkən*, *-müşkən*, *-müškən*) in Azerbaijani and *-arken* (*-erken*), *-irken* (*-irken*, *-urken*, *-ürken*), *-cakken* (*cekken*), *-maktayken* (*mekteyken*) in Turkish can be characterized as functional suffixes.

References

- Azizov E. (2016). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası [Historical dialectology of the Azerbaijani language]. 2nd edition, Bakı: Elm və təhsil, 348 p. [In Azerbaijani]
- Banguoghlu, T. (2007). Türkçenin Grameri [Turkish grammar], Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 628 s.[In Turkish]
- Durmush, O. (2012). [(-y)arak] Zarf-Fiil Ekinin Kökeni Üzerine [On the Origin of the Adverbial-Verb Suffix] // Türkbilig, 23. 19-60 s. [In Turkish]
- Ergin, M. (1985). Türk Dil Bilgisi [Turkish Grammar], 15. Baskı, İstanbul: Boğazichi Yayınları, 407 s. [In Turkish]
- Hadjiyeva, N. (1988). Deeprichastie [adverbial participle] // Comparative-historical grammar of the Turkic languages. Moscow: Nauka. Pp. 471-483. [In Russian]
- Hengirmen M. Türkçe Dil Bilgisi [Turkish Grammar], 8 edition, Ankara: Engin yayın evi, 611 p. [In Turkish]
- Huseynzadeh M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya [Modern Azerbaijanian language. Morphology]. III part, Bakı: "Maarif", 1983. 320 p. [In Azerbaijani]
- Kirishchioghlu, M.F., Sagidolda G., Meiranbekova L. (2016). Altay ve Türk Dilleri Arasında Köken İlişkisi: Sıfat-Fiil ve Zarf-Fiil Eklerinin Tarihi Gelişim Seyri [The Relationship of Origin between Altaic and Turkish Languages: Historical Development Course of Adjective-Verb and Adverb-Verb Suffixes] // Gazi Türkiyat, Guz. P. 1-10.
- Mirzazadeh, H. (1990). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası [Historical grammar of the Azerbaijani language]. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 376 p. [In Azerbaijani]
- Rajabli, A. (2002). Göytürk dilinin morfologiyası [Morphology of the Goyturk language], Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı. 475 p. [In Azerbaijani]

- Rajabli, A. (2006). Qədim türk yazısı abidələrinin dili [The language of ancient Turkic inscriptions]. I part, Bakı: Nurlan. 648 p. [In Azerbaijani]
- Rustemov R. (2007). Türk dilinin morfologiyası [Morphology of the Turkish language], Bakı: Nurlan, 208 p. [In Azerbaijani]
- Serebrennikov, B.A., Hacıyeva N.Z. (2002). Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası [Comparative historical grammar of Turkic languages], Bakı: Seda. 380 p. [In Russian]
- Shiraliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları [Fundamentals of Azerbaijani dialectology], Bakı: Sharg-Garb, 2008. 416 p. [In Azerbaijani]
- Tanrıverdi, A. (2010). Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası [Historical grammar of the Azerbaijani language], Bakı: Elm və təhsil, 458 p. [In Azerbaijani]
- Valiyev, A. (2005). Azərbaycan dilinin keçid şivələri [Transitional dialects of the Azerbaijani language], Bakı: Elm, 335 p. [In Azerbaijani]

Peculiarities of The Study of Public Opinion in Multicultural Environment

Gulchekhra Abdurakhmanovna Khashimova*

Abstract

Traditionally, public opinion is seen as a specific manifestation and one of the ways of existence of mass consciousness. In public opinion, evaluative judgments (verbal and non-verbal) are expressed, reflecting the attitude of different social groups to problems, events, facts, phenomena, and processes of reality. And the more these phenomena of reality affect life needs, goals, interests of social groups, the more obvious form, as a rule, is expressed public opinion.

Key Words: Public Opinion, Mass Consciousness, Consensus of Opinions, Social Community, Subject of Public Opinion, Traditional Society, Dominant Opinion, Social Structure

Public opinion cannot be singled out as a separate, independent form, type or type of public consciousness, because it is not something static, unambiguous. It is rather a dynamic characteristic, representing a certain state of this or that social group (or society as a whole) in a certain period of time.

When analysing public opinion, it should be borne in mind that there are various approaches to the definition of its very concept. At least two should be noted:

- public opinion as the main (leading, dominant, most popular) opinion in society as a whole;
- Public opinion shared by a particular social group (demographic, ethnic, professional, etc.)

In the first case, public opinion acts as a consensus of opinions, and we can talk about the unity of the concepts of "public opinion" and "public opinion". In the second case, however, it is assumed a priori that public opinion in any society is many, and the more so, the more complex the social structure of this society, the higher the level of its social differentiation.

The subject of public opinion of the society as a whole is the people, which, however, is not a monolith, but a special system with a complex internal structure. From the constitutional-legal point of view, the people are formed by all citizens, regardless of their age, gender, national, racial, linguistic, confessional and other differences. But for a sociologist, these differences are undoubtedly important, because it is through them that the specificity of public opinion of various social groups is expressed.

In a traditional (tribalist, patriarchal-patrimonial) society, public opinion is formed mainly as a result of direct interpersonal contacts based on trust and authority. The tribal elite makes decisions collegially and on the basis of precedents: customs, traditions, norms of customary law, etc. In extraordinary cases, it appeals to the opinion of the community as a whole due to the limited, as a rule, number of its members.

The complication of the social structure of society together with population growth served as starting points in the process of increasing differentiation of public opinions of various social groups. For example, the emergence of multinational (multi-ethnic) societies, i.e. having a complex national (ethnic) structure of the population, which may include a significant number

* Alfraganus University, Senior Lecturer of Department International Relations And History

of nations, nationalities, tribes: ethnic, racial, linguistic, ethno-confessional groups - determines the complexity of the internal structure of public opinion itself.

In absolutist, authoritarian, totalitarian and other non-democratic regimes, public opinion plays no significant role at all, at least within the state. If there are appeals to it, it is only for declarative or demagogic purposes. The main elements of manipulation of public opinion are open violence and blatant demagoguery. In this case, more rigid regimes prefer the former, while more flexible regimes prefer the latter, although history knows cases of extremely developed demagoguery even in very rigid political regimes (fascist Germany, etc.).

It should be noted that in non-democratic societies one of the most discriminated layers of the population are minorities: national, racial, linguistic, confessional, etc. Moreover, humiliation and discrimination of certain groups of population can become the basis of the policy of a particular regime (for example, apartheid against the "coloured" population in South Africa, anti-Jewish policy in Hitler's Germany, periodic "ethnic cleansing" in certain regions of the planet, etc.). Of course, in such conditions there is no question of taking into account the opinion of minorities. However, a non-democratic regime, in fact, does not take into account the opinion of the majority either: this opinion is not studied - it is "created".

Only a genuine democracy ensures the increasing role of public opinion, which is due to the following factors:

- The population (or social community) gets a real opportunity to express its opinion through indirect (elections, lobbying, etc.) or direct (meetings, demonstrations, pickets, etc.) means;
- A modern democratic society is unthinkable without a sufficiently developed system of mass communication media, the importance of which in the process of shaping public opinion can hardly be overestimated;
- In a democratic society, a political line can be consistently and effectively implemented only with the approval of public opinion.

It should be taken into account that public opinion is not a simple mechanical aggregate of opinions of separate individuals (or even groups), but is a product of their interaction, mutual enrichment, organic fusion.

In absolutist, authoritarian, totalitarian and other non-democratic regimes, public opinion plays no significant role at all, at least within the state. If there are appeals to it, it is only for declarative or demagogic purposes. The main elements of manipulation of public opinion are open violence and blatant demagoguery. In this case, more rigid regimes prefer the former, while more flexible regimes prefer the latter, although history knows cases of extremely developed demagoguery even in very rigid political regimes (fascist Germany, etc.).

Only a genuine democracy ensures the increasing role of public opinion, which is due to the following factors:

- The population (or social community) gets a real opportunity to express its opinion through indirect (elections, lobbying, etc.) or direct (meetings, demonstrations, pickets, etc.) means;
- A modern democratic society is unthinkable without a sufficiently developed system of mass communication media, the importance of which in the process of shaping public opinion can hardly be overestimated;
- In a democratic society, a political line can be consistently and effectively implemented only with the approval of public opinion.

Public opinion acts as a rational-emotional-volitional integrity. Manifestations of this integrity can be predominantly spiritual (ideological), spiritual-practical or predominantly practical in

nature. In the first case, the manifestations of public opinion act as emotional-evaluative judgements, in the second case - as volitional motivations, in the third case - as practical actions. In the history of sociological thought in different periods, one or another point of view prevailed both on the processes of formation and functioning of public opinion, and on the possibility of its research and study. Thus, at the turn of the XIX-XX centuries the famous French sociologist G. Lebon believed that society is ruled by the idea of "spiritual unity of the crowd". According to G. Lebon, public opinion is formed by imposing certain ideas by the active minority on the passive majority by means of affirmation, repetition, spiritual expansion.

Another French sociologist, G. Tarde, held similar views. G. Lebon and G. Tarde saw one of the main tasks of sociology (and social psychology, which was emerging at that time) in studying and revealing the essence of the emergence of those impulses that "infect" the masses, turning them from an ungovernable people into an ungovernable crowd. This is especially important in a multinational society, since the emotional potential of national (ethnic) feelings is extremely high.

In addition, these feelings have a significant mobilising power. Ignoring the public opinion of certain national (racial, linguistic, etc.) groups of the population is quite capable of leading society to acute or chronic conflict situations. Besides, inattention to the very mechanism and process of formation and functioning of public opinion carries the danger of degeneration of democracy (power of the people) into ochlocracy (power of the crowd). Therefore, the study of public opinion should set one of its important tasks the development of theoretical foundations for preventing this negative phenomenon.

Ethnic communities (nations, nationalities, national and ethnic groups) as separate subjects of public opinion are of extreme interest. This is due to the fact that ethnic communities, due to the significant prevalence of ethnocentrism as a socio-psychological phenomenon, have, as a rule, a certain set of ethnic stereotypes (both autostereotypes and heterostereotypes), ethnic attitudes, ethno-psychological preferences of their members.

However, despite this, in a multinational (multi-ethnic) society, the dilemma "our own (ours) - others' (not ours)" seems too simple and obvious, and it would be erroneous and premature to conclude about a stable state of unity of public opinion of the entire ethnic community. Even when it comes to those social problems that are vitally important for a given ethnic community, it may have a complex (ambiguous) opinion. This is due to the following fundamental points.

Ethnic self-identification. The fact of formal belonging to one or another ethnic community may have no or more or less importance not only for individual members of the community, but also for entire groups. For example, the leading factor of self-awareness may be not ethnic, but other affiliation (confessional, territorial, political, corporate, etc.).

Forms of manifestation of ethnic self-consciousness. They can be active (consideration of any social issues exclusively through the prism of ethnicity), less active (consideration of only some issues from the ethnic point of view), passive (ethnicity as an unimportant or insignificant social and psychological factor).

Ethnicity as a factor of group solidarity. This is related to the two points mentioned above, as there is a fairly clear correlation between the level of self-identification, forms of manifestation of ethnic self-consciousness and group solidarity based on ethnicity. However, there is one point of inconsistency here: while the first two moments are relatively stable, the third one is very dynamic and is strongly influenced by external conditions. For example, in a situation of a real threat to an ethnic community, there may be a very rapid mobilisation of the

community along ethnic lines, although in stable and safe conditions this attribute may not be essential for a part of this ethnic community.

Internal differentiation of an ethnic community. Every ethnic community is not a monolith, but a system. In other words, its internal structure is complex, which gives rise to differences in the public opinion of certain groups.

Among the specific methods of studying public opinion in a multinational society, a special place belongs to the method of quota sampling. This is due to the very specificity of the general population. Typical mistakes of applying this method in practice can be:

- the desire to cover all elements of the national (ethnic) structure of society, i.e. to ensure that all nations, nationalities, national and ethnic groups are represented in the sample population, rather than the main, most numerous ones. Although this is permissible if we are not talking about the whole society, but a part of it, i.e. it is all about the scale of the general population;
- underestimation of the internal differentiation of the ethnic community, too formal approach to sampling.

For example, one or another ethnic community in the general population may be predominantly represented by rural residents, while in the sample population (with the same percentage ratio) - mainly by urban dwellers. Attention to one characteristic should not lead to ignoring all others;

- incorrect assessment of the nature of distribution in the general population. Thus, outdated data on the national composition of the society may be used, without taking into account the differences in natural increase among different ethnic communities, migration, etc.

In addition to these fundamental, methodological errors, there may be tactical errors, firstly, related to replacing one subject with another on the basis of a single characteristic. For example, a seventy-year-old dekhkanin cannot be replaced by a twenty-year-old student only on the grounds that they are of the same nationality (even if they are grandfather and grandson). The replacement must be: a) forced (the subject of the observation is unavailable due to objective circumstances - death, illness, departure, etc.), b) competent (the person nominated for replacement must meet the essential characteristics of the respondent being replaced). Another tactical error is related to incomplete coverage of the sample itself, when, based on the prevalence of a certain part of the sample, it is extrapolated to the sample as a whole. For this purpose, a sample adjustment procedure is used.

Thus, in a multi-ethnic society, there is practically no social issue that can be solved without taking into account the national factor, the public opinion of ethnic communities.

Uzbekistan's multi-ethnicity has deep historical roots. It has been formed since antiquity, for the country, occupying a favourable geographical position in Central Asia, was at an important junction on the famous Great Silk Road. The territory of present-day Uzbekistan, especially its oases with favourable natural and climatic conditions, has long attracted migrants from both East and West.

The country's multi-ethnicity expanded considerably during the years of tsarist and Soviet colonisation, when mass migration of Slavs and the forced resettlement of entire peoples - Crimean Tatars, Koreans, Meskhetian Turks, Germans, Caucasian nationalities and others - were purposefully carried out in Uzbekistan.

The Slavs mainly settled in the cities, where their share among the residents turned out to be very high. Therefore, one of the ethno-social peculiarities of Uzbekistan that should be taken

into account when studying public opinion here is the low urbanisation of the indigenous population, which is still largely rural.

Another, no less important social aspect, which is very important in studying public opinion in Uzbekistan, is the social structure of the country's population, which was deformed during the Soviet years. The main social strata of Uzbek society are dekhkans and farmers, and the proportion of indigenous workers is very low. Only after independence did a class of owners, entrepreneurs, bankers, etc. begin to emerge in the country.

It should be borne in mind that the general level of education of the population of Uzbekistan is quite high. The republic has achieved total literacy of the population, and secondary education is compulsory. However, despite this, the special mentality of the Uzbek people creates certain difficulties when studying public opinion. The fact is that for the indigenous people collective opinion is much more important than their own opinion. This communal mentality is also combined with unconditional acceptance of the opinion of elders by age, position, position in society, etc.

Communal thinking in Uzbek society is reinforced by traditions of collective behaviour of the population, thanks to the preservation and strengthening during the years of independence of the institution of local self-government - makhalla. The inhabitants of this peculiar territorial district, for the most part, measure their behaviour with the opinion of their neighbours and makhalla, and generally adhere to national traditions, folk customs and the communal way of life observed in their makhalla.

References

Ata - Mirzaev "Sociology of Public Opinion in the System of Sociological Sciences "Public Opinion", T., 2012

Ubaidullaeva R. A., Ata-Mirzaev O. B. "Study of public opinion in Uzbekistan". "Iktisod - moliya", T., 2014.

Ganieva M. H. Methodology of analysis of the results of sociological studies of public opinion "Izhtimoiy fikr", T., 2014.

Khashimova G.A., Kurbanalieva H.I. "Sociology", textbook, "Innovatsion rivozhlanish nashrieti", 2021

Clarivate analytics International Scientific journal, Philadelphia, USA, 31.03.2021 "Socio economic trends in the development of European society" (Impact factor)

Scientific journal "Russia" 22.06.2021 (impact factor), google academy, "Features of socio-cultural development of the peoples of Europe"

Nizami State Pedagogical University - Scientific Conference Central Asian Renaissance IX-XII centuries. Research, analyses and conclusions - collection of materials

The Ceyhun River and The Central Asian Water Dispute: Regional Tensions and Allocation Conflicts

Assoc. Prof. Dr. Hakan Arıdemir*

Assoc. Prof. Dr. M. Sadık Akyar*

Abstract

The Ceyhun River is a strategically important transboundary river at the centre of international water disputes in Central Asia. Flowing through countries such as Tajikistan, Afghanistan, Turkmenistan and Uzbekistan, the river serves as both a physical boundary and a critical resource for agriculture, industry and energy production. During the Soviet era, water was centrally managed, but since the dissolution of the USSR, conflicts over water allocation between upstream and downstream countries have intensified. Upstream countries prioritise water for energy production in winter, leading to severe water shortages in downstream countries in summer, with negative impacts on agriculture. Uzbekistan, whose economy is heavily dependent on cotton production, is particularly vulnerable to these disruptions.

In recent years, the Taliban regime in Afghanistan has initiated the construction of the Qosh Tepa Canal to divert water from the Ceyhun River to improve Afghanistan's water resources. However, this has raised concerns among neighbouring countries, who fear increased water scarcity and agricultural losses. The Qosh Tepa Canal project could exacerbate existing water-sharing conflicts and escalate regional tensions. This paper examines the historical and contemporary challenges surrounding the allocation of water from the Ceyhun River and explores potential diplomatic solutions to maintain regional stability.

Key Words: Ceyhun River, Central Asian Water Dispute, Qosh Tepa Canal, Water Allocation, Regional Security, Water Resource Management.

Ceyhun Nehri ve Orta Asya Su Sorunu: Bölgesel Gerilimler ve Paylaşım Anlaşmazlıkları

Öz

Ceyhun Nehri (Amu Derya), Orta Asya'da stratejik öneme sahip, uluslararası su paylaşımı sorunlarının merkezinde yer alan bir akarsudur. Nehir, Tacikistan, Afganistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi ülkelerden geçerek bu devletler arasında sınır oluşturmakta ve aynı zamanda tarımsal, endüstriyel ve enerji üretimi amaçlı olarak yoğun biçimde kullanılmaktadır. SSCB döneminde suyun merkezi bir planlama ile yönetilmesine karşın, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yukarı kıyıdaş ve aşağı kıyıdaş ülkeler arasında su paylaşımı konusunda ciddi anlaşmazlıklar baş göstermiştir. Yukarı kıyıdaş ülkeler kış aylarında suyu enerji üretimi için kullanırken, aşağı kıyıdaş ülkelerde yaz aylarında su sıkıntısı tarımsal zararlara yol açmaktadır. Özellikle Özbekistan'ın pamuk üretimine dayalı ekonomisi bu durumdan büyük ölçüde etkilenmektedir.

Son dönemde, Afganistan'da Taliban rejimi tarafından yürütülen Kuştepe Kanalı projesi, Ceyhun Nehri'nden su çekerek Afganistan'ın su kaynaklarını artırmayı hedeflemekte, ancak bu durum komşu ülkelerde su kıtlığı ve tarımsal kayıplar endişesine neden olmaktadır. Kuştepe Kanalı, bölgedeki su paylaşımı sorununu derinleştirebilir ve bölgesel gerilimleri artırabilir. Bu çalışmada, Ceyhun Nehri'nin su paylaşımı konusunda yaşanan tarihsel ve güncel sorunlar ele alınarak, bölgesel istikrar ve diplomatik çözüm önerileri tartışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ceyhun Nehri, Orta Asya Su Sorunu, Kuştepe Kanalı, Su Paylaşımı, Bölgesel Güvenlik, Su Kaynakları Yönetimi.

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

* GİRNE Amerikan Üniversitesi

Introduction

The Ceyhun River¹², historically known as the Oxus and presently called the Amu Darya, is a major watercourse in Central Asia. It originates from the confluence of the Vakhsh and Panj rivers in the Pamir Mountains and flows approximately 2,400 kilometers (1,500 miles) northwest through the Karakum Desert to the remnants of the Aral Sea (Baycaun, 2001).

Serving as a natural boundary, the river delineates borders between several countries in the region. It forms part of the border between Afghanistan and Tajikistan, then between Afghanistan and Uzbekistan, and further delineates the boundary between Afghanistan and Turkmenistan. After entering Turkmenistan, it flows across the country and eventually forms part of the border between Turkmenistan and Uzbekistan (Celep, 2018, Afghanistan and Regional Water Treaties, 2021).

The Ceyhun's waters are vital for irrigation, supporting agriculture in the arid regions of Central Asia. However, extensive water extraction for irrigation has significantly reduced its flow into the Aral Sea (Yalçınkaya, 2017), contributing to the sea's shrinkage and environmental degradation in the area (MDPI, 2024).

Given its importance and the competing demands for its resources, the Ceyhun has been a focal point for regional disputes over water rights and usage among the Central Asian countries it traverses.

After leaving the Fergana Valley, the Ceyhun flows through the cities of Dusti and Shahartus in Tajikistan, and Termez in Uzbekistan, where it forms the border between Afghanistan and Uzbekistan. Continuing into the Kerki region, it delineates the border between Turkmenistan and Afghanistan. In Turkmenistan's Kyzyl Ayak region, the river bifurcates; one branch forms the Karakum Canal, extending into southern Turkmenistan and reaching the historic city of Merv (Mary). The main tributary proceeds northward through northeastern Turkmenistan, paralleling the Uzbekistan border, passing by the city of Türkmenabat (formerly Charjou), and forming the border between Uzbekistan and Turkmenistan from Gazojak to the Kökcha region. Entering Uzbekistan near the city of Beruniy, it flows through the historic city of Urgench, reaches Karakalpakstan, and ultimately drains into the Aral Sea near the city of Nukus, the region's administrative center (Encyclopedia Britannica, 2024).

In terms of riparian status, Tajikistan and Kyrgyzstan are the upper riparians, while Afghanistan, Turkmenistan, and Uzbekistan are the lower riparians. From an international law perspective, the Ceyhun functions as both a transboundary and a border river, necessitating cooperative management among the nations it traverses.

¹² According to historical sources, the ancient course of the Ceyhun passes through the Uzbek city of Khiva and reaches the Caspian Sea

JALILOV, Shokhrukh & Amer, Saud & Ward, Frank. (2013). Reducing conflict in development and allocation of transboundary rivers. *Eurasian Geography and Economics*, 54, 78-109. 10.1080/15387216.2013.788873.

<https://londonpolitica.com/central-asia-and-caucasus-desk/water-scarcity-in-central-asia-and-its-geopolitical-dimension> (Access Date: 12.11.2024)

The Ceyhun is used to irrigate the vast cotton fields of the countries of the region, particularly Uzbekistan (Agayeva, 2017). It flows through a large area of densely populated, industrialised cities within its borders. It is used for urban, industrial and many other purposes. Uzbekistan is the world's sixth largest cotton producer and fourth largest cotton exporter. Water is therefore of great economic and political importance to Uzbekistan (Micklin, 2007).

Uzbekistan's agricultural sector is dependent on the Ceyhun River. Tajikistan and Kyrgyzstan, where the river originates, cannot use its water for agricultural purposes because only a small part of their land is suitable for agriculture (EDB Report, 2024). These countries generate energy and release water in the winter months, causing flooding in other countries through which the river flows and damaging agriculture. This is a source of conflict with neighbouring countries, particularly Uzbekistan. In the summer months, when water storage begins, there is not enough water for agriculture, leading to a reduction in cultivated areas and yields, and adversely affecting the living conditions of the population. As Uzbekistan's economy is based on agriculture, especially cotton production, the international river problem affects Uzbekistan more (Rakhmatullaev vd., 2010).

Tajikistan, which has the most water resources in the region, considers itself the rightful owner of all water flowing through its territory and charges Uzbekistan for the water it uses. The sharing of water between Uzbekistan and Tajikistan forms the basis of the 'Central Asian water problem' (Rakhmatullaev vd., 2010).

Water Problems During and After The USSR Era

During the USSR era, water resource management in Central Asia was governed by a centralized and coordinated system designed to balance the needs of the region's countries. Upper riparian states, which controlled the headwaters of major rivers like the Seyhun and Ceyhun, managed their water flow in line with agreements enforced by the central Moscow administration. These agreements stipulated that upper riparian countries would store water in dams during the autumn and winter months, reducing electricity production, and release it in the summer months to supply downstream countries for irrigation purposes. In return, downstream countries compensated them with oil, natural gas, and coal during the winter months, creating an interdependent system of resource exchange. Maintenance of dams, canals, and other infrastructure critical to water and energy transfer was the responsibility of the Soviet administration, ensuring uninterrupted cooperation.

However, the USSR's policies regarding water use were often short-sighted and focused narrowly on economic outputs, particularly in agriculture. The Soviet agricultural policy prioritized crops like cotton and rice, which required extensive irrigation. Large-scale irrigation projects were implemented without considering the ecological consequences, leading to significant environmental degradation. The overuse and mismanagement of water resources contributed to desertification and the depletion of water reserves, with one of the most glaring examples being the ecological disaster of the Aral Sea. Once the fourth-largest inland lake in the world, the Aral Sea shrank dramatically due to the diversion of rivers for irrigation, resulting in a host of environmental, economic, and social challenges for the region (Yalçinkaya, 2017, Glantz, 1999: 1-2).

The dissolution of the USSR in 1991 marked the end of this centralized management system and introduced new complexities into water resource governance in Central Asia. The former Soviet republics, now independent nations, inherited the existing infrastructure but lacked the collaborative framework that had previously governed water distribution and energy exchanges. This led to a fragmentation of policies and a surge in disputes over resource allocation.

Upstream countries, such as Kyrgyzstan and Tajikistan, shifted their focus toward maximizing the use of their water resources for hydroelectric power generation, especially during the winter months. This shift often resulted in reduced water availability for downstream countries like Uzbekistan, Turkmenistan, and Kazakhstan, which relied heavily on water for summer irrigation. In retaliation, downstream countries frequently withheld natural gas supplies to upstream states during winter, creating a cycle of mutual dependence and conflict.

The situation was further exacerbated by the lack of maintenance and modernization of the region's water infrastructure. Dams, canals, and other systems, previously maintained by the USSR, began to deteriorate due to insufficient resources and technical expertise. This led to interruptions in the transfer of both water and energy, deepening the divide between the upstream and downstream countries.

The newfound independence of these nations also brought with it an increase in the demand for water resources. Each country sought to expand its agricultural output and energy production, further straining the already fragile water-sharing arrangements. Uncoordinated water use policies and the absence of a comprehensive regional framework to manage shared resources have intensified tensions in the region, leading to recurring disputes and a growing need for sustainable solutions.

The transition from a centrally managed system under the USSR to a fragmented, competitive structure in the post-Soviet period has transformed water from a shared resource into a point of contention. Addressing these challenges requires renewed efforts at regional cooperation, sustainable resource management, and investment in modern infrastructure to ensure equitable and efficient use of water resources in Central Asia. Without such measures, the region faces the risk of escalating conflicts and further environmental degradation, jeopardizing its long-term stability and development.

The Qosh Tepa (Kushtepe) Canal and Regional Water Conflicts in Central Asia

Today, the influence of the Taliban regime has added a new dimension to the water problem in the region. In particular, the relationship between China and the Taliban administration plays a crucial role.

China's Xinjiang Central Asia Oil and Gas Company's oil exploration in Afghanistan's Ceyhun Basin, with an agreement signed on 5 January 2023 with the Taliban administration in Afghanistan, as well as China's desire to complete mining and energy projects in Mas Aynak and Ceyhun, will have direct and indirect effects on the region's water problem in the coming period.

In addition, the Taliban have begun work on the Qosh Tepa Canal Project (Bingham, 2024). The Qosh Tepa Canal is a water canal being built in the Balkh province of Afghanistan. The canal aims to transport water from the Ceyhun River. The planned target is to transport 10 billion cubic metres of water per year.

(Qosh Tepa Canal-Belh, Afghanistan)

The construction of the Kushtepe Canal is becoming increasingly important as part of a regional issue. The canal aims to use a significant amount of water from the already intensively used and dwindling water resources of neighbouring countries such as Uzbekistan and Turkmenistan. This raises concerns about the distribution and sharing of water resources.

If the canal is completed, Afghanistan aims to make more efficient use of its water resources and increase water supply in sectors such as agriculture. However, its potential negative impact on other countries' water resources creates uncertainty in the region. Maintaining water-sharing agreements now and in the future is therefore an important issue.

The Taliban regime wants to gain prestige from the Qosh Tepa Canal project. In a sense, the canal has become a testing ground for the Taliban regime's power and success (Bingham, 2024).

The construction of the canal offers economic benefits such as the employment of thousands of workers and capital investment.

But the project also has implications for regional stability and diplomacy. The fair and equitable sharing of water resources is an issue that could lead to disputes between countries in the region.

In particular, neighbouring riparian countries such as Uzbekistan and Turkmenistan have expressed concern that the Qosh Tepa Canal threatens their water resources. These countries stress the need to protect water resources and maintain existing agreements (Bingham, 2024).

The construction of the canal could jeopardise the water resources of Uzbekistan and Turkmenistan and increase tensions in the region.

In the absence of an agreement between Afghanistan and other neighbouring riparian countries, diplomatic crises could ensue and regional security problems could be exacerbated.

The Qosh Tepa Canal demonstrates the importance of maintaining existing agreements on the distribution of water resources.

Uzbekistan and Turkmenistan may not be willing to compromise their water-sharing resources by completing the canal. Furthermore, the completion of the canal could exacerbate the water scarcity crisis in the region and exacerbate the health and economic problems of the drought-stricken countries (Bingham, 2024).

Turkmenistan and Uzbekistan may find it difficult to decide whether domestic stability or regional harmony is more important in this situation.

As the construction of the canal progresses and the consequences of the lack of a framework for water sharing on the Ceyhun become clearer, the future actions of Afghanistan, Turkmenistan and Uzbekistan will reveal how much each country values this conflicting regional and national stability.

Conclusion

The Ceyhun River is central to the hydrological, economic and political stability of Central Asia. Throughout history, this river has been not only a source of water, but also an important component of regional dynamics with its functions of agricultural production, energy supply and border demarcation. However, the uneven distribution and utilisation of water resources has been a constant source of tension between the countries through which the river flows.

Water sharing mechanisms under centralised management during the USSR period have been replaced by a competition where national interests are at the forefront after the dissolution of the Soviet Union. While upstream countries intensify water use in the winter months with the priority of energy production, downstream countries suffer serious agricultural losses due to water shortages in the summer months. Especially Uzbekistan's economy based on cotton production has been one of the most affected areas.

Recently, projects such as the Qosh Tepa Canal built by the Taliban regime in Afghanistan have further complicated water sharing problems. Instead of promoting regional cooperation, such projects increase the risk of further depletion of water resources and disruption of ecological balance. The lack of regional cooperation mechanisms makes it difficult to implement the international legal framework on water sharing.

The problems experienced in the specific case of the Ceyhun River reveal the necessity of a broader framework of water management and regional co-operation. For a fair and sustainable solution, comprehensive and inclusive agreements on the management of water resources are essential. In particular, a cooperation model based on interdependence and common interests between upstream and downstream countries should be developed, and the international community and organisations should actively participate in these processes. Otherwise, water tensions in the region will continue to threaten not only agricultural losses but also regional security and economic stability.

References

- AGAYEVA, A., (2017), Orta Asya'da Su Sorunu Havzalar ve Barajlar, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, 3.sayı.
- Afghanistan and Regional Water Treaties, (2021). Academia.edu. Retrieved from https://www.academia.edu/49898305/Afghanistan_the_Amu_Darya_Basin_and_Regional_Treaties (Erişim Tarihi: 16.09.2024).
- ALLAHVERDİYEV, A., (2015). Orta Asya Su Sorunu, Yüksek Lisans Tezi, Azerbaycan Devlet İhtisas Üniversitesi, Bakü.
- BAYCAUN, S. (2001) Orta Asya'da Krizin Diğer Adı: Su'dan Bahaneler, Su'dan Savaş mı?, Stratejik Analiz Dergisi, 13.sayı
- BINGHAM, G. (2024) "Afghanistan's Qosh Tepa Canal: Water Scarcity in Central Asia and its Geopolitical Dimension", <https://londonpolitica.com/central-asia-and-caucasus-desk/water-scarcity-in-central-asia-and-its-geopolitical-dimension> (Erişim Tarihi: 12.11.2024)
- BRITANNICA, (2024). "Amu Darya", www.britannica.com, (Erişim Tarihi:14.09.2024).
- CELEP, K. (2016). Orta Asyada Su Anlaşmazlığı, <http://www.yeniufukdergisi.com/orta-asyada-su-anlasmazligi/> Erişim 07.01.2018
- GLANTZ, M. H. (1999). Creeping environmental problems and sustainable development in the Aral Sea Basin. *Cambridge University Press*.
- JABBAROVA, S. (2012), "SSCB Sonrası Orta Asya'da Sınırşan Sular Meselesi ve Bölgesel Güvenliğe Etkileri", Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- LINDSEY, R. (2000), Shrinking Aral Sea, Earth Observatory, https://earthobservatory.nasa.gov/Features/WorldOfChange/aral_sea.php
- MICKLIN, P. (2007). The Aral Sea disaster. *Annual Review of Earth and Planetary Sciences*, 35(1), 47–72. <https://doi.org/10.1146/annurev.earth.35.031306.140120>
- MDPI, (2024). "Irrigation-Induced Environmental Changes around the Aral Sea: An Integrated View from Multiple Satellite Observations", www.mdpi.com, (Erişim Tarihi: 15.10.2024)

MOMINKULOV, Canat, (2014), Orta Asya'da Sınıraşan Nehirlerle İlgili Sorunlar, Avrasya Ekonomik İlişkiler Derneği

ÖĞÜTÇÜ, Ö. N. (2016), Aral Denizi Havzası Güncel Durum ve Çevre Sorunları, Analiz No: 2016/6, Avrasya İncelemeleri Merkezi, <http://avim.org.tr/tr/Analiz/ARAL-DENIZI-HAVZASI-GUNCEL-DURUM-VE-CEVRE-SORUNLARI>, Erişim: 16.03.2018

RAKHMATULLAEV, S., HUNEAU, F., Le COUSTOMER, P., MOTELICA-HEINO, M., & BAKIEV, M. (2010). Groundwater resources use and management in the Amu Darya River Basin (Central Asia). *Environmental Earth Sciences*, 59(6), 1183–1193. <https://doi.org/10.1007/s12665-009-0107-4> (Erişim Tarihi: 19.12.2024)

YALÇINKAYA, A. (2017), Aral Gölü Felaketi: Beklentiler ve Önceliklerde Farklılıklar Devam Ederken Ne Yapılmalı, Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, Sayı 4.

Annual Report, 2006, Reviving the Northern Aral Sea, The World Bank, <http://web.worldbank.org/WBSITE/EXTERNAL/EXTABOUTUS/EXTANNREP/EXTANNREP2K6/0,,contentMDK:21052839~pagePK:64168445~piPK:64168309~theSitePK:2838572,00.html>

Drainage Basin of the Aral Sea and Other Transboundary Waters in Central Asia, https://www.unece.org/fileadmin/DAM/env/water/publications/assessment/English/G_PartIV_Chapter3_En.pdf (06.01.2018)

Uzbekistan expected to participate in construction of Kambar-Ata-1 HPP in Kyrgyzstan, 2017, Uzbekistan Newslane, <https://newslaneuz.com/article/745482/> , Erişim 21.01.2018

VINOKUROV, E. (ed.), AKHUNBAEV, A., CHUYEV, S., ADAKHAYEV, A., SARSEMBEKOV, T. (2024). Drinking Water Supply and Sanitation in Central Asia. Report 24/5. Almaty: Eurasian Development Bank.

Water Problems of Central Asia, (2004), International Strategic Research Institute Under The President Of The Kyrgyz Republic, Bişkek.

Issues of Soviet Education in the 20-30s of the XX Century in the Context of Georgian Literature

Assist. Prof. Dr. MananaTavdgiridze*

Abstract

This article delves into the impact of Soviet Union policies on Georgia's educational and literary systems during the 1920s and 1930s. It explores how the Soviet regime used education as a tool to suppress morality and individuality, creating citizens who adhered unquestioningly to its ideology. Additionally, it examines the proletarianization of Georgian literature, which prioritized political loyalty over artistic merit. Despite the challenges posed by these policies, some Georgian writers persevered, safeguarding the nation's cultural heritage and resisting Soviet efforts to fully subjugate artistic expression.

Key Words: Soviet Education Policy, Georgian Literary Degradation

The dictatorial policy of Soviet Russia always had an enormous negative impact on Georgia's educational policy and crucial matters of upbringing. Another wave of violence and the fight against foundational values began immediately after the establishment of the red dictatorship, with the first half of the last century being particularly difficult, specifically the 20s-30s. The direct demand of the Soviet government was to raise generations with a mentality of a slave, and accordingly, the so-called education system based on violence produced citizens devoid of love and morality, executioners who would easily carry out all types of tasks with slave-like obedience, who would thoughtlessly kill people unacceptable to the Soviet nomenclature.

The students educated in Soviet schools radically differed from graduates of bourgeois educational institutions - they were not humane, did not possess high values or were not educated. As D.O preaches to the reader, in the Batumi newspaper 'Pukhara' (1926, #215, February 2), "a Soviet school student must be capable of hatred, they must be hard and rough when it becomes necessary to identify and fight the enemy." Dreaming, fantasizing, sentimentality, hesitation, and compromise are unacceptable for a student at decisive moments. Morality, love, humanitarianism, brotherhood-unity, and other lofty phrases are bourgeois nonsense in the sphere of education."

Naturally, the newspaper "Pukhara" was not the only source feeding society with such "elevated" teaching; similar articles were abundantly published in Soviet periodicals. As an illustration, we can cite one of them, "Proletarian Literature," which in its seventh issue published Irakli Abashidze's article: "For Proletarian Children's Literature." In the publication, the author unconditionally acknowledges the necessity of expanding the ideological front in schools and children's institutions, so that pioneers and octobrists in the socialist environment can be flawlessly equipped with "proper weapons - political consciousness"... We must take every measure to not let anyone else own the children. The child must become entirely ours, and this will happen when we don't allow any reactionary writer near them even for a minute" (Abashidze 1930:115).

* Batumi Shota Rustaveli State University

The execution of the Soviet Union's criminal decisions required Soviet people raised on these principles of the Soviet school, while the popularization of their “achievements” required praise-singing artists of the word.

True Georgian writers refused to describe Soviet “construction and pleasant life,” and this mission fell to those raised by the socialist empire. The regime began enrolling loyal proletarians into the Writers' Union. Among the Soviet Union authorities' “genius discoveries” was the “genius” attempt to proletarianize literature. To achieve this goal, the “Soviet Fathers” began enrolling workers and peasants into the Writers' Union.

Naturally, this idea did not belong to true writers and poets; on the contrary, they no longer had a place in the creative organization and were even expelled from it. After several years of repression, pressure, and intimidation, the dictatorial government came to the conclusion that they could not and would not turn true artistic expression into a servant of violence. However, Soviet life needed those who praised and glorified it, and a political platform alone was not enough for this. Thus began the discovery, mobilization, and acceptance into the ranks of the servants of the Soviet dictatorship of the so-called “new creative” talent.

Traditionally, the decision-maker is the ruling proletarian government of the so-called “Fraternal Republics” and “Mother Russia”, the same tribunal. Naturally, the decision was supported by proletarian writings with a seed of light. The curious union event shared the light of day in the pages of the press. On October 18, 1928, the newspaper “Komunist” published a letter from the Secretariat of the Proletarian Writers' Association calling for the conscription of workers, and Soviet critic Valerian Luarsamidze enthusiastically wrote: “The Bolshevization of proletarian writing and increase of the number of workers in its ranks is our ingenious slogan, the growth of the core of working-class workers is the task of tasks. For this purpose, the conscription of working-class workers into proletarian literature has been initiated.”

Naturally, Soviet literary critic Valerian Luarsamidze was not the only one who took up the call for the degradation of fiction and gave it a brilliant assessment. The demand for increase of worker participation in writing had many defenders and panegyrists. Over the years, the press and various publications periodically published assessments and dithyrambs of supporters of the initiative to replace real writers with workers and peasants.

Soviet critic Shalva Radian links the decline of writing to the cultural revolution led by the Leninist party, which was preceded by the advance of socialist construction. In his assessment, these are classic attacks by the proletariat on the “cultural front” and express the socialist tendency to erase the line between mental and physical labor.

The implementation of the order issued from the high political tribune was so massive that, according to the same critic, within just three years of the order being issued, workers made up 80 percent of the organization's members, and their representatives were even appointed to leadership positions.

Naturally, such opinions are shared by the Georgian “Literary Newspaper”, whose editorial board publishes its position in the form of a joint article on the pages of the periodical. As an illustration, we will cite the article “For the Growth of Workers Drafted into Literature” published on December 1, 1931. A “real” or Soviet writer had to be armed with their (Soviet socialist) class theory - Marxism-Leninism, otherwise they would not be able to fulfill their true creative mission - they would not be able to “artistically” describe the pleasant life of the Soviet Union, the dynamics of socialist construction; they would not be able to thoroughly depict the existing reality, and they would not be able to demonstrate the merits and dedication of Soviet labor or other types of heroes (in the USSR there were various statuses of

heroes, e.g.; Hero of Labor, Hero of the Five-Year Plan, Hero of War, Hero Revolutionary.). For this purpose, the recruitment of working-class workers into proletarian writing was initiated.”

The Soviet methodology of taming writers remains a topical issue for modern Georgian literary studies. Scientific research is actively underway in this direction, and a number of important works have entered scientific circulation. The subject of our research is the course of the above-mentioned literary-political processes in the Writers' Union of Georgia in the organization of Ajara.

The process of conscription of workers also affected the proletarian writing of the organization in Ajara. The power of the central headquarters created in Tbilisi (Beniton Buachidze, Simon Tsverava, representatives of the Central Committee and professional unions) extended to the organization of Ajara as well. Therefore, intensive work for recruitment of working class in writing was commenced here too.

In order to bring the masses of workers closer to them and to involve them in proletarian literature, brigades of writers were sent to factories and collective farms; literary circles were created, literary events were held, and workshops were conducted: at the Railway Club, the New Workers' Club, the Soap Factory, the Tailors' Factory, the Maud Factory, the New Silk Factory, the Depot, the Coastal Loaders' Atelier, the Batumi Oil Refinery, the Watermen's Club, and others. We will cite the results of one of the attempts as an illustration:

(Photo 65.) Brigades were formed for teamwork:

First Brigade: Mikadze, Zhuruli and Tadumadze

Second Brigade: Gremi, Askurava and Odishel;

Third Brigade: Doborjginidze, Shavishvili, Peradze, Gorgadze, Manidze, Loria.

It is not surprising that Parmen Loria, in his letter “10th Anniversary of the Georgian Proletarian Writers' Association,” tries to flatter himself: “Currently, the branch of Ajaristan unites 24 sections, most of them are proletarian elements, partly machine-tool workers. Currently, the center of gravity of the work of proletarian writers has been shifted to production. Each member of the organization is attached to one or another enterprise and is involved in cultural work” (Oboli, 1931:#136).

Here we will also note that Soviet cultural work was also essentially different from the activities associated with this term, this word was also used conditionally. Naturally, workers were accepted into the Writers' Union in a very simplified manner and with a loyal attitude. They were not interested in their creative potential and talent. To illustrate what we are stating, we present the history of Gorgadze's membership in the Writers' Union. (Fig.58). – “We, these “old people”, who are quite slandered on the pages of the newspaper, are standing on the Soviet platform. I will tell you how I became a member of the association. Comrade Buachidze, T. Sikharulidze and others asked me to come to the general meeting. Here they gave me a card to fill out – a form. I wrote all the information in it with mathematical accuracy, I did not claim to be a poet. I did not ask the members for my approval and even today I do not know if I am approved or not. They invited me to work and I also fulfilled all the tasks. We worked according to the instructions (instructions of comrade Anastraidis, Kasradze and others)”.

General meeting of members of the Georgian Proletarian Writers' Association of the Ajartistan branch. The meeting discussed the work of the bureau from 1928 to December 1929, one of the issues of which was the registration of worker-writers and the evaluation of their work. Comrade Sh. Artilakva brings up the issue for discussion, to which the question is

asked, "By what document were the members confirmed?". The answer is simple: new members were accepted with unprinted materials - products". Minutes #35.

The conscription of workers was a union event, and the process itself proceeded in approximately the same way: literary evenings were held, circles were formed directly in factories and mills, which were led by active members of the association. Each circle had its own name and united workers in it. Initially, they were oriented towards old, experienced workers, but since they could not create writers from them, they turned their hopes to young people. However, they did not understand writing either and, naturally, they could not create anything valuable.

The seven-point work schedule of the brigades attached to the workers clearly demonstrates the structure and nature of this activity:

"1 - Introduction to production and getting closer to the workers.

2 - Formation and leadership of literary circles.

3 - Exposure and attraction of workers and industrialists.

4. - Studying the life of workers and expressing it in artistic works.

5 – Arrangings in industries, literary trials, meetings, readings of works of art, maintaining contact with wall newspapers, etc.;

6 - Assistance in organizing literary evenings and debates.

7 - Assistance in conducting various political campaigns (Foundation - 928, Record 1, Case 1, Protocol #68);

The work carried out in Ajara did not prove satisfactory to the center. Therefore, in December 1930, the Georgian Proletarian Writers' Association addressed the Ajara branch with an official letter, calling for more activity.

It is also necessary to begin preparatory work. We must be systematically informed about the progress of the work" (Foundation - 928, Document 1, Case 1, Protocol #166).

Several months after receiving the letter (April 25, 1931), members of the Ajara Writers' Union regretfully stated that during this time, "from our close contact with the workers in the factories, we were able to recruit only 3 comrades into proletarian writing. For the future, it is necessary to establish closer ties with the wall newspapers and factories" (Foundation - 928, Document 1, case 1, protocol #14).

The same sentiment is reflected in one of the works of the same foundation (Fig. 57), where the members of the union themselves recognize the weak side of the hegemony of proletarian literature gained through the admission of workers to the Union of Writers, but not from an artistic, but from a political point of view. In their assessment, the qualitative growth is outweighed by the quantitative growth. The trained writers are not Soviet citizens, their published poems lack political sharpness. The shortcomings of the creative side of the politically reliable members of the Writers' Union are striking. The young people are unprepared for artistic work and recognize the need for their development and training.

In order to better manage the work of comrades attached to the bureau's productions/enterprises the Ajara Writers' Union was tasked with drawing up a plan and a calendar table. 15 days after this meeting, the members of the Union gave an even more critical assessment of the Workers' Writers' Union's campaign to recruit writers and believed that "the association has not yet seriously started recruiting writers into writing" (Foundation - 928, Document1, Case 1, Protocol #1:15). Thus, it remains a pressing issue that "special

attention should be paid to the involvement of the youth and workers from industries in proletarian writing of Ajara (Foundation - 928, Document 1, Case 1).

The fact that the conscription of workers would not contribute to the development of literature would probably have been known even by the initiators of this case, but the goal of the event was more the propaganda of proletarian culture, the achievement of which did not require special talent or literary taste.

The workers-writers recruited from Ajara (Pavle Robakidze, Khasan Gogitidze, Kote Dokhnadze, Kalenike Rusadze, Davit Bajelidze, Simon Sagareishvili, Datiko Tavartkiladze, Leila Ramishvili, Zakaria Papukashvili...) attempted to do something for some time, but in the end they still left the Lord of the Muses without having gained a name and no one was interested in their proletarian creativity.

In addition, the Writers' Union also included workers and peasants who had not published any works of fiction at all, and their contributions were expressed through participation in "literary performances - evenings and debates". These members were: Nikoloz Kutateladze, Grigol Todua, Shengelia Akaki, Begiashvili Soso, Dadiani Aslan, Rukhadze Pavle, Zakareishvili Mari, Tavamu (iron) Grigoli, Leila Ramishvili, Aleksandre Kadagidze, Vladimer Sarjveladze, Shalva Shanidze, Tamar Sirbiladze and others.

It was precisely these "writers" who, according to the editorial policy-defining letter of the Georgian Soviet Writers' Federation's ten-day newspaper "Literary Newspaper" (Georgian Soviet Writers' Federation Ten-day Newspaper "Literary Newspaper", 1 December 1931 #4, 1 December), were to depict the Soviet Union's "greatest socialist construction" in artistic terms, not from the position of an outside observer, but directly from the epicenter of events, while the politically relevant subject of the writer's concern is the Soviet hero with their achievements. However, they are not forgiven for the creative crisis that is so characteristic of each of them. But they are not forgiven for the creative crisis that is so characteristic of each of them.

"The creativity of the working class is mainly characterized by a low theoretical level and general - educational preparation. The question of how the working class should write, how they should be taught Marxist-Leninist theory, the method of dialectical materialism - is of crucial importance today."

For the "creative growth" of the laborers recruited into the writing profession, they considered it necessary to create appropriate conditions for creative work and study.

Thus, the Ajara Proletarian Writing Organization began intensive work to eradicate writing. This is how writers and poets who only knew how to read and write ended up in the professional union of creators. This political decision soon put the country in the face of long-term irreversible consequences. The Soviet-style training of fiction continued for decades, using repression and ruthless censorship.

Thanks to social realism, Soviet tributes were created in the form of scrap books. Despite the dictatorial rule and the occupation regime, true writers created literary masterpieces at the cost of their lives and protected the Georgian artistic word from the "care" of thy powerful in this country.

They thought that they could easily tame writing if they put it under the control of Soviet proletarians with a slavish spirit brought up in Soviet schools, and if they guaranteed creative freedom to true writers at the cost of their lives.

References

Central State Archive Fund of the Adjara Archival Department

ბაქრაძე 1990: ბაქრაძე აკაკი, „მწერლობის მოთვინიერება“, რუსთაველის

საზოგადოების გამომცემლობა „სარაგნი“, თბილისი

Bibileishvili 2003: Bibileishvili Iuri, „The Immortal Soul“, Book I, Publishing House Ajara, Batumi

Bibileishvili 2005: Bibileishvili Iuri, „The Immortal Soul“, Book II, Publishing House, Batumi

Ajaristani, 1926: Journal Ajaristani“, 1926, Batumi

Newspaper Pukhara, (1926 #215, 2 February)

Newspaper Pukhara, (1926 #215, 2 February)

Newspaper Proletarian writing.

October 18, 1928, newspaper "Communist" 252

Proletarian Writing, 1930, #7 Irakli Abashidze Letter: “For Proletarian Children's Writing.”

Besarion Zhgenti "Modern Georgian Writing", Tbilisi, 1949

Rusya Federasyonu Ukrayna İlişkileri ve Türkiye'nin Arabuluculuğu

Melih Emre Karanfil*

Öz

SSCB'nin dağılması ile Ukrayna bağımsızlığını ilan etmiştir. 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Ukrayna, tarihi geçmişi ve geo- stratejik konumu ile mühim bir konumdadır. SSCB sonrasında RF eski egemenlik sahasında etkinliğini korumak gayesiyle Yakın Çevre Doktrini geliştirmiş, ekonomik ortaklıklar geliştirilirken Rus doğalgazının Avrupa'ya iletilmesinde Ukrayna rol oynamıştır. 2004 yılındaki "Turuncu Devrim" ve 2014 yılındaki "Maidan Hadisesi" ile ilişkiler iyice gerilmiştir. RF Kırım'ı ilhak etmiş, 2017 yılında Ukrayna'nın NATO'ya katılma amacı onaylanmıştır. RF gelişmeleri kendisine yönelik tehdit olarak algılamış, 24.02.2022 tarihinde Ukrayna'ya yönelik harekâtıyla savaş başlamıştır. Savaşın başından beri taraflara itidalli olunması yönünde çağrıda bulunan Türkiye, tarafların egemenlik ve toprak bütünlüğünü esas alan bir yaklaşımla arabuluculuk faaliyetlerine girişmiştir. Söz konusu savaşın sosyal ve ekonomik etkilerinin daha az hissedilmesini ve barışın tesisini, köklü bir biçimde sorunun çözümünü hedeflemektedir. Türkiye'nin arabuluculuk faaliyetleri yanında "Tahıl Koridoru" açılmasına yönelik çalışmaları neticesinde Dünya'da tahıl arzı ile ilgili muhtemel bir krizin önüne geçilmiştir. Türkiye stratejik konumu ve tecrübesiyle RF ve Ukrayna ile ilişkilerini hassas bir dengede yürütürken Türkiye'nin uluslararası siyasetteki rolü giderek önem kazanmaktadır. Diğer taraftan Türk Dünyası ile artan uluslararası münasebetler ve ekonomik işbirlikleriyle ilerleyen süreçte uluslararası sistemde Türk varlığının etkisinin önemli ve etkin bir noktaya geleceğini işaret eder.

Anahtar Kelimeler: Ukrayna, Rusya Federasyonu, Savaş, Arabuluculuk, Türkiye

Russian Federation Ukraine Relations and Turkey's Mediation

Abstract

With the dissolution of the USSR, Ukraine declared its independence. After the USSR, RF developed the Near Periphery Doctrine in order to maintain its effectiveness in the former sovereignty area, and Ukraine played a role in the transmission of Russian natural gas to Europe while developing economic partnerships. The 2004 "Orange Revolution" and the 2014 "Maidan Incident" strained relations. The RF annexed Crimea, and in 2017, Ukraine's aim to join NATO was approved. The RF perceived the developments as a threat to itself and the war started with its operation against Ukraine on 24.02.2022. Türkiye has made efforts to ensure peace. Türkiye has engaged in mediation activities. Türkiye's role in international politics is becoming increasingly important. On the other hand, increasing international relations and economic cooperation with the Turkic World indicate that the influence of the Turkish presence in the international system will become more important and effective in the future.

Key Words: Ukrain, Russian Fedeation, War, Mediation, Türkiye

Giriş

Rusya Federasyonu Ukrayna tarihinde en önemli noktaların başında Kiev Knezliği dönemi önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. 9 yy ortasında Viking Kralı Rurik Döneminde Hazarlardan ele geçirilmiş bir alanda kurulmuştur. 10yy gelindiğinde ise I. Vladmir döneminde Hristiyanlık dinin Ortodoks inanç esaslarını benimsemiştir (Mark 2018.Erişim Tar. 25.Kas.2024) Rusya Federasyonu ve Ukrayna tarihinde birçok ortak nokta söz konusu olmuştur. Bu önemli tarihlerin başında Ukrayna'nın 1922'de Sovyetler ile ittifakı ile SSCB dahil oldu 1930 senesinde Stalin döneminde yaşanan Holodomor vakası tarihte dikkat çeken

* Nişantaşı Üniversitesi

bir ögedir (Cabbarlı. 2016,108). N Kruscev döneminde 1954'te ise Kırım'ın Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne devredilmesi, Ukrayna'ya holodomor telafisi amacıyla verilmiştir (Kızıltoprak 2022, Erişim Tar.02.Ara.2024). 1991 yılına gelindiğinde ise SSCB dağılmış, Ukrayna bağımsızlığını ilan etmiştir. Rusya Federasyonu eski etkinlik alanında tekrar etkinlik sağlamak adına Yakın Çevre Doktrinini geliştirmiş, Bağımsız Devletler Topluluğunu kurmuştur. Özellikle iktisadi ve savunma hususlarında RF bağlı bir oluşumu amaçlamış, Ukrayna ise Bağımsız Devletler Topluluğunun kurucularının arasında yer almanın yanında RF doğalgaz sevkiyatında güzergâh olmuştur. (Keskin 2016, 46).

Rusya Federasyonu (RF) ve Ukrayna SSCB dağılmasıyla kendi içindeki sorunlar ile ilgilenmişler ekonomik anlamda serbest piyasaya yönelik adımlar atılmıştır. 1992'de meri hale gelen'' Yabancı Sermaye Yasası'' ile birlikte Ukrayna'ya yabancı yatırım girişi başladı. Kanun ile Ukrayna'ya yatırım halinde yabancı müteşebbislere geniş güvenceler ve teşvikler sundu. Söz konusu kanun ile, Ukrayna ile yabancı sermaye yatırımları keyfi olarak kamulaştırılması engellenmiştir. Ayrıca yabancı sermaye sahibi iş insanları ve sermayedarları vatandaş yatırımcılar ile anı haklara sahip olduğu hakları vermiştir. Haziran 1996'ya kadar Ukrayna'ya gelen yabancı sermaye yatırım stoku yaklaşık 1 milyar Dolar idi. Bu rakam 2000 sonrasında hızla arttı. Doğrudan yabancı sermaye yatırımları 2002'de %34,7 artarak yükseldi. 1990'ların ilk yarısında Ukrayna'da en fazla yatırım yapan ilk beş ülke sırasıyla ABD, Almanya, Rusya, İngiltere ve Hollanda olarak kayda geçti (Sancaktar 2014, 533-534). RF ise Rusya Federasyonu, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının sonrasında iki büyük kriz yaşadı. İlk iktisadi kriz, 1992-1994 yılları arasındaki dağılmanın ertesinde yaşandı. Bu dönemde RF krizin en büyük temeli, merkeziyetçi ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçiştir. Diğer büyük kriz ise 1998 yılında yaşandı. Bu krizin nedeni, mali ve reel ekonomi arasındaki uyumsuzluktu. Finansal piyasalarda oluşan güvensizlik ortamı krizi tetikledi. 1998 krizinin ardından ülkede kapsamlı bir ekonomik reform uygulama yoluna gidilmiştir. Petrol ürünleri fiyatlarındaki artış bu reformların etkili olmasına yardımcı oldu. Siyasi istikrar ekonomik kalkınmanın bir diğer önemli faktörüdür. Ayrıca eski Sovyetler Birliği ülkeleriyle Rus doğal kaynaklarının satışına ilişkin yapılan anlaşmalar, Rusya'nın siyasi duruşunu geliştirmiş ve ekonomisini daha da ileriye taşımıştır (Sancak ve Karaman 2014, 9).

11 Eylül 2001 ile Soğuk Savaş sonrası dönemde iletişim imkânlarının daha fazla gelişmesi ile birlikte küreselleşme kavramı Dünya üzerinde konuşulur olmuştur. Güvenlik hususunda farklı perspektifler gelişmiştir. Özellikle 11 Eylül ile terörizm mefhumu daha fazla duyulur hale gelmiştir. Terörizm yaygınlaşması ile terörizm de dünya üzerinde küreselleşmesini de getirmiştir. Ulus devletlerin kavramının karşısında özerlik fikri ile hareket eden alt kültür gruplarının yaygınlaşan ve bireylerinde kullanmasına müsait teknolojik silah türleri (silaha dönüştürülebilir uçaklar, canlı bombalar vb. yöntemler) terörizmi giderek yayılmasına sebep vermiştir (Kongar 2001, 31). 2000'li yıllarda gerek küreselleşme gerekse Avrupa Birliği'ndeki refah seviyesi etkisiyle Ukrayna ise ekonomik olarak istenilenden uzak olunması sebebiyle 2004 senesinde Batı yanlısı Turuncu Devrimler vuku bulmuştur. Turuncu Devrimler neticesinde Ukrayna idaresi batı yanlısı bir yönetim vadetse de Ukrayna'da siyasi istikrar kabil olmamıştır. Turuncu devrimler vaat ettiğini karşılamaktan uzak kalmış, refahı sağlayamadığı gibi SSCB dönemindeki sosyal politikalar gerçekleşmemiştir. 2010'da ülke idaresine ele alan Yanukovich, 2013 senesine kadar Rusya ve AB ekseninde dengeli bir siyaset izlerken. 2013 sonu itibariyle Yanukovich, Rus yanlısı bir yaklaşım sergilemeye başlamıştır. 2013 senesi sonunda Vilnius, Litvanya'da katıldığı AB-Ukrayna iş birliği zirvesinde Ukrayna'yı AB'nin yakın ortağı haline getirecek anlaşmayı imzalamayarak kabul etmekten vazgeçmiş, Yanukovich, yaklaşık üç ay sürecek ve radikal yenilikleri başlamasına neden olan olayların düğmesini tetiklemiştir. İktisadi sorunları kronik hale gelen Ukrayna halkı, vizesiz geçiş ve ekonomik iş birliği gibi çeşitli hakları barındıran bu anlaşmaya olumlu

bir zaviyeden değerlendirmektedir. Bu hayal kırıklığı halkı tekrar meydana (Maidan Olayı) çıkartacak ve kendilerini iktidara tekrar hatırlatmış, bütün bu olgular 2014 yılında RF Kırım'a girmesi ile sorunun da başlangıcı yeni bir temel atmıştır (Şirin 2019, 45-46).

Kırım ise jeopolitik konumu ile ileri düzeyde Kuzey Karadeniz havzası adına önemi oldukça fazladır. Kırım Yarımadası özellikle RF Karadeniz'e ve Karadeniz aracılığı ile de Akdeniz'e bağlantısını gerçekleştirmesinde önemli bir jeopolitik yol ve alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı zamanda iklimi ve tarım, madencilik gibi alanlarda da önemli bir toprak parçası olmasının yanında Rusların, Kırım Tatarlarının, Ukraynalıların yaşadığı toprak parçası olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu durumlar SSCB döneminde Ukrayna'ya idaresine verilen Kırımı RF açısından konumunun stratejik zorunlu bir alan haline getirmektedir. Tüm bu durumlar neticesinde Kırımda yapılan referandum ile Rusya, Rus nüfusun yoğun olduğu Kırım'da halkın ezici bir çoğunluğu Rusya'ya bağlanmayı kabul etmiş ve böylece 2014 te Kırım'ın ilhakı gerçekleşmiştir (Konak 2019, 91).

2014 yılında Maidan Olayları neticesinde Donetsk ve Luhansk hükümet karşıtı protestolar başlamasıyla çatışmalar başladı Donetsk ve Luhansk da halk Cumhuriyetleri ilan edilse de bu deklarasyonlar tek taraflı olmaktan öteye geçemedi. 2014'te Yarımada'da referandum ile Moskova'nın da beklediği kararın Kırım'ın Rusya'ya bağlanması yönünde çıktığı açıklandı. Tüm bu gelişimler 2022 Şubatındaki savaşın başlangıcın kırılma noktası olmuştur (www.aa.com.tr 2024; Erişim Tar.07.Ara.2024)

Ukrayna'nın ise özellikle 2017 yılında Ukrayna'nın NATO'ya katılma amacı onaylanması ile NATO yaklaşması ise RF konumu itibarıyla risk unsuru olarak kabul etmektedir. NATO'nun özellikle eski SSCB alanında yayılım isteği Ukrayna Rus kökenlilerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerde ortaya çıkan krizlere sert müdahalede bulunabildiği ve bu buradaki faaliyetlerinin amacı yakın çevrenin doktrinine uygun biçimde kendini güvene alma denebilir (Kurakçı ve Dursun 2023:86).

24.02.2024 tarihinde Donbas ve Luhansk bölgesindeki karışıklıkları da bahane ederek jeopolitik kaygılar ile Rusya Ukrayna'ya yönelik operasyona başlamıştır. ABD önderliğindeki NATO ve AB tepkisi ile birleşince konu dünya çapında bir husus haline gelmesi kaçınılmaz bir hal aldı. Savaşın Batı tarafından istenilen jeopolitik amaç Rusya'nın Karadeniz'e bağlantısının kesilerek dolayısıyla Rusya'yı karaya hapsedmektir. Savaşın başlamasıyla Türkiye taraflara itidal ve tarafların haklarına saygıyı tavsiye etmiş, taraflara eşit bir yaklaşımda hareket etmiştir. Tüm bu durumun yanında mezkur savaşın Türkiye kısmını ilgilendiren mühim bir hususu ise boğazlardan geçiştir. Montrö antlaşmasının halen yürürlükte olması Türkiye'ye birtakım olarak mükellefiyetler söz konusu olmaktadır (Gürdeniz 2022: Erişim Tar. 25.Kas.2024).

Montrö antlaşmasının ilgili on dokuzuncu maddesi bu husustadır, Türkiye ise bu hususta ilgili maddeyi gündeme aldığını beyan etmiştir. Türkiye bu temelde Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin istinaden Boğazların tüm devletlerin savaş gemilerine kapandığına dair bir beyanda bulunmamakla birlikte Ukrayna ve Rusya savaş gemilerinin Boğazlardan geçişinin yasaklandığını deklare etmiştir. İstisna olarak da 19. maddede deklare edilen konusu yasağın istisnalarına dair Türkiye'nin tarzının da sözleşmenin uygun olduğu tetkik edilmektedir. Sonuç olarak Türkiye, Karadeniz bağlama limanlarına kayıtlı savaş gemilerinin kendi limanlarına dönmesine izin verileceğini ancak Karadeniz'deki limanlara kayıtlı olmayan savaş gemilerinin geçişi ile ilgili müsaade edilmeyeceğini beyan etmiştir (Acer 2022, 5). Türkiye taraflara eşit, itidalli yaklaşımı Montrö ile ilgili de antlaşmaya uyması Türkiye'yi meselenin çözümü adına arabuluculuk sıfatıyla diplomasi faaliyetlerini yapmasının önünü açmaktadır. Savaşın başından beri bu hususta arabuluculuk için çaba sarf eden Türkiye 11-13 Mart 2022

tarihlerinde Antalya Diplomasi Forumu gerçekleştirildi. Rusya Dışışleri Bakanı Lavrov ve Ukrayna Dışışleri Bakanı Kuleba, Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanı Çavuşoğlu'nun moderatörlüğünde mülakatlar gerçekleştirildi. Söz konusu görüşme benzeri bir görüşme Cumhurbaşkanlığı Dolmabahçe Ofisinde icra edildi. 2022 Eylül ayında ise tarafların esir takası yapması sağlandı. Tüm bu durumlar Türkiye'yi arabuluculuk adına önemli bir aktör haline getirdi (Gürkan Demir 2023 Erişim Tar.01.Ara.2024)

Türkiye arabuluculuk alanında son 20 yıllık süreçte bir çok faaliyette bulunmuştur. Dış İşleri Bakanlığı bu hususta arabuluculuk kavramını; *'Faal, donmuş, potansiyel çatışmaların yaşandığı bir coğrafyada bulunan Türkiye, bölgesi ve ötesinde kalıcı barış, istikrar ve refah ortamının tesisi için uluslararası sorunların barışçı çözüm yöntemlerinden biri olan arabuluculuk konusunda küresel ölçekte farkındalık ve kapasite yaratılması çalışmalarında öncü rol oynamaktadır.'* biçiminde tanımlamaktadır. Diğer taraftan Türkiye bu hususta 'Etkin Arabuluculuk Rehberini' tercüme ettirerek adımlar atmıştır. Bunu yanında Birleşmiş Milletler, İslam İşbirliği Teşkilatı gibi oluşumlar ile çalışmaktadır (www.mfa.gov.tr 2022 erişim tarihi:01 Ara.2024). Türkiye'nin Rusya Ukrayna arasındaki çatışmalarının çözümü ile ilgili çabalarının sağladığı güven ile 'Tahıl Koridoru' projesi Dünya'da tahıl arzı ile ilgili muhtemel bir krizin önüne geçilmiştir. 2023 yılının sonuna kadar süren proje ile yeni bir göç dalgası başta olmak üzere sosyal sorunları engellemesidir. Tahıl sevkiyatıyla birlikte Ukrayna çiftçilerinin gelir elde etmesi ve üretimi sürdürebilmeleri sağlanmıştır. Sahra altı ve birçok alt gelir grubundaki ülkeye yapılan sevkiyat ile dünya çapındaki muhtemel açlık krizinin de önüne geçilmiştir (Dellal 2023).

Sonuç

Türkiye 24 Şubat 2022 tarihinden itibaren savaşın başlangıcından itibaren sorunun çözümüne yönelik katkılarıyla uluslararası camia da kendi adını duyuran bir ülke olarak kabul edilmektedir. Söz konusu savaş gerek Karadenizde iki komşu devletin arasındaki sorun olmanın ötesinde, öncelikle Türkiye ve Karadeniz'e diğer komşu ülkeleri de etkilemektedir. Genel perspektifte ise tüm dünyaya tesiri söz konusu olmuştur. Türkiye açısından konu tahlil edildiğinde birçok noktadan Türkiye'yi ilgilendiren hususlar barındırmaktadır. Öncelikle Türkiye boğazlar konusundaki tutumu ve Karadeniz gemi seyir güvenliğine yönelik çabaları dikkat çekmektedir. Bununla birlikte taraf devletlerin egemenlik haklarına, güvenlik kaygılarını anlayan Türkiye tarafların arasındaki çatışmanın sonlandırılmasına gayret etmiştir.

Rusya'nın Kırım'a müdahalesiyle Kırımda Tatar varlığından dolayı Türkiye'yi akabinde ise tüm Türk Dünyasını ilgilendirmektedir. 2024 yılı itibariyle Türk Devletleri Teşkilatı on beşinci yılını doldurmuştur. Türk Devletleri oluşumu ise özellikle diplomasi, eğitim, asayiş, gümrük gibi birçok alanda işbirliğini esas alan bir eksende çalışmaktadır. Mevcut duruma Türkiye ve Türk Dünyası ekseninde bakıldığında; uluslararası camia içinde Türk adını daha duyulduğu ve önemli bir oyun kurucu aktör olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kaynakça

- Acer, Y. (2022) *Rusya'nın Ukrayna'ya Saldırısı Montrö Sözleşmesi ve Türkiye'nin Tutumu*. SETA, İstanbul
- Cabbarlı,H. (2023) *İki Güç Arasındaki Ukrayna*. Karadeniz Araştırmaları, Cilt. 13, Sayı. 50, ss. 95-123.
- Dellal, İ. (2023)*Tahıl Koridoru Ve Önemi*. Kızılay, Ankara 2023.

- GÜRDENİZ, C.(2022) Ukrayna-Rusya Krizi Ve Savaş Uzerine-Notlar VERYANSINTV.COM.
- GÜRKAN D. (2023) *Ukrayna Rusya Savaşı'nın Birinci Yılında Türkiye'nin Arabulucu Rolü*. WWW.AA.COM.TR
- Keskin, M. (2016) Yakın Çevre Doktrini Bağlamında Rus Dış Politikası: Ukrayna Müdahalesi *Bariş Araştırmaları Ve Çatışma Çözümleri Dergisi*, ss 45-62.
- Kızıltoprak, S.(2022) *Tarihten Bugüne Kırım Sorunu* WWW.TURPAV.ORG.
- Konak, A. (2019) *Kırım'ın İlhakı İle Sonuçlanan Ukrayna Krizi Ve Ekonomik Etkileri* Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi, Cilt 4, Sayı 2, ss80-93.
- Kongar, E. (2001) *Küresel Terör Ve Türkiye*. İstanbul: Remzi Kitapevi ss.31
- Kurakçı, A. B, Ve Dursun H. R. (2023) Ukrayna AB-NATO İlişkisi Bağlamında Rusya'nın Kırım Müdahalesi. *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, [Cilt: 9 Sayı: 1](#) ss89-107.
- MARK, J J.(2018) *Kiev Knezliği* WWW.WORLDHISTORY.ORG.
- SANCAK, E. Ve KARAMAN C. (2014) *Sovyet Sonrası Rus Ekonomisinde Olan Gelişmeler* *SDÜ İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ*, Cilt 19 Sayı 1 1-10.
- Sancaktar, C (2014) *Uluslararası Politika'da Ukrayna Krizi*. Ankara: Beta, ss533-534
- ŞİRİN, İ. M. (2019) *Maidan Süreci ÖNCESİ VE SONRASI İLE UKRAYNA'DA MAİDAN SÜRECİ* İstanbul Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi ss 45-46
- WWW.AA.COM.TR (2024) Kırım in Yasa Disi İlhakinin Uzerinden-10-Yil-Gecti
- WWW.MFA.GOV.TR (2022) Uyusmazliklarin Cozumu Ve Arabuluculuk.

Atatürk'ün 1930-1931 Tetkik Seyahatlerinde Ziraat¹³

Dr. Nedim Sarıgüzel*

Öz

Mustafa Kemal Atatürk, bir lider olarak halkının ve ülkesinin sorunlarını yerinde görmek için sık sık seyahate çıkmıştır. Bu seyahatler bazen sadece halkı ile özlem gidermek onlar ile iç içe olabilmek bazen de tamamen ülke sorunlarını birebir görebilmek adına yapılmıştır. Bu seyahatlerden en önemlileri Atatürk'ün 1930-1931 yıllarında çıktığı tetkik seyahatlerdir. Bu seyahatlerin amacı 1929 buhranından ülkenin ne derece etkilendiğini görmektir. Ayrıca halkın iktidara olan tutumunu yerinde tespit ederek siyasal anlamda gerekli önlemleri alabilmektir. Bu vesile ile Atatürk ekonomik, siyasal, sosyal ve kültürel olarak ülkenin durumunu yerinde görmüştür. Tespit edilen sorunlar ilerde uygulanacak politikalar için önemli bir veri olmuştur. Zaten seyahatlerden hemen sonra pek çok alanda önemli değişimler yaşanmıştır.

Bu seyahatlerde en çok önem verilen alan ziraat olmuştur. Çünkü Atatürk'ün seyahatlerine çıktığı dönemde ülkenin en önemli gelir kaynağı tarım halkın büyük çoğunluğu ise çiftçidir. Buhrandan en çok etkilenen alan da tarım ve hayvancılık olmuştur. Dolayısıyla ülkenin büyük bir bölümü ekonomik krizin etkisi altındadır. Ülkenin ekonomik olarak toparlanabilmesi için Türk köylüsünün kalkındırılması gerekmektedir. Ayrıca iktidarın varlığını sürdürebilmesinin en önemli noktalarından biri de köylünün memnun edilmesidir. Bu nedenle Atatürk seyahat boyunca çiftçiler ile yakından ilgilenmiş ve sorunlarını tespit ettirmiştir. Hatta bazı bölgelerde tespit edilen sorunlara anında çözüm bulunmuştur. Çiftçinin kredi ihtiyacı, kooperatifçiliğin geliştirilerek köylünün organize edilmesi, tarımsal vergiler, tarım ve hayvancılık alanında yeni teknolojilerin takip edilerek ülkeye kazandırılması, tarım ürünleri ve hayvanların ıslah edilmesi, zirai hastalıkların önüne geçilmesi, zararlı hayvan ve haşerelerle mücadele edilmesi gibi pek çok konuda sorun tespit edilmiştir. Tespit edilen tüm bu sorunlar ile Mustafa Kemal Paşa bizzat ilgilenmiştir. Bu çalışmada Mustafa Kemal Atatürk'ün 1930-1931 tetkik seyahatlerinde ülkenin zirai faaliyetleri ile ilgili tespitleri ve çözümleri ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Seyahat, 1929 Dünya Ekonomik Buhranı, Ziraat, Hayvancılık

Agriculture in Atatürk's 1931-1932 Research Trips

Abstract

As a leader, Mustafa Kemal Atatürk traveled frequently to see the problems of his people and country. These travels were sometimes made just to commemorate the people and sometimes to see the country's problems firsthand. The most important of these travels are the study travels that Atatürk went on in 1930-1931. The purpose of these travels is to see how much the country was affected by the 1929 depression. In addition, it is possible to take the necessary political measures by determining the public's attitude towards the government on the spot. On this occasion, Atatürk saw the economic, political, social and cultural situation of the country. The problems identified have become important data for future policies. Already, significant changes have occurred in many areas immediately after the travels.

The most important area in these travels was agriculture. Because at the time when Ataturk went on his travels, the country's most important source of income was agriculture and the majority of the people were farmers. The areas most affected by the depression were agriculture and animal husbandry. Therefore, a large part of the country is under the influence of the economic crisis. In order for the country to recover economically, Turkish peasants must be developed. In addition, one of the most important points for the government to maintain its existence is to satisfy the villagers. For this reason, Ataturk paid close attention to the farmers throughout the trip and had their problems identified. In fact, immediate solutions were found to the problems identified in some regions. Problems have been identified in many issues such as farmers' credit needs, organizing the villagers by

¹³ Bu bildiri "Atatürk'ün Yurt Seyahatleri ve Türkiye'nin Sosyoekonomik Yapısı (1929-1932)" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

* Selçuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, nsariguzel@selcuk.edu.tr

developing cooperatives, agricultural taxes, following new technologies in the field of agriculture and animal husbandry and bringing them to the country, improving agricultural products and animals, preventing agricultural diseases, and combating harmful animals and pests. Mustafa Kemal Pasha personally dealt with all these problems. In this study, Mustafa Kemal Atatürk's findings and solutions regarding the country's agricultural activities during his 1930-1931 survey travels are discussed.

Key Words: Atatürk, Travel, 1929 The World Economic Crisis, Agriculture, Farming

Giriş

Atatürk, Birinci kısmı 18 Kasım 1930'da Kayseri'den başlayarak 5 Ocak 1931'de Bursa'da sona eren ikinci kısmı ise 27 Ocak 1931'de İzmir'de başlayarak 2 Mart 1931'de Afyon'da sona eren geniş kapsamlı bir tetkik seyahatine çıkmıştır. Bu seyahatin temel nedeni ülkenin içinde bulunduğu durumu yerinde görmek ve gerekli tedbirleri almaktır. Ancak Atatürk'ün geziye çıkmasında etkili olan güncel siyasi, ekonomik ve sosyolojik gelişmelerden bahsetmek mümkündür. Öncelikle Cumhuriyetin ilk 10 yılında istenilen ekonomik gelişimin sağlanamaması iktisadi politikalarda köklü bir değişim yaşanmasına neden olmuştur. Liberal ekonomi programlarının yerine daha kontrollü bir sistem getirilirken özel teşebbüsün gerçekleştiremediği sanayileşme hamlesini devlet teşekkülleri almaya başlamıştır. Bu süreçte Dünyayı sarsan 1929 Ekonomik Buhranının Türk ekonomisini ve vatandaşların yaşam standartlarını olumsuz etkilemesi de halkın iktidara karşı güveninin sarsılmasına neden olmuştur. İşte böyle bir süreçte iktidarı denetlemek amacıyla Serbest Cumhuriyet Fırkası (SCF) kurulmuştur. İktidar hedefi olmayan güdümlü bir muhalif parti olan SCF, beklentinin aksine halktan büyük ilgi görerek kısa süre içinde iktidarı zorlar hale gelmiştir. Halkın bu yeni partiye ilgi göstermesinin temelinde yeni partinin programı değil sadece iktidara alternatif olması vardır. Çünkü halk 10 yıldır beklenen gelişimi göremediği gibi iktisadi yükü üzerinde hissetmektedir. Ayrıca yaşanan siyasal ve sosyal değişimin halka aktarılamaması iktidara karşı tepki oluşmasına neden olmuştur. Kısa süre içinde büyük ivme kazanarak iktidarı tedirgin eden SCF, gerici gruplar tarafından desteklendiği iddiasıyla kendini feshetmek zorunda kalmıştır. Atatürk, işte böyle bir iktisadi ve siyasal ortamda tam da SCF'nin kapatıldığı günün ertesinde yurt seyahatine başlamıştır (Sarıgüzel, 2020: 72-104).

Seyahatte Zirai İzlenimler, Tedbir ve Çözüm Önerileri

Atatürk'ün seyahate çıkmasındaki en önemli hususlardan biri de nüfusun büyük bölümünü oluşturan çiftçinin durumunu ve ekonominin ana unsuru olan zirai yapıyı görmektir. Buna istinaden kooperatifçilik, çiftçinin kredi ihtiyacının karşılanması, zirai altyapının modernleştirilmesi ve zirai hastalıklarla mücadele gibi konular seyahatin ziraat ile olan kısmını oluşturmuştur.

1929 Ekonomik Buhranından sonra zirai yapıyı belli bir düzene sokmak için çaba gösterilmiştir. Çiftçinin organize olabilmesi için kooperatifçiliğe önem verilmiştir. Bu nedenle 1929 yılında Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu yürürlüğe girmiştir (Türkiye Kooperatifçilik Raporu, 2017: 30). Seyahat esnasında da Atatürk'ün en önem verdiği konulardan biri kooperatifçiliğin durumu olmuştur. Özellikle Ege Bölgesinde yapılan incelemelerde kooperatiflerin verimli olduğu gözlenmiş ve tüm ülkede bu çalışmaların örnek alması gerektiği vurgulanmıştır (BCA, 490.01/34.145.1.70-74/02.11.1931.). Gördüğü gelişmelerden memnun olarak İzmir Ticaret ve Sanayi Odasında yaptığı konuşmada kooperatifçiliğin önemini şu sözlerle belirtmiştir: *“Kooperatif yapmak demek, bir takım insanları maddî ve manevî kuvvetlerini, zekâ ve maharetlerini birleştirmeleri demektir; böyle birleşmeler, muhakkak ki, feyizli neticeler verir; müstahsillerin birleşmelerinden şahsî menfaatlerinin haleldar olacağını düşünenler olabilir; fakat bâkir ve fakir memleketimizde yapılacak çok iş*

vardır; bu itibarla hakikî ticaret erbabı için bu yüzden, hiçbir zarar tasavvur etmiyorum.”(Soyak, 1973: 462). Atatürk Mersin, Aydın, Antalya ve Malatya’da da çiftçinin kalkındırılması için kooperatifçiliğin geliştirilmesini tavsiye etmiştir (Hâkimiyeti Milliye, 5 Şubat 1931: 1; Cumhuriyet, 12 Şubat 1931: 1; Yeni Adana, 13 Şubat 1931: 1; Cumhuriyet, 14 Şubat 1931: 1-3). Yine Uşak ziyaretinde Uşak ve Köyleri Çiftçi Birliği Kooperatifinde incelemelerde bulunarak kooperatife destek olunmasını emretmiştir (BCA, 490.01/35.146.1.57/26.01.1931.).

Yapılan tetkikatlardan sonra kooperatiflerin çiftçinin kredi ihtiyacının karşılanmasında etkin rol oynaması gerektiği ve malların çok fazla aracıya ihtiyaç duymadan direk kooperatifler üzerinden satılmasının faydalı olacağı sonucuna varılmıştır (BCA, 490.01/34.145.1.70-74/02.11.1931.). Buna istinaden seyahatten hemen sonra kooperatifçilik alanında çok hızlı değişiklikler yaşanmıştır. 1931 yılında Birinci Ziraat Kongresi toplanarak Kooperatifçilik Cemiyeti kurulmuştur Aydın’da 25 Mayıs 1933’te beş kooperatif ittifak yaparak Aydın Zirai Satış Kooperatifleri İttihadı oluşturulmuştur (Kocabaş, 2003: 109). 1935 yılında “Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri Hakkında Kanun” ve “Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu” çıkarılmıştır (Türkiye Kooperatifçilik Raporu, 5) Çıkarılan bu kanunlar çerçevesinde Atatürk de 1936 yılında İçel’de çiftçilerle birlikte tarım kredi kooperatifi kurmuştur (İnci, 2010: 360).

Cumhuriyetin ilk yıllarında çiftçinin en önemli sorunlarından biri de topraksızlıktır. Bu durumu düzeltmek için bir dizi tedbir alınmış kanunlar çıkarılmış ancak 1930’lu yıllara gelindiğinde köylü hala kendini idare edebilecek kadar toprağa sahip olamamıştır. Atatürk’ün köylüyü topraklandırmanın çok önemli olduğuna ve Hükümetin bu konuda tedbir alması gerektiğine inanmıştır (Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, 1997: 373). Seyahat sırasında da bu konu üzerinde durulmuştur. Köylüye ihtiyacını karşılamayacak büyüklükte sadece 10 dönüm arazi verildiği görülmüştür. Devlet hazinesi ve çiftlik sahiplerinden alınarak çiftçiye verilmesi gereken arazilerin alınmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca bu araziler için arazi sahiplerine yapılan ödemelerde de yanlışlık olduğu görülmüştür (BCA, 490.01/34.142.1/17.11.1930., CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930). Seyahatin ardından tüm bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için 1934 yılında “İskân Kanunu” çıkarılmıştır. 1935 yılında ise Zirai Islahat Kanunu” hazırlanmıştır ama Atatürk’ün ölümünden sonra yürürlüğe girmemiştir (Çamurcuoğlu, 2009: 169-171). Tüm bu çabalar neticesinde halkı topraklandırmak için çok fazla yol katedilememiştir. Sadece 1929, 1934, 1941 yıllarında çıkarılan kanunlarla Doğudaki bazı topraksız ailelere ve muhacirlere toprak verilmiştir (Uludağ ve Arıcan, 2003: 14; bkz: T.C. Resmî Gazete, 21 Haziran 1934: 4003-4010., Kayas, 77-105).

Seyahatte genel bir ziraat tetkikatı yapılırken bölgesel sorunlar üzerinde de durulmuştur. Örneğin Amasya, Samsun, Tokat, Sivas ve Trakya’daki afetlerle ilgilenilmediği Kayseri, Erzurum, Kars’taki sığır vebasıyla da mücadele edilmediği görülmüştür. Hükümetin bu sorunlarla daha etkin mücadele etmesi gerektiği rapor edilmiştir (ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.2-5/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.4-5/17.11.1930; ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1-35-36/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.38-39/22.11.1930; CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930). Ayrıca fare istilasına uğramış bölgelerin belirlenerek tohum yardımıyla bulunulması, traktörler için vergiden muaf yakıt verilmesi gibi tedbirler alınması tavsiye edilmiştir (ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.3/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.4/17.11.1930; CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930).

Yöresel ürünlerin üretim kalitesi ile de ilgilenilmiş Aydın’da incir hastalıkları ile mücadele edilmesi için bir istasyon açılması, mevcut kooperatifin uygulamaların başarılı olduğu ve diğer üreticilerin de bu yöntemi uygulamalarının faydalı olacağı rapor edilmiştir. Ayrıca incirin aşılansarak kurt öldürme makinelerinden geçirilmesi de tavsiye edilmiştir (BCA, 490.01/34.145.1.53/02.11.1931). Dört Yol’da ise portakal bahçelerinde inceleme yapılmıştır. Ağaçların hastalıklı oldukları görülmüş, hastalıklara yanlış teşhis konulduğu anlaşılarak

uzamanlar tarafından yeni tedavi yöntemleri çiftçiye anlatılmıştır (BCA, 490.01/35.146.1.11/16.02.1931; BCA, 490.01/35.146.1.12-13/18.02.1931). Dönemin en önemli ürünlerinden olan tütün üzerinde önemli durulmuştur. Tütün üreticilerinin inhisardaki fiyatlama, vergilendirme ve idarecilerle yaşadıkları sorunların çözülmesi için tetkikat başlatılarak idare uyarılmıştır. Ayrıca tütün üretimini arttırmak ve bölgesel kalkınmayı sağlamak için Malatya'da tütün üretimine izin verilmiştir (Cemil, 31 Aralık 1932: 1; Cemil, 31 Aralık 1932: 1-2). SSCB ile ticaretin kesilmesi nedeniyle işsizlik sorunu yaşayan Trabzon'da bir sigara fabrikası açılabilceği rapor edilmiştir (ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.5-6/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.6-7/17-11.1930; CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930). Şeker üretimi de üzerinde durulan bir husus olmuştur. Uşak Şeker Fabrikasında yapılan tetkikatta idari hatalar nedeniyle tesisin zarara uğratıldığı anlaşılmış ve tesisin kurtarılması için tedbir alınması ifade edilmiştir. Ayrıca SSCB'nin %20 düşük fiyatla mal satarak Alpulu Şeker Fabrikası ile orantısız bir rekabet içine girdiği görülmüş ve gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir (BCA, 490.01/35.146.1.57/26.01.1931).

Bataklıklar ve sulama sorunları da göze çarpan diğer meseleler olmuştur. Aydın'daki Cellat Gölü'nün hastalık yayan bir bataklık haline geldiği anlaşılarak derhal gerekli tedbirlerin alınması emredilmiştir (BCA, 490.01/34.145.1.47/02.11.1931; BCA, 490.01/34.145.1.44/02.11.1931). O gün alınan tedbirler sayesinde günümüzde Cellat Gölü önemli tarih havzalarından biri haline gelmiştir. Konya'da sulama ile ilgili şikayetler alınmıştır. Altyapının eski ve yetersiz olduğu anlaşılmıştır. Bölgeye yeteri kadar su mühendisinin yanı sıra ziraat mühendislerinin de gönderilmesi emredilmiştir (BCA, 490.01/34.145.1.48/01.02.1931).

Seyahatte dikkat çeken sorunlardan biri de vergi meselesi olmuştur. Arazi vergisinin yanlış uygulamalarının çiftçiye zor durumda bıraktığı görülmüştür. Ekilmeye elverişli olmayan arazilerden vergi alınması, eski ve yeni kayıtlı araziler arasında vergi oranında eşitlik olmadığı ile vergi memurlarının keyfi uygulamaları göze çarpan sorunlar olmuştur. bu sorunların kökten çözülmesi için biran önce tapulaştırma yapılması gerektiği belirtilmiştir (ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.7-8/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.9-10/17-11.1930; CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930). Ayrıca çiftçiden alınan sayım vergisinin tüccar ve sanayiciden alınan vergilerden yüksek olduğu anlaşılmıştır. Çiftçiye rahatlatmak için çiftlik hayvanlarından alınan verginin kaldırılması bütçe buna elvermezse en azından %50 indirilmesi gerektiği rapor edilmiştir. Zirai binaların da vergiden muaf tutulmasının çiftçiye rahatlatacağı ifade edilmiştir (ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.8-10/17.11.1930; BCA, 490.01/34.142.1.10-12/17-11.1930; BCA, 490.01/34.145.1.1-18/18.02.1931; CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930; BCA, 490.01/34.145.1.1-9/18.02.1931).

Önemli bir hususta çiftçinin kredi ihtiyacının giderilemedi olmuştur. Ziraat Bankası'nın asli görevi olan çiftçiye kredi sağlamayı başaramadığı anlaşılarak Bankada köklü bir değişiklik yapılması gerektiği görülmüştür. Devletin Banka yönetiminde daha fazla temsil edilmesi, Bankasının bina ve demirbaş yerine kredi sağlama işine yoğunlaşması, çiftçiye destekleyici projeler ortaya koyması gerektiği rapor edilmiştir (BCA, 490.01/34.145.1.56-67/02.11.1931).

Sonuç olarak Atatürk'ün tetkik seyahatleri boyunca zirai alanda önemli tetkikatlar yapılarak sorunlar belirlenmiş ve yerinde çözümlenmeye çalışılmıştır. Anlık olarak çözülemeyen sorunlar için ise çözüm önerileri ortaya konmuştur. Bölgesel ihtiyaçlar belirlenmiş, faydalı görülen uygulamalar aynı üretimi yapan diğer üreticilere örnek olması için teşvik edilmiştir. Katma değeri yüksek ürünlerin yetiştirilmesi için destek sağlanması ve gerekli altyapının oluşturulması rapor edilmiştir. Ayrıca bataklık, zirai hastalık, haşere ile mücadele, sulama gibi konularda çiftçiye destek olunması vergilendirme konusunda ise çiftçinin lehine düzenlemeler yapılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Atatürk, gittiği her yerde kooperatifçiliğin yaygınlaştırılarak çiftçinin daha organize bir şekilde üretim ve satış yapmasının faydalı

olacağını ifade etmiştir. Netice olarak bu seyahatte yapılan tetkikatlar çiftçinin sorunlarını ve ihtiyaçlarını ortaya koyduğu gibi faydalı işlerin de belirlenmesini sağlamıştır. Böylece ülkenin yeni zirai politikaları için çok önemli veriler elde edilmiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

ATASE Arşivi

ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.2-5/17.11.1930.
ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.3/17.11.1930.
ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.5-6/17.11.1930.
ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.7-8/17.11.1930.
ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1.8-10/17.11.1930.
ATASE, Kls. 45/Dos. 1/F. 1-35-36/17.11.1930.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi

BCA, 490.01/34.142.1.10-12/17-11.1930.
BCA, 490.01/34.142.1.38-39/22.11.1930.
BCA, 490.01/34.142.1.4/17.11.1930.
BCA, 490.01/34.142.1.4-5/17.11.1930.
BCA, 490.01/34.142.1.6-7/17-11.1930.
BCA, 490.01/34.142.1.9-10/17-11.1930.
BCA, 490.01/34.142.1/17.11.1930.
BCA, 490.01/34.145.1.1-18/18.02.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.1-9/18.02.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.44/02.11.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.47/02.11.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.48/01.02.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.53/02.11.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.56-67/02.11.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.70-74/02.11.1931.
BCA, 490.01/34.145.1.70-74/02.11.1931.
BCA, 490.01/35.146.1.11/16.02.1931.
BCA, 490.01/35.146.1.12-13/18.02.1931.
BCA, 490.01/35.146.1.57/26.01.1931.

BCA, 490.01/35.146.1.57/26.01.1931.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi

CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930.

CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930.

CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930.

CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930.

CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930.

CBA, Kls. 4-3/Dos. 51/F. 26/17.11.1930.

Resmî Yayınlar

T.C. Resmî Gazete, 21 Haziran 1934, S. 2733, s.4003-4010.

Gazeteler

Gazi Hz. Malatya'ya Vasıl Oldular. (14 Şubat 1931). Cumhuriyet, S. 2435, ss.1-3.

Reisicumhur Hz.nin Antalya'daki Temasları. (12 Şubat 1931). Cumhuriyet, S. 2433, ss.1.

Gazi Antalya'dan Sonra Silifke'yi Teşrif Buyurdular. (13 Şubat 1931). Yeni Adana, S. 2724, ss.1.

Gazi, Ocakların Vazifesi Üzerinde İrşatkar Beyanatta Bulundu. (5 Şubat 1931). Hâkimiyeti Milliye, S. 3437, ss.1.

Telif Eserler

Arşan, Nimet. (1997). Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri. C. I, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.

Çamurcuoğlu, Gülден. (2009). Türkiye Cumhuriyeti'nin Toprak Reformu ve Milli Burjuvazi Yaratma Çabası. Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, C. XIII, S. 1-2, Ankara, ss.161-178.

İnci, İbrahim. (2010). Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Toprak Mülkiyet Dağılımı ile İlgili Bazı Düzenlemeler. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED], S. 44, Erzurum, ss.345-359.

İstanbul Mebusu Alaettin Cemil. (30 Aralık 1932). Tütün Müdafaa Ofisi Teşkiline Mecburuz Ankara Tütün Kongresine. Cumhuriyet, S. 2779, ss.1.

İstanbul Mebusu Alaettin Cemil. (31 Aralık 1932). Tütün Müdafaa Ofisi Teşkili İçin: Ankara'da Tütün Kongresine: 2. Cumhuriyet, S. 2780, ss.1-2.

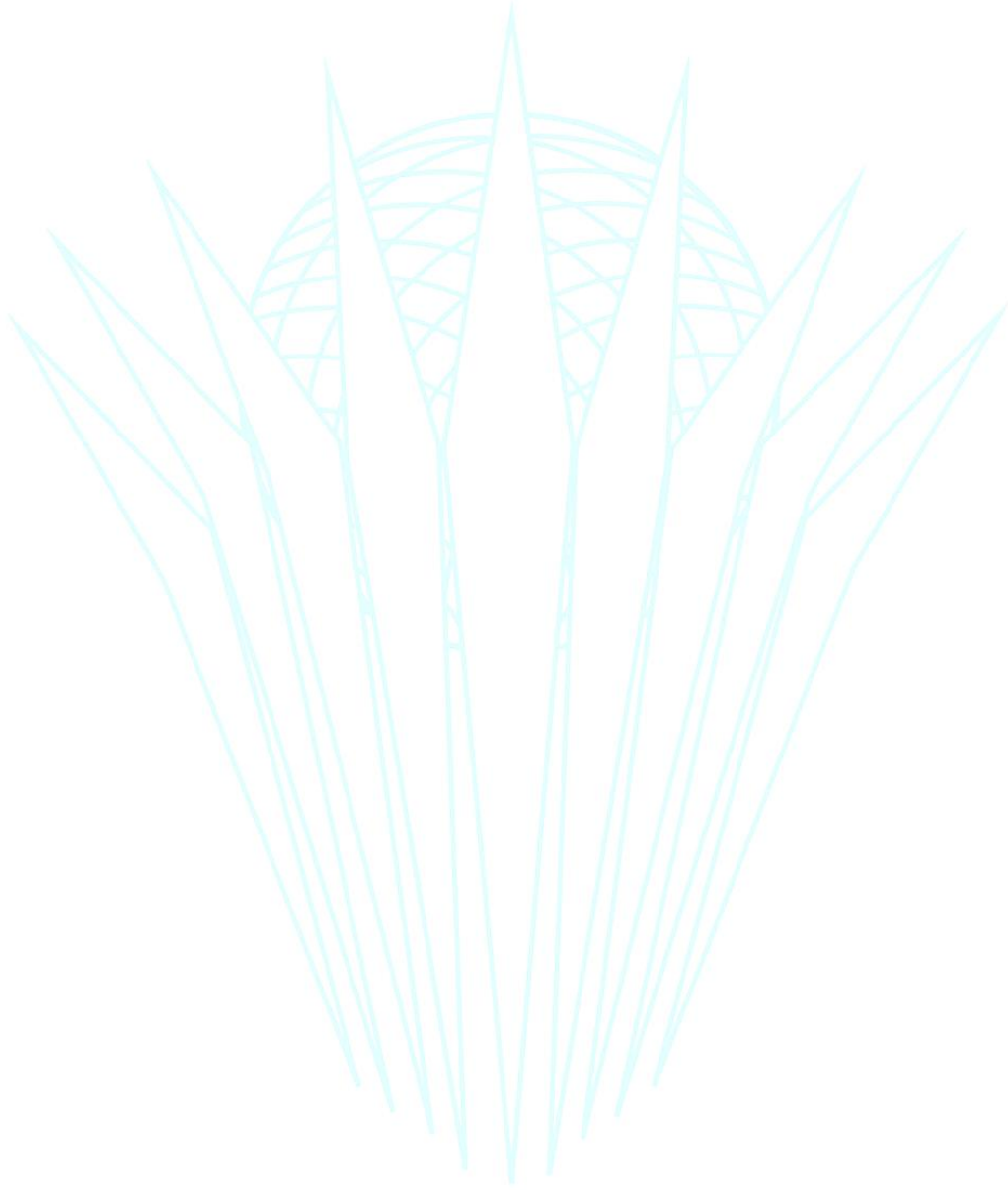
Kayas, Yelda. (2015). İskân ve Toprak Dağıtım Politikaları Işığında Çiftçiye Topraklandırma Kanunu. Journal Of Life Economics, C. II, S. 3, ss.77-105.

Kocabaş, Yıldırım, Özlem. (2003). Türkiye'de Kooperatifçilik Düşüncesinin Gelişimi. Tarım Ekonomisi Dergisi, S. 8, ss.15-24.

Soyak, Hasan Rıza. (1973). Atatürk'ten Hatıralar. C. II, İstanbul: Yapı ve Kredi Bankası Yayınları.

Türkiye Kooperatifçilik Raporu 2016. (2017). T.C. Gümrük ve Ticaret Bakanlığı Yayınları.

Uludağ, İlhan ve Arıcan, Erişah. (2003). Türkiye Ekonomisi (Teori-Politika-Uygulama), İstanbul: Der Yayınları.

The Synergetic Approach in Social Sciences

Assoc. Prof. Dr. Nelya Potapova*

Abstract

This article is devoted to applying such methods as semantics and synergetics in studying humanitarian, social and public disciplines.

In the modern world, the world of the latest information technologies, old classical teaching methods are sometimes linear and insufficient, not meeting social demands.

Today, more attention is paid to the individual and subjective, and subjective patterns are revealed, rather than those that give answers to the objective perception of reality. An objective approach is also an attempt to identify patterns and, in some way, the creation of a certain unchanging unified system, with its cause-and-effect relationships, which can lead to linear thinking.

The article provides for analyzing the multi-level approach in the methodological aspect of the social and humanitarian sciences. An attempt to apply methods often used in the natural sciences in the humanitarian social sciences, i.e. the study and description of a transdisciplinary or synergetic approach is the goal of this study.

Computerization has given the world quick access to information, creating, in the words of Manuel Castells, a whole culture of real virtuality. It is necessary to understand how this reality can be used in social sciences.

Because today is the information age, and information is the basis of social and humanitarian disciplines, the semantic approach to analyzing information at different levels becomes interesting. It is known that it is very difficult to determine the reliability of information, including scientific information, in this sense, various approaches are interesting, including the approach of Claude Chenon, Luciano Floridi and others. We will try to consider these two intricate approaches of semantics and synergetics in social humanitarian and historical disciplines and analyze and trace their supposed possibilities.

Thus, the synergetic approach using semantics in social and humanitarian disciplines will allow us to reveal many elements of the study of events in these sciences in a new way.

This theoretical approach also has its limitations, in particular, cause-and-effect relationships and the general picture of events can be confused in detail.

Key Words: Synergetic; semantics; self-organization; chaos; ambivalence; bifurcation; linear system; a complex system; entropy; emergent evolution; attractors of the system; creative thinking.

Main Text

The idea of using different research methods in science is not new. Interdisciplinarity dates back to the 1960s [4] and over time it has developed both in depth and in breadth. Thus, there is interdisciplinarity in historical science, sociology, political science and others. All these sciences use their own methods and approaches, and also use approaches in studying integrating with each other, since the main object of study is society. These sciences are often called social sciences, or social disciplines.

In 1977, Hermann Haken developed a synergetic method at the junction of several sciences: physics, chemistry, biology, sociology, etc. [26] The transdisciplinary or synergetic method is also the result of global changes in the development of modern civilization.

With the advent of new technologies, it has become possible to use them to have a new empirical component of all sorts of phenomena, which will have completely different

* Alfraganus University

conclusions than those with the linear approach. Now they are already talking about a quantum revolution, quantum computers have been created,[22] nanotechnologies that allow us to look at the world differently. The speed of change and the multi-vector nature of these changes cannot be known with the help of the simplest representation from simple to complex. Now we need to be able to fantasize or imagine what is happening in various variations. The Internet already has a database of scientific achievements in all branches of science and technology. Quantum technologies will allow us to transmit thoughts over a distance, and this will happen much faster than we can imagine. In this regard, a new approach is proposed "Synergetics" is a science that studies collective processes and actions in their energetic action (the Greek word *syn* means collective, and the word *energia* means action and energy). According to the synergetic approach, any complex of systems has a crisis, or chaos (bifurcation), progress or stable development. [17] These conditions are applied in synergetics and focus on various characteristics of the evolutionary process. Chaos can be characterized - when old structures are destroyed and new ordered structures of varying quality appear. Such processes are called emergent evolution in synergetics (Emergent evolution (from the Latin *emerge* – to arise) is the doctrine of the evolution of living things as the sum of two processes: 1) the transformation of previous properties (in Darwinism, Lamarckism and many other evolutionary doctrines) and 2) rare acts of the emergence of something fundamentally new – “emergents”. [12] F. Varela, the author of the theory of autopoiesis, associates them with the process of creativity and self-reproduction. [8] The state of chaos is often considered as the throes of creativity, followed by some kind of insight, a breakthrough into the depths of a new understanding of reality. Experts studying the processes of creativity recognize that the source of creativity and innovation is the absence of stability. [17] G. Haken also argued that synergetics reveals the nature of the systems approach, namely its process of structuring and self-organization. [5]

The social system in the classical approach is presented as a linear system, but with the use of the synergetic approach, the social system is already a non-linear process of entropy growth (how much information is not known about the system) of the social system, which can bring the system to a bifurcation point, a breakdown of the existing operating mode and a transition to a new one. For example, today more and more new facts are being discovered about the reasons for the collapse of the USSR, and the previous approach that there was an economic and political crisis, which gradually led to the collapse of a huge socialist system, does not justify itself. It is clear that many subjective factors played a role, which still need to be carefully studied and given some assessments, and to identify what was the exact bifurcation? The social system in the classical approach is presented as a linear system, but with the use of the synergetic approach, the social system is already a non-linear process of entropy growth (how much information is not known about the system) of the social system, which can bring the system to a bifurcation point, a breakdown of the existing operating mode and a transition to a new one. For example, today more and more new facts are being discovered about the reasons for the collapse of the USSR, and the previous approach that there was an economic and political crisis, which gradually led to the collapse of a huge socialist system, does not justify itself. It is clear that many subjective factors played a role, which still need to be carefully studied and given some assessments, and to identify what was the exact bifurcation?

The accumulated material of synergetic in related fields poses specific questions for the task of forecasting. Their essence comes down to the search for the main parameters of the development of social systems, the definition of the criteria of "order - chaos", the forecasting of bifurcation points, the determination of the possibility of influencing the bifurcation point by a management decision, the search for stable channels of development.[3]

Today, it is possible to forecast social processes by applying a mathematical model of thermodynamic laws in the development of society. This approach is unusual, but not without meaning. (According to the second law of thermodynamics, a state of chaos in a complex system occurs at the moment when thermal equilibrium is established in it. In such a state, the value of entropy, as a measure of disorder, reaches its maximum value. In a state of equilibrium, the difference in energy potentials between the elements of the system disappears, structural connections are destroyed, movement stops, and diffuse flows disappear. The elements of the system seem to stop noticing each other. Such chaos corresponds to a state of passivity, indifference, and narrowing of consciousness). [25] Here, too, one can note that at a certain point, for example, by the end of the 80s of the 20th centuries, a situation of passivity of society developed in the USSR both to political processes and to economic interest in each other.

In the synergetic sense, chaos can also have a positive vector. In the theory of self-organization, chaos is a set of elements from which, under the influence of external forces, a dissipative structure capable of transmitting energy and self-organization can arise. Now let's apply this process to society. Chaos can be characterized by activity - as an unwillingness to submit to conditions that limit the degrees of freedom in society, which end, under certain conditions, in an improvement of the system, or, one might say, in restoring order. And again, we can give an example with the Soviet system, when chaos began in society and, along with many discontents, there was discontent with the limitation of freedom in society, which ended in a change in the system, i.e. the collapse of the Union and the formation of independent states.

Order, in turn, can mean a system of interdependent connections that have a certain functional structure. Order is well adapted to the external environment, can quickly respond to all sorts of changes in it and is able to activate self-generation mechanisms. At the same time, a certain order can limit the freedom of individual elements of the structure, which together make up this system of order, i.e. order can exist for quite a long time, but not forever, since it deprives certain elements of order of freedom. But any system has these two concepts: chaos and order, which exist one within the other. At a certain time, under certain conditions, the interaction of chaos and order either increases or decreases. [6] For society, the optimal ratio of disunity and determinism should be 20% to 80%. [9]

When global connections and elements are combined, an order is formed in which the freedoms of most elements will not be respected. It is no coincidence that now, after the 2019 pandemic, when there was an attempt to limit freedom globally, we can see that many systems have been destroyed, and now the world is on the brink of a world war. In such a system, connections become unstable, which can lead to the destruction of the entire system. But here it is necessary to know about the system of self-organization in this system, i.e. there remains hope that the world will not collapse completely, but at the same time, it can collapse so globally that from what moment self-organization will begin, is a big question.

It is encouraging to note that, knowing the tendencies of self-organization of the system, it is possible to bypass many zigzags of evolution and accelerate it; the future state of the system, as it were, organizes, forms, and changes its current state. [7] Karambirov V.A. writes, discussing synergetic teaching methods and the synergetic approach in the social sciences in particular.

Conclusion

The use of the synergetic method in the research process of the humanities allows us to examine in detail the processes occurring in society, both from the position of an individual participant in the process and the entire society as a whole, and also to assume how events can change following the laws of physics. The synergetic approach has its drawbacks since its use also requires knowledge of physics and chemistry. Or, at least, it is necessary to involve specialists from these natural sciences. But the positive side is that the synergetic approach has variability, the absence of rigidity through careful selection of the most suitable option for self-organization

References

- Bondarenko O.V. Modern innovative technologies in education electronic journal "RONO" No. 16 2012. https://www.sites.google.com/a/shko.la/ejrno_1/vypuski-zurnala/vypusk-16-sentabr-2012. (Бондаренко О.В. Современные инновационные технологии в образовании Электронный журнал «РОНО» №16 2012. https://www.sites.google.com/a/shko.la/ejrno_1/vypuski-zurnala/vypusk-16-sentabr-2012 (22.03.2021))
- Bondarevsky A.S. Axiomatically, information is the encoding of matter (the world) (experience of applying philosophy in engineering) // Economic and social-humanitarian studies No. 4 (12). 2016. P. 1. <https://cyberleninka.ru/article/n/aksiomaticheski-informatsiya-eto-kodirovka-materii-mira-opyt-primeneniya-filosofii-v-inzhenerii>. Бондаревский А. С. Аксиоматически информация — это кодировка материи (мира) (опыт применения философии в инженерии) // Экономические и социально-гуманитарные исследования №4 (12). 2016. С. 1. <https://cyberleninka.ru/article/n/aksiomaticheski-informatsiya-eto-kodirovka-materii-mira-opyt-primeneniya-filosofii-v-inzhenerii> (22.03.2021)
- Brazevich S. Development of a synergetic approach in sociology and social forecasting. http://ysu.am/files/04S_Brazevich.pdf. Бразевич С. Развитие синергетического подхода в социологии и социальном прогнозировании. http://ysu.am/files/04S_Brazevich.pdf
- Bushmakina Yu. Interdisciplinary approach in modern historical knowledge. <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdistsiplinarnyy-podhod-v-sovremennom-istoricheskom-znanii>. Бушмакина Ю. Междисциплинарный подход в современном историческом знании. <https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdistsiplinarnyy-podhod-v-sovremennom-istoricheskom-znanii> (30.09.2024)
- Gural S.K. Language as a self-developing system. - Tomsk. - 2009. P.5. <https://core.ac.uk/download/pdf/287487358.pdf>. 5. Гураль С.К. Язык как саморазвивающаяся система. -Томск. - 2009. С.5. <https://core.ac.uk/download/pdf/287487358.pdf>
- Kapitsa S.P., Kurdyumov S.P., Malinetsky G.G. Synergetics and forecasts of the future. <http://spkurdyumov.ru/forecasting/sinergetika-i-prognozy-budushhego/>. Капица С.П., Курдюмов С.П., Малинецкий Г.Г. Синергетика и прогнозы будущего. <http://spkurdyumov.ru/forecasting/sinergetika-i-prognozy-budushhego/>
- Karambirov V.A. Synergetic approaches to self-organization of students in the process of independent work at the university. Modern problems of higher professional education // Society and Law. 2013. No. 2 (44). P.308. sinergeticheskie-podhody-k-samoorganizatsii-studentov-v-protsesse-samostoyatelnoy-raboty-v-vuze.pdf. Карамбиров В.А. Синергетические подходы к самоорганизации студентов в процессе самостоятельной

работы в вузе. Современные проблемы высшего профессионального образования // Общество и право. 2013. № 2 (44). С.308. [sinergeticheskie-podhody-k-samoorganizatsii-studentov-v-protssesse-samostoyatelnoy-raboty-v-vuze.pdf](https://www.sinergeticheskie-podhody-k-samoorganizatsii-studentov-v-protssesse-samostoyatelnoy-raboty-v-vuze.pdf)

Kolesova O.V. Epistemological significance of the concept of autopoiesis by U. Maturana and F. Varela. // Historical, philosophical, political and legal sciences, cultural studies and art criticism. Theoretical and Practical Issues. Tambov: Gramota, 2015. No. 4 (54): in 2 parts. Part I. С. 81-85. ISSN 1997-292X. 82. https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2015_4-1_20.pdf. Колесова О.В. Гносеологическая значимость концепции аутопоэза У. Матураны и Ф. Варелы. // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2015. № 4 (54): в 2-х ч. Ч. I. С. 81-85. ISSN 1997-292X. 82. https://www.gramota.net/articles/issn_1997-292X_2015_4-1_20.pdf

Motovic T.G., Kulik I.V. Innovative education as a factor in the development of the national economy. Electronic scientific publication "Scientific Notes of TGU". 2013. Pp. 356 - 359 https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles/2013/TGU_4_89.pdf. Мотовиц Т.Г., Кулик И.В. Инновационное образование как фактор развития национальной экономики. Электронное научное издание «Ученые заметки ТОГУ». 2013. С. 356 – 359 https://pnu.edu.ru/media/ejournal/articles/2013/TGU_4_89.pdf (22.03.17.50).

Sedov E. (law of hierarchical compensations). <https://traditio.wiki>. Седов Е. (закон иерархических компенсаций). <https://traditio.wiki> (22.03.14.22)

Tyuplina I.A. Status of paradigm in the concept of education: epistemological aspect. dis. 1999. P. 112. Тюпина И.А. Статус парадигмы в концепции образования: гносеологический аспект. дис. 1999. С 112.

Tchaikovsky Yu.V. Elements of evolutionary diatronics. М., 1990 <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0140ae5a33350eebc035a140>. Чайковский Ю.В. Элементы эволюционной диатроники. М., 1990 <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH0140ae5a33350eebc035a140>

Shautsukova L.Z. Computer science. - М.: Education, 2000 http://book.kbsu.ru/theory/chapter1/1_1_2.html. Шаупукова Л.З. Информатика. - М.: Просвещение, 2000 г. http://book.kbsu.ru/theory/chapter1/1_1_2.html

Fedorova T. Synergetic approach to the educational process in a pedagogical university. // Bulletin of the Taganrog Institute named after. A.P. Chekhov. 2009. <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskiy-podhod-k-obrazovatelnomu-protssessu-v-pedagogicheskom-vuze>. Федорова Т. Синергетический подход к образовательному процессу в педагогическом вузе. // Вестник Таганрогского института им. А.П. Чехова. 2009. <https://cyberleninka.ru/article/n/sinergeticheskiy-podhod-k-obrazovatelnomu-protssessu-v-pedagogicheskom-vuze>

Eroshenko T., Melnik A., Titova E, Zhukovskaya T. Potential of synergistic didactics in social and humanitarian knowledge. E3S Web of Conferences 210 // 20006 (2020) ITSE-2020 e3sconf itsse 2020 20006.pdf

Liedtka, J.M. 2005 "Strategy Formulation: The Roles

Conversation and Design," In: The Blackwell Handbook of Strategic Management. (Edited by M.A. Hitt, M.E. Freeman, J.S. Harrison. Malton). Oxford, Carlton: Blackwell Publishing: P. 70-93.

Saulius Kanisaukas. The Phenomenon of Creativity: Philosophical and Synergetic Insights// European Scientific Journal May 2014 edition vol.10, №.14 . P.161 (21.03.16.14)

<https://www.youtube.com/watch?v=XT0wIbLatOY&t=30s>

<http://znanie.info/portal/ec-terms/24/232.htm> (21.03. 18.15)

https://studme.org/107403/zhurnalistika/kulturnoe_izmerenie_informatsionalnogo_kapitalizm
a The cultural dimension of informational capitalism. Manuel Castells

<https://www.tadviser.ru/index.php> Quantum computer and quantum communication.2021/03/26 12:06:01

<https://www.energy.gov/articles/us-department-energy-unveils-blueprint-quantum-internet-launch-future-quantum-internet>. U.S. Department of Energy Unveils Blueprint for the Quantum Internet at 'Launch to the Future: Quantum Internet' Event JULY 23, 2020

2021: Announcement of the roadmap for the development of quantum computers
https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%9F%D1%80%D0%BE%D0%B4%D1%83%D0%BA%D1%82:IBM_Q

Using a NASA quantum computer to solve transport problems
https://www.tadviser.ru/index.php/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%8F:Ford_Motor_Company

<https://studfile.net/preview/9975647/page:3/>

Haken G. Synergetics. Translation from English by V.T. Emelyanov et al. M. 1980 400 p.

Sovyet Döneminde Özbekistan Ekonomisinin Yapısal Analizi ve Bölgesel Dinamikler

Dr. Nurullah Çetin

Öz

Sovyet döneminde Özbekistan, Türkistan'ın tarıma dayalı ekonomisinin merkezi bir unsuru olarak öne çıkmıştır. Sovyet merkezi planlama politikaları, ülkenin tarımsal üretimini, özellikle pamuk yetiştiriciliğini artırarak ekonomik yapısında belirleyici bir rol oynamıştır. Pamuk, bu dönemde Özbekistan ekonomisinin temel dayanağı haline gelirken, uzun vadede ekonomik bağımlılık ve çevresel sorunların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sanayi sektörü ise pamuk işleme, tekstil ve kimya gibi alanlarda Sovyet planlamasına uygun olarak gelişim göstermiştir. Ancak bu sanayileşme süreci, büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nin çıkarlarını ön planda tutan bir yapı sergilemiştir. Özbekistan, petrol, doğal gaz ve altın gibi önemli doğal kaynaklara sahip olmasına rağmen, bu kaynakların kullanımına yönelik kararlar Sovyet merkezi tarafından yönlendirilmiştir.

Bölgesel dinamikler bağlamında, Özbekistan'ın farklı bölgelerinde ekonomik faaliyetler çeşitlenmiş, bu durum Sovyet merkezi planlama politikalarıyla etkileşim içinde gelişmiştir. Özellikle Taşkent, Semerkant ve Buhara gibi bölgelerde sanayi yatırımları ve kırsal alanlarda uygulanan tarımsal politikalar sonucunda farklı ekonomik yapılar şekillenmiştir. Bu bölgesel dinamikler, Sovyet döneminde Özbekistan'ın ekonomik ve toplumsal yapısını derinlemesine etkilemiştir. Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan'ın ekonomik yapısını analiz etmek, Sovyet merkezi planlama politikalarının Türkistan üzerindeki etkilerini anlamak ve bölgenin günümüz ekonomik ve sosyal dinamiklerini kavrayabilmek açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışma, Sovyetler Birliği'nin ekonomi politikalarının Özbekistan'da neden olduğu yapısal dönüşümleri ve bu değişimlerin bölgesel düzeydeki etkilerini kapsamlı bir biçimde analiz etmeyi amaçlamaktadır. Sovyet döneminde Özbekistan ekonomisinin geçirdiği dönüşüm hem bölgesel kalkınma stratejileri hem de merkezi yönetimin ekonomi üzerindeki etkisi açısından ele alınmakta ve bu süreçlerin günümüz ekonomik yapısına yansımaları incelenmektedir. Çalışma, bu analizler aracılığıyla Sovyet dönemine ilişkin daha derinlemesine bir ekonomik değerlendirme ve toplumsal çözümleme sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Sovyet Dönemi, Özbekistan Ekonomisi, Merkezi Planlama, Ekonomik Dinamikler, Bölgesel Faktörler.

Structural Analysis of Uzbekistan's Economy and Regional Dynamics During The Soviet Era

Abstract

During the Soviet period, Uzbekistan stood out as a central element of Turkestan's agriculture-based economy. Soviet central planning policies played a decisive role in the country's economic structure by increasing agricultural production, especially cotton cultivation. While cotton became the mainstay of Uzbekistan's economy during this period, in the long run it led to economic dependence and environmental problems. The industrial sector developed in accordance with Soviet planning in areas such as cotton processing, textiles and chemistry. However, this industrialisation process largely prioritised the interests of the Soviet Union. Although Uzbekistan has significant natural resources such as oil, natural gas and gold, decisions on the use of these resources were directed by the Soviet centre.

In the context of regional dynamics, economic activities diversified in different regions of Uzbekistan, which developed in interaction with Soviet central planning policies. Particularly in regions such as Tashkent, Samarkand and Bukhara, different economic structures have been shaped as a result of industrial investments and agricultural policies implemented in rural areas. These regional dynamics had a profound impact on the economic and social structure of Uzbekistan during the Soviet period. Analysing the economic structure of Uzbekistan during the Soviet Union is important for understanding the effects of Soviet central planning policies on Turkestan and comprehending the current economic and social dynamics of the region.

This study aims to comprehensively analyse the structural transformations caused by the economic policies of the Soviet Union in Uzbekistan and the effects of these changes at the regional level. The transformation of Uzbekistan's economy during the Soviet period is analysed in terms of both regional development strategies and the impact of the central government on the economy, and the reflections of these processes on today's economic structure are examined. Through these analyses, the study aims to provide a more in-depth economic evaluation and social analysis of the Soviet period.

Key Words: Soviet Period, Economy of Uzbekistan, Central Planning, Economic Dynamics, Regional Factors.

Giriş

Türkistan'ın merkezinde yer alan Özbekistan, tarih boyunca stratejik konumu nedeniyle jeopolitik ve ekonomik açıdan önemli bir bölge olarak öne çıkmıştır. Amu Derya ve Sır Derya nehirleri arasında konumlanan bu topraklar, tarihsel süreçte İpek Yolu'nun en kritik geçiş noktalarından birine ev sahipliği yapmıştır. Bu bağlamda, Özbekistan antik çağlardan itibaren ticaret yollarının kesişiminde bulunmuş ve kültürel ile ekonomik etkileşimlerin merkezi konumunda olmuştur. Zengin yeraltı kaynakları, verimli tarım alanları ve çevresindeki coğrafyanın sunduğu stratejik avantajlar, Özbekistan'ı yalnızca bölgesel değil, aynı zamanda küresel güçlerin ilgisini çeken bir odak noktası haline getirmiştir. Ancak, bu stratejik konum ve doğal zenginlikler, Özbekistan'a önemli fırsatlar sunmakla birlikte, bölgenin dış aktörlerin müdahalesine açık hale gelmesine ve dolayısıyla tarihsel süreçte çeşitli jeopolitik tehditlerle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur.

19. yüzyıl boyunca Çarlık Rusyası'nın Türkistan'a yönelik yayılmacı politikaları, Özbekistan'ın tarihsel gelişiminde dikkate değer bir etkiye bulunmuştur. Rusya, Hive, Buhara ve Hokand hanlıklarını ele geçirme hedefi doğrultusunda bölgeye askeri ve siyasi müdahalelerde bulunmuştur. Bu müdahaleler, 'Büyük Oyun' olarak adlandırılan ve İngiltere ile Rusya arasında Türkistan'ın kontrolü için yaşanan rekabet bağlamında şekillenmiştir. Çarlık Rusyası, Özbekistan'ın coğrafi konumunun sunduğu stratejik avantajları kullanarak, bölgedeki ticaret yollarını kontrol altına almayı ve ekonomik çıkarlarını genişletmeyi amaçlamıştır. Hive ve Buhara'ya yönelik gerçekleştirilen seferler, bölgenin geleneksel siyasi yapılarının dönüşümüne yol açmış ve Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki hâkimiyetinin kurumsallaşmasını sağlamıştır (Gömeç ve Fidan, 2022: 755-757)

Rusya'nın Özbekistan üzerindeki egemenliği, bölgenin ekonomik yapısında derin dönüşümlere yol açmıştır. Geleneksel tarımsal faaliyetler, Rus sanayisinin ham madde ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak yeniden yapılandırılmıştır. Bu süreçte pamuk üretimi, bölgenin tarımsal faaliyetleri arasında merkezi bir konuma getirilirken, diğer tarımsal üretim alanları büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Böylelikle Özbekistan'ın ekonomik yapısı, tek ürün odaklı bir modele evrilmiş ve ekonomik bağımsızlığı ciddi şekilde sınırlanmıştır. Bu durum, aynı zamanda bölgenin dışa bağımlılığını artıran bir etkiye bulunmuştur. Rusya'nın stratejik öncelikleri doğrultusunda gerçekleştirilen altyapı yatırımları da bölge halkının refahını artırmaktan ziyade, Rusya'nın ekonomik ve siyasi çıkarlarını destekleyecek şekilde planlanmıştır. Bu politikalar, bölgedeki ekonomik kaynakların sömürülmesine ve yerel halkın yaşam standartlarının gerilemesine neden olmuştur. Özellikle pamuk üretimindeki tekelleşme ve diğer sektörlerin göz ardı edilmesi, ekonomik çeşitliliği zayıflatarak sürdürülebilir kalkınmayı engellemiştir (Shokirova, 2022: 59-60).

1917 Bolşevik Devrimi ve Sovyetler Birliği'nin kuruluşu, Özbekistan'ın tarihsel dönüşümünde kritik bir dönemin başlangıcını teşkil etmiştir. Sovyet yönetimi, Özbekistan'ı merkezi planlama ekonomisinin bir parçası haline getirerek, tarımsal üretimi kolektifleştirme politikaları aracılığıyla sistematik bir şekilde kontrol altına almıştır. Bu süreçte, pamuk

üretimine verilen önemin artırılması, Özbekistan'ı Sovyetler Birliği'nin tarımsal üretim stratejisinde merkezi bir konuma yerleştirmiştir. Bununla birlikte, bu politikalar ekonomik bağımlılığı derinleştirirken, bölgesel ekosistemi ciddi şekilde etkilemiş ve geri dönüşü olmayan çevresel tahribatlara zemin hazırlamıştır. Sovyetler Birliği, ideolojik dönüşüm hedefleri doğrultusunda eğitim ve kültür alanında kapsamlı reformlar gerçekleştirmiş ve bu reformlar yerel kimlik ile kültürel özerklik üzerinde derin değişimlere yol açmıştır (Gündüz, 2005: 3-10).

Sovyetler Birliği dönemi boyunca Özbekistan, tarımsal üretimin yanı sıra sanayi ve enerji sektörlerindeki kalkınma çabalarının merkezi olarak konumlandırılmıştır. Ancak, bu kalkınma girişimleri büyük ölçüde Moskova'nın çıkarlarını önceleyen bir anlayışla yönlendirilmiş ve yerel halkın ekonomik süreçlere katılımı sınırlı tutulmuştur. Sovyet yönetimi, etnik kimlikler arasındaki farklılıkları derinleştirme politikasını benimseyerek toplumsal birliği zayıflatmayı ve bu yolla merkezi otoritenin kontrolünü pekiştirmeyi hedeflemiştir. Bu politika sonucunda, Özbekistan'da toplumsal yapı parçalanmış ve yerel halkın ekonomik ve kültürel özgürlükleri kısıtlanmıştır.

Bu makale, Sovyetler Birliği'nin Özbekistan ekonomisi üzerindeki merkezi planlama politikalarının etkilerini kapsamlı bir şekilde inceleyerek, tarım, hayvancılık, sanayi ve bölgesel dinamikler bağlamında yapısal dönüşümleri ele almaktadır. Özellikle Sovyetler Birliği'nin tarımsal üretimi pamuk gibi stratejik ürünlere odaklandırarak yerel ekonomiyi nasıl yeniden şekillendirdiği ve bunun uzun vadeli çevresel, ekonomik ve toplumsal sonuçları detaylı bir şekilde analiz edilmektedir. Makale, bu politikaların bölgesel eşitsizliklere, ekonomik bağımlılığa ve çevresel tahribata nasıl yol açtığını ortaya koyarken, aynı zamanda günümüz Özbekistan'ının sosyal ve ekonomik dinamiklerini anlamak için önemli bir tarihsel perspektif sunmaktadır. Bu çalışma, Sovyet planlama politikalarının yalnızca ekonomik yapıyı değil, toplumsal dengeyi ve çevresel sürdürülebilirliği de nasıl etkilediğini değerlendiren özgün bir bakış açısı sağlamaktadır.

Özbekistan'da Sovyet Tarım Politikalarının Gelişimi ve Sonuçları

Sovyetler Birliği, Türk Cumhuriyetlerini Sovyet ekonomisinin tamamlayıcı bir parçası hâline getirme hedefiyle hareket etmiştir. Bu süreçte, Çarlık rejiminin sömürüye dayalı politikalarını daha sistematik ve ideolojik bir çerçevede devam ettirmiştir. Uygulanan ekonomi politikaları, yalnızca ekonomik yapının dönüşümünü değil, toplumsal yapının yeniden şekillenmesini de amaçlamıştır. Türkistan coğrafyasındaki yeniden yapılanma süreçleri, insan gücü ve doğal kaynakların merkezi planlama doğrultusunda yoğun şekilde kullanılmasına dayanmıştır. Özellikle tarımsal üretimin kolektifleştirilmesi, sanayi yatırımlarının artırılması ve demografik yapıların yeniden düzenlenmesi bu politikaların temel unsurları olmuştur. Bu politikalar, Özbekistan'da toplumsal ve ekonomik yapının derinlemesine değişmesine yol açmıştır.

Sovyetler Birliği'nin *Yeni Ekonomik Politika (NEP)*¹⁴, Özbekistan tarım ekonomisinde kısa süreli bir geçiş dönemi olarak önemli etkiler yaratmıştır. NEP, savaş komünizmi dönemindeki zorunlu tahıl teslimatı uygulamasını kaldırmış ve yerine daha esnek bir vergi sistemi

¹⁴ *Yeni Ekonomi Politikası (Novaya Ekonomicheskaya Politika, NEP)*, 1921 yılında Sovyetler Birliği'nde, savaş komünizmi uygulamalarının neden olduğu ekonomik kriz ve toplumsal istikrarsızlıkları gidermek amacıyla Lenin'in liderliğinde hayata geçirilmiştir. Bu politika, sınırlı ölçüde piyasa mekanizmalarının yeniden devreye alınmasını sağlayarak küçük ölçekli özel işletmelere izin vermiş ve çiftçilerin üretim fazlasını serbestçe satabilmelerine olanak tanımıştır. Bununla birlikte, stratejik sektörler olan ağır sanayi, bankacılık ve dış ticaretin devlet denetimi altında kalması sürdürülmüştür. NEP, kısa vadede ekonomik istikrarı sağlamış ve üretim artışına katkı sunmuş olsa da Sovyetler Birliği'nde sınıf farklılıklarının geçici olarak artmasına neden olmuştur. 1928'de Josef Stalin'in kolektivizasyon politikalarını hayata geçirmesiyle birlikte NEP uygulamalarına son verilmiştir (Fitzpatrick, 1994: 95-96)

getirmiştir. Bu düzenleme, köylülerin üretim fazlasını serbest piyasada satabilmesine olanak tanımış ve tarımsal üretimde göreceli bir artış sağlamıştır. Pamuk üretimi, NEP dönemi boyunca Özbekistan tarımının temel unsuru olmaya devam ederken, tahıl ve diğer ürünlerde de üretim artışları gözlemlenmiştir. Ancak modern tarım teknolojilerinin büyük ölçüde büyük çiftliklerle sınırlı kalması, kırsal kesimdeki küçük ölçekli üreticilerin bu süreçten eşit şekilde faydalanmasını engellemiştir (Kurt, 2019: 10).

NEP ile tarım sektöründe sağlanan piyasa temelli düzenlemeler, Özbekistan tarım ekonomisinde geçici bir serbestleşme ve toparlanma dönemi olarak dikkat çekmiştir. NEP ile savaş komünizmi döneminde uygulanan zorunlu tahıl teslimatı sistemi kaldırılmış ve yerine köylülerin üretim fazlasını serbest piyasada satabilmelerine olanak tanıyan esnek bir vergi düzenlemesi getirilmiştir. Bu politika, tarımsal üretimde kısmi bir canlanma sağlamış ve pamuk üretimi Özbekistan'ın tarımsal yapısının merkezinde yer almaya devam etmiştir. Bunun yanı sıra tahıl ve diğer ürünlerde de üretim artışları gözlemlenmiştir. Ancak modern tarım teknolojilerine erişimin yalnızca büyük çiftliklerle sınırlı kalması, reformların kırsal kesimdeki etkisinin eşit bir şekilde hissedilmesini engellemiştir. Küçük ölçekli üreticiler yeterli destekten yoksun kalmış ve bu durum kırsal bölgelerde ekonomik eşitsizlikleri artırmıştır (Harry, 2008: 61-66).

NEP dönemiyle eş zamanlı olarak Sovyet yönetiminin Özbekistan'da uyguladığı toprak ve su reformları, kırsal ekonominin yeniden yapılandırılması ve tarımsal üretimin artırılması hedefleri doğrultusunda tarım ekonomisinde önemli yapısal dönüşümlere yol açmıştır. 1920'lerde başlatılan bu reformlar, topraksız köylülere toprak temin etmeyi amaçlamıştır. Ancak, süreçte yaşanan yolsuzluklar ve dağıtılan arazilerin verimsiz olması nedeniyle beklenen sonuçlar elde edilememiştir. Su kaynaklarının yönetiminin merkezi hükümete devredilmesi, sulama sistemlerinde ciddi dengesizliklere yol açmıştır. Bu durum, özellikle küçük ölçekli çiftçilerin suya erişimini önemli ölçüde zorlaştırmıştır. Pamuk üretimini artırmaya yönelik geniş çaplı sulama projeleri ise çevresel tahribatı hızlandırmıştır. Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinden çekilen aşırı su, Aral Gölü'nün kurumasına sebep olmuştur. Dolayısıyla bu reformlar da ekonomik hedeflerini gerçekleştirememiş ve uzun vadede başarısız bir politika olarak değerlendirilmektedir (Shamsutdinov ve Mo'minov, 2013: 469).

Stalin döneminde, Aralık 1927'de düzenlenen 15. Parti Kongresi'nde Sovyet Cumhuriyetleri genelinde tarımın kolektifleştirilmesine ilişkin kritik bir karar alınmıştır. Bu karar doğrultusunda bireysel mülkiyet kaldırılmış ve tarım üretiminin *kolhozlar* ile *sovhozlar*¹⁵ aracılığıyla yürütülmesi hedeflenmiştir. Kolektifleştirme politikaları, Özbekistan'da tarımsal üretimin tamamen devlet kontrolü altına alınmasına neden olmuştur. Özellikle pamuk gibi stratejik ürünlere öncelik verilerek, bu üretimlerin Sovyet ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılaması amaçlanmıştır. Ancak köylülerin toprak ve üretim araçlarını devlete devretmeye zorlanması, kırsal bölgelerde ciddi sosyal huzursuzluklara yol açmıştır. Tarımsal verimliliğin düşmesi ve üretimde yaşanan aksaklıklar, kırsal bölgelerde yoksulluğun artmasını beraberinde getirmiştir. Bu sorunlar, kolektifleştirme politikalarının kısa vadede hedeflenen ekonomik başarıya ulaşmasını engellemiştir. Uzun vadede ise Özbekistan tarım ekonomisi, Sovyet merkezî yönetimine tamamen bağımlı bir yapıya dönüşmüştür (Küçük, 2006:36).

¹⁵ *Kolhoz*, Rusça "Kollektivnoye Hozyaystvo" ifadesinin kısaltması olup, Sovyetler Birliği'nde tarımsal üretim faaliyetlerini kolektif bir yapı içerisinde organize eden birimler olarak tanımlanmaktadır. Devlet mülkiyetindeki topraklar, sembolik bir bedelle uzun vadeli kullanım için köylülere tahsis edilmiş, üretim ise merkezi planlama çerçevesinde belirlenen hedeflere uygun olarak gerçekleştirilmiştir. *Sovhoz*, Rusça "Sovetskoye Hozyaystvo" teriminin kısaltması olup, 1917 Ekim Sovyet Devrimi sonrasında devlet mülkiyetinde kurulan tarım işletmelerini ifade etmektedir. *Sovhozlar*, kooperatif mülkiyetine dayalı *kolhoz*lardan farklı olarak, doğrudan devlet mülkiyetinde olup, devletin denetiminde ve yönetiminde faaliyet gösteren yapılar olarak şekillenmiştir (Altımuşova, 2018: 555,557).

1940'lı yılların sonunda, Sovyetler Birliği kırsaldaki eşitsizlikleri azaltmak ve tarımsal üretimi artırmak amacıyla yeni reform politikaları uygulamaya koymuştur. Ancak, bu reformlar altyapı eksiklikleri ve planlama sorunları nedeniyle hedeflenen sonuçları verememiştir. Özellikle sulama altyapısındaki yetersizlik ve tarımsal araç-gereç eksikliği, Özbekistan gibi tarımsal üretim merkezlerinde verimliliği sınırlayan temel faktörler arasında yer almıştır. Pamuk üretimine öncelik verilmiş, ancak sulama sistemlerindeki sorunlar nedeniyle geniş araziler verimsiz bırakılmıştır. Ayrıca, tahıl üretimindeki gerileme, şehirlerde gıda kıtlığına yol açmış ve bu durum hükümetin köylülerden zorunlu tahıl toplama politikalarına yönelmesine neden olmuştur (Shamsutdinov ve Mo'minov, 2013: 473).

Özbekistan'da 1960-1980 yılları arasında tarım sektörü, Sovyetler Birliği'nin merkezi planlama politikaları doğrultusunda yoğun bir şekilde pamuk üretimine odaklanmıştır. Tarımsal üretim süreçleri, geniş ölçekli pamuk ekim alanlarının artırılması ve sulama projelerinin genişletilmesi ile desteklenmiştir. Ancak, üretimde uygulanan yöntemler genellikle yaygın yöntemler olup, toprağın aşırı gübrelenmesi ve sulama altyapısındaki eksiklikler gibi çevresel sorunlara yol açmıştır. Bu durum, toprağın verimliliğinin azalmasına neden olmuştur. Sovyet ekonomisine bütünleşmiş bir üretim modeli içerisinde Özbekistan, pamuk üretiminde dünyanın önde gelen bölgelerinden biri haline gelirken, bu başarının büyük ölçüde çevresel ve ekonomik maliyetlerle gerçekleştiği görülmüştür (Mamatkulov, 2017: 35-37).

Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan, özellikle tarımsal üretimde pamuk odaklı bir politika doğrultusunda şekillendirilmiştir. Ülkenin en verimli toprakları pamuk yetiştiriciliğine tahsis edilmiş, bu durum tahıl üretimini büyük ölçüde azaltmıştır. Pamuk üretimi tüm vilayetlerde yaygın olmakla birlikte, Kaşkadarya, Buhara, Surhanderya ve Fergana bölgeleri üretim miktarı açısından ön plana çıkmıştır. Pamuktan sonra en çok yetiştirilen tarım ürünleri arasında buğday ve pirinç yer almıştır. Sovyetler Birliği'nin toplam pirinç üretiminin yaklaşık %50'si Özbekistan'da gerçekleştirilmiş, Karakalpakistan bu üretimin merkezi olmuştur. Bununla birlikte, Sovyet pamuk politikası pirinç üretim alanlarının daralmasına neden olmuş, 1913'te 161.000 hektar olan pirinç ekim alanı 1950'de 52.800 hektara kadar gerilemiş, ancak sonraki yıllarda kademeli olarak artış göstermiştir. Ayrıca Andican, Fergana, Namangan ve Taşkent gibi bölgelerde mısır üretimi öne çıkarken, sebze üretimi ekim alanlarının %3-7'sine tahsis edilmiştir. Meyve ve üzüm yetiştiriciliği de önemli bir yer tutmuş, Özbekistan her yıl sanayi bölgelerine ve Moskova'ya yüksek kaliteli meyve, sebze ve kavun ihracatı yapmıştır (Kara, 1999:140-142).

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan tarım ekonomisinin geçirdiği dönüşüm, ülkenin ekonomik ve toplumsal yapısında önemli etkiler yaratmıştır. Merkezi planlama doğrultusunda pamuk üretimine yapılan vurgu, tarımsal üretim desenini köklü bir biçimde değiştirmiştir. Bununla birlikte, tahıl ve diğer ürünlerin üretim kapasitesi büyük ölçüde sınırlanmıştır. Kolektifleştirme politikaları ile modern tarım teknolojilerinin sınırlı dağıtımı, kırsal bölgelerde ekonomik eşitsizlikleri artırmıştır. Aynı zamanda, bu durum çevresel sorunların derinleşmesine neden olmuştur. Uzun vadede, Özbekistan tarımı Sovyet ekonomisine tamamen bağımlı bir yapıya dönüşmüştür. Bu süreç, yerel üreticilerin üretim ve pazarlama üzerindeki inisiyatiflerini kaybetmesiyle sonuçlanmıştır. Bu bağlamda, Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan tarımına yönelik uygulanan politikalar, ülkenin tarımsal üretim yapısını dönüştürmüştür. Aynı zamanda toplumsal ve çevresel dengeleri derinden etkilemiş, bu etkiler uzun yıllar boyunca hissedilmiştir.

Sovyet Döneminde Özbekistan'da İpekböcekçiliği Ve Hayvancılık

Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan gibi tarım odaklı ekonomilerde hayvancılık sektörü, kolektifleştirme ve merkezi planlama politikalarının etkisiyle sınırlı bir gelişim göstermiştir.

Koyun, keçi, büyükbaş hayvanlar ve ipekböceği yetiştiriciliği gibi faaliyetler yaygın olsa da bu sektör, pamuk üretimi gibi stratejik tarımsal alanların önceliği nedeniyle genellikle ikincil planda kalmıştır. Hayvancılık faaliyetleri, kolhozlar ve sovhozlar aracılığıyla merkezi planlama çerçevesinde organize edilmiştir. Bu durum, bireysel hayvan yetiştiriciliği ve ticaretine yönelik kısıtlamalarla yerel halkın ekonomik özerkliğini zayıflatmıştır. Bunun sonucunda, verimliliği artırmaya yönelik teşviklerin yokluğu sektörde yapısal sorunlara yol açmıştır. Pamuk üretiminin ekonomik önceliği, hayvancılık sektöründeki kaynak ve altyapı yetersizliklerini daha da derinleştirmiştir. Devlet zaman zaman koyun, keçi ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği ile ipekböceği üretimini teşvik etmeye yönelik girişimlerde bulunmuştur. Ancak bu girişimler, sektörde sürdürülebilir ve kapsamlı bir dönüşüm yaratmada yetersiz kalmıştır (Buyar, 2022: 24).

Özbekistan, özellikle Fergana Vadisi'nde yoğunlaşan ipekböcekçiliği ve koza üretimi ile Sovyetler Birliği döneminde ipek üretiminde stratejik bir rol oynamıştır. Namangan, Margilan, Andican ve Buhara gibi şehirler bu üretimin merkezleri olarak öne çıkarken, Sovyetler Birliği'nde üretilen ham ipeğin üçte biri Özbekistan tarafından sağlanmıştır. Bu süreci desteklemek amacıyla bölgede dokuz ipekböceği tohumu fabrikası ve bir araştırma istasyonu kurulmuş; ham ipek üretimi 1940 yılında 693 tondan 1967 yılında 1.045 tona yükselmiştir. Ancak, koza üretimi sabit fiyatlarla satın alınarak Rusya'daki fabrikalarda işlenmiş, Özbekistan'daki ipekli kumaş üretimi sınırlı kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin hammadde odaklı ekonomik modeli, Özbekistan'ı bir tedarikçi konumuna indirirken, bağımsızlık sonrası dönemde ipekli mamul üretimine yönelik yatırımlar artırılmış ve yerel sanayi temelli bir yapıya geçilmiştir. 1990-1993 yılları arasında üretilen 29.614 ila 32.824 ton yaş koza, iç piyasada değerlendirilerek bağımsız ekonomiye geçişin önemli bir göstergesi olmuştur (Kara, 1999: 146-147).

Hayvancılık, ipekböcekçiliğinden sonra Özbekistan ekonomisinde önemli bir yere sahiptir. Ülke, özellikle karakul koyunu ve astragan cinsi koyun yetiştiriciliğinde dünyada öncü bir konumda bulunmuştur. 1966 yılında toplam koyun sayısı 7.676.000 olarak kaydedilmiş, bunların 5.873.000'i astragan cinsi koyunlardan oluşmuştur. 1970 yılına gelindiğinde koyun sayısı 8 milyona ulaşırken, karakul koyunları 5 milyon ile bu sayının önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, ülkede 3 milyondan fazla sığır, yaklaşık 1 milyon keçi ve 400 bin domuz yetiştirildiği tespit edilmiştir. Türklerin tarihsel olarak önemli gördüğü at yetiştiriciliği ise Sovyet döneminde belirgin bir azalma göstermiş; 1941 yılında 468.000 olan at sayısı 1989 yılında 80.000'e kadar gerilemiştir. Büyükbaş ve küçükbaş hayvan varlığı da 1986-1988 yılları arasında düşüş göstermiş; bu durum hayvancılık sektöründeki dalgalanmaları ortaya koyarak üretim ve hayvansal ürünlerdeki değişimle ilişkilendirilmiştir (Kara, 1999: 149).

Sovyetler Birliği'nin hayvancılık politikalarında bir diğer önemli etken de tarıma dayalı endüstriyel üretim sistemlerine geçişin teşvik edilmesidir. Özellikle Sovyetler Birliği'nin erken yıllarında, geleneksel hayvancılık yöntemlerinin yerini modern endüstriyel üretim yöntemleri almaya başlamıştır. Bu geçiş, özellikle küçük ölçekli hayvancılık işletmeleri için büyük zorluklar yaratmış, köylülerin geleneksel üretim yöntemlerinden modern tarım ve hayvancılığa geçişi hızlandırmak amacıyla uygulanan politikalar, yerel halkın ekonomik özgürlüğünü büyük ölçüde sınırlamıştır. Ayrıca, hayvancılıkla ilgili yapılan yatırımlar ve sağlanan destekler, büyük ölçekli devlet çiftlikleri ve kolektif çiftliklerle sınırlı kalmıştır. Bu da küçük çiftliklerin ve bireysel hayvancılık yapan köylülerin, ekonomik olarak geri planda kalmasına yol açmıştır (Küçük, 2006: 41).

Hayvancılıkla ilgili bu zorlukların yanı sıra, Sovyet yönetimi tarımsal üretimi artırmayı amaçlarken, hayvancılık sektöründeki verimliliği artıracak modern teknolojiler ve yenilikçi yöntemlerin kullanılmasını teşvik etmiştir. Ancak bu girişimler, genellikle köylülerin yaşam

tarzlarına uygun olmayan, büyük çapta tarımsal reformlarla paralel olarak uygulandığı için, büyük ölçüde başarısız olmuştur. Sovyetler Birliği dönemindeki kolektifleştirme politikaları, tarım sektörünü kontrol altına almayı başarmış ancak hayvancılıkta uzun vadeli verimlilik artışı sağlanamamıştır. Özbekistan'daki kırsal alanlarda, hayvancılık sektörünün gelişimi, tarım ve sanayiye verilen öncelik nedeniyle geri planda kalmış, küçük ölçekli yerel hayvancılıkla ilgili faaliyetler de büyük ölçüde devletin planlamalarına tabi hâle gelmiştir.

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nin kolektifleştirme ve merkezi planlama politikaları, Özbekistan'daki hayvancılık sektörünün büyümesini sınırlamış, verimliliği engellemiş ve köylülerin geleneksel üretim yöntemlerini kaybetmesine neden olmuştur. Devletin kontrolündeki büyük ölçekli çiftlikler ve kolektif çiftlikler, küçük ölçekli hayvancılık işletmelerinin önüne geçerek kırsal ekonominin önemli bir parçası olan bu sektörü geri plana itmiştir. Bu durum hem ekonomik hem de sosyal açıdan büyük bir değişim yaratmış ve hayvancılık sektörünün sürdürülebilirliğini olumsuz etkilemiştir.

Sovyet Sanayileşme Politikalarının Özbekistan'daki Etkileri

Sovyetler Birliği'nin sanayileşme politikaları, Özbekistan ekonomisinin temel yapı taşlarını büyük ölçüde şekillendirmiştir. Stalin dönemiyle birlikte, Sovyetler Birliği, sanayisinin ihtiyaç duyduğu hammaddeyi sağlamak amacıyla Özbekistan'ın zengin maden ve enerji kaynaklarını kontrol altına almıştır. Bu dönemde sanayi ve ticaret tamamen devlet sektörünün egemenliğine geçmiştir. Özellikle 1920'li yılların sonlarına doğru uygulanan kolektifleştirme politikaları, Özbekistan'daki özel sektör sanayilerinin tamamen ortadan kalkmasına yol açmıştır. 1930'lu yıllarda, Sovyet yönetimi kolektifleştirme politikaları kapsamında özel işletmelere yönelik katı yaptırımlar uygulamış, bu süreçte kalan birkaç zengin işletme de kapatılmıştır. İşletme sahipleri suçlu ilan edilirken, çalışanlar ise ağır cezalara çarptırılmıştır (İbragimova, 2024: 66).

İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında Özbekistan'da yalnızca 1.450 küçük ölçekli atölye bulunuyordu. Ancak savaş sırasında, Sovyetler Birliği'nin işgal altındaki bölgelerinden sanayi kuruluşlarının Özbekistan'a taşınması ve yeni yerel sanayi tesislerinin açılmasıyla bölge sanayisinde önemli değişiklikler yaşanmıştır. Savaş sonrasında 280 yeni fabrika faaliyete geçirilmiş, bu fabrikalar arasında çelik, demir ve metalurji tesisleri, hidroelektrik santraller, tekstil ve ipek fabrikaları gibi büyük sanayi kuruluşları yer almıştır. Ayrıca Moskova, Leningrad ve Rostov gibi önemli sanayi merkezlerinden birçok büyük tesisin Özbekistan'a taşınmasıyla, ağır sanayi üretiminde 1940 yılında %33, 1942 yılında ise %48,5 oranında artış kaydedilmiştir (Kara, 1999: 150-151).

Sovyetler Birliği'nin sanayi politikalarının bir diğer önemli unsuru, enerji ve madencilik sektörlerine yapılan yatırımlar olmuştur. Özbekistan'da Buhara, Gazli, Navoi ve Fergana gibi bölgelerde petrol, doğal gaz ve maden kaynakları üzerine yatırımlar yapılmış, bu kaynaklar Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine aktarılmıştır. Bu durum, Özbekistan'ın yerel sanayisi için önemli bir katkı sağlamamış, bölgenin doğal kaynakları diğer Sovyet bölgelerine taşınırken, yerel kalkınma için kaynaklar yetersiz kalmıştır. Ayrıca, bu kaynakların işlenmesi için gerekli olan teknolojik altyapı eksiklikleri, yerel sanayinin verimliliğini sınırlamıştır. Benzer şekilde, Navoi ve Olmaliq gibi maden bölgelerinde çıkarılan hammaddeler de büyük ölçüde işlenmeden dışarıya sevk edilmiştir. Bu, Özbekistan'ın sanayisinin dışa bağımlı hâle gelmesine ve ekonomisinin yalnızca hammadde üretiminden beslenen bir yapıya bürünmesine yol açmıştır (Shamsutdinov ve Mo'minov, 2013: 475).

Sovyet döneminde Özbekistan, kimya endüstrisi alanında dikkate değer bir gelişim sürecine tanıklık etmiştir. Bu bağlamda, 1940 yılında Çırçık Elektrokimya İşletmesi, kimyasal gübre üretimine başlayarak ülkedeki ilk kimya fabrikası olarak faaliyet göstermiştir. Bu gelişmeyi,

Hokand'da 1947 yılında ve Semerkand'da 1955 yılında kurulan süper fosfat fabrikalarının yanı sıra, Fergana Azotlu Gübre Fabrikası, Nevai Kimyasal İşletmeleri ve Almalık Kimya İşletmesi gibi sanayi tesislerinin faaliyete geçmesi takip etmiştir. Ayrıca, Taşkent'te Plastik Madde, Kimya ve Eczacılık, Vernik ve Boya fabrikalarının üretime başlaması, bölgedeki sanayi altyapısını daha da çeşitlendirmiştir. Bu sanayileşme süreci, işgücü yapısında da önemli değişimlere yol açmıştır. 1940-1943 yılları arasında sanayi işçilerinin sayısının 129.100'den 187.200'e yükselmesi, sanayileşme sürecinin işgücü ihtiyacını artırdığını göstermektedir. Ağır sanayide çalışanların çoğunluğunu Rus kökenli işçiler oluştururken, Türk kökenli işçilerin daha çok hafif sanayi, gıda ve yerel sanayi sektörlerinde istihdam edildiği dikkat çekmektedir. Örneğin, 1975 yılı itibarıyla Taşkent Tarım Aletleri Fabrikası'nda çalışan Özbek işçilerin oranı %10 seviyesinde iken, Özbek Metal Kombinesi'nde bu oran %13,7 olarak kaydedilmiştir (Kara, 1999: 152).

Sanayileşme süreci, çevresel sorunların artışı da beraberinde getirmiştir. Özellikle pamuk üretiminde kullanılan sulama sistemlerinin yoğun su tüketimine dayalı yapısı, ciddi çevresel felaketlere yol açmıştır. Bu bağlamda, Aral Gölü'nün kuruması, sanayileşme döneminin en çarpıcı çevresel felaketlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Bunun yanı sıra, sanayi tesislerinden salınan atıklar ve kimyasal maddeler, toprak ve su kaynaklarında kirliliğe neden olmuş, bu durum hem çevreyi hem de yerel halkın sağlığını olumsuz yönde etkilemiştir. Özbekistan'da sanayileşme süreci, çevresel ve toplumsal sorunları daha da derinleştirmiştir. Merkezi yönetimin çıkarlarına odaklanan sanayi politikaları, yerel halkın refahını ve çevresel sürdürülebilirliği göz ardı etmiştir.

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nin Özbekistan'da uyguladığı sanayileşme politikaları, bölgenin ekonomik ve toplumsal yapısında hem olumlu hem de olumsuz etkiler bırakmıştır. Sanayi ve enerji sektörlerine yapılan yatırımlar, bölgenin ekonomik altyapısını güçlendirerek kimya sanayisi, enerji üretimi ve madencilik gibi alanlarda önemli ilerlemeler sağlarken, istihdam olanaklarını da artırmıştır. Özellikle savaş yıllarında sanayi tesislerinin Özbekistan'a taşınması ve yeni fabrikaların açılması, bölgenin Sovyetler Birliği'nin sanayi politikalarında stratejik bir merkez haline gelmesine katkıda bulunmuştur. Ancak, merkezi planlamanın yerel kalkınma önceliklerini göz ardı eden yaklaşımı, Özbekistan ekonomisinin büyük ölçüde hammadde üretimine dayalı bir yapıya bürünmesine ve dışa bağımlı bir ekonomi modeli gelişmesine neden olmuştur. Bunun yanı sıra, sanayileşme sürecinde çevresel tahribat ve toplumsal eşitsizlikler derinleşmiş, yerel halkın refahı ve çevresel sürdürülebilirlik büyük ölçüde ihmal edilmiştir. Dolayısıyla, bu politikalar, Özbekistan'ın ekonomik kalkınmasında bir yandan sanayi kapasitesinin artışı sağlarken, diğer yandan yapısal sorunları da beraberinde getirmiştir.

Sovyet Dönemi Özbekistan'ın Bölgesel Dinamikleri

Sovyet Özbekistan'ında idari bölgeler, merkezi planlama ve sanayileşme politikalarının etkisiyle şekillenmiş, bu süreç farklı bölgeler arasında belirgin ekonomik, sosyal ve çevresel eşitsizliklerin oluşmasına neden olmuştur. Sovyetler Birliği'nin ekonomik politikaları, Özbekistan'daki kaynakların ve üretim süreçlerinin merkezi yönetime hizmet etmesine yönelik olarak organize edilmiştir. Bu süreçte, merkezi bölgeler özellikle sanayi yatırımlarının odak noktası olmuş, kırsal ve çevre bölgeler ise büyük ölçüde tarımsal üretime odaklanmıştır. Bu dengesizlik, ekonomik kalkınmada bölgesel farklılıklar yaratmış ve yerel halkın yaşam standartlarını etkileyen önemli bir faktör olmuştur. Taşkent, Semerkand ve Fergana Vadisi gibi merkezi bölgeler sanayi, altyapı ve eğitim açısından daha fazla gelişim göstermişken, Karakalpakistan, Surhanderya ve Kaşkaderya gibi çevre bölgeler sınırlı sanayi faaliyetleri ve düşük kalkınma seviyeleriyle karakterize edilmiştir (Demirci, 2022:2).

Taşkent, Özbekistan'ın ekonomik ve idari merkezi olarak, sanayi yatırımlarının yoğunlaştığı bir bölge olmuştur. Sovyet merkezi tarafından büyük sanayi projelerine ev sahipliği yapması teşvik edilen Taşkent, tekstil, gıda sanayi ve mühendislik alanlarında önemli gelişmeler kaydetmiştir. Bu yatırımlar, Taşkent'i hem ekonomik hem de kültürel bir merkez hâline getirmiştir. Bununla birlikte, diğer bölgelerle kıyaslandığında, bu tür sanayi yatırımlarının merkezî planlamanın belirlediği ekonomik hedefler doğrultusunda yapılmış olması, yerel halkın refahını doğrudan artırmamış, aksine bu yatırımlar büyük ölçüde Sovyetler Birliği'nin genel çıkarlarına hizmet etmiştir. Bu, Özbekistan'ın sanayi kapasitesini dışa bağımlı bir yapıya dönüştürmüş ve yerel ekonominin sürdürülebilir kalkınmasını sınırlamıştır (Ökmen ve Şeker, 2022: 131).

Fergana Vadisi, tarımsal üretimin yoğunlaştığı ve özellikle pamuk üretiminin ön planda olduğu bir bölge olarak, Sovyetlerin tarım politikalarının merkezi hâline gelmiştir. Ancak burada uygulanan sulama sistemleri ve su kaynaklarının yönetimi, bölgenin sosyal yapısını ve çevresel dengesini önemli ölçüde etkilemiştir. Amu Derya ve Sır Derya nehirlerinden aşırı su çekilmesi, bölgedeki tarımsal üretimi desteklemişken, aynı zamanda bu sulama faaliyetleri çevresel sorunlara yol açmıştır. Özellikle Fergana Vadisi'nde, su kaynakları üzerindeki baskılar, Aral Gölü'nün kurumasına katkıda bulunmuş ve bu durum bölgedeki ekosistem üzerinde kalıcı tahribatlar yaratmıştır. Bölgede pamuk üretimi ön planda tutulmuş, ancak yerel halkın bu üretimden elde ettiği fayda sınırlı kalmıştır. Tarımın kolhozlar ve sovhozlar aracılığıyla devletin kontrolüne alınması, yerel halkın ekonomik özerkliğini kısıtlamış, bölgesel kalkınmayı olumsuz yönde etkilemiştir (Küçük, 2006: 7-8).

Karakalpakistan ve Surhanderya gibi çevre bölgelerde ise, sanayileşme ve altyapı yatırımları sınırlı kalmış, bu bölgelerdeki ekonomik faaliyetler büyük ölçüde tarıma dayalı üretime odaklanmıştır. Karakalpakistan, özellikle Aral Gölü'ne yakınlığıyla sulama projelerinin ve su kaynaklarının kullanımında merkezi bir rol oynamıştır. Ancak, bu sulama projelerinin kontrolsüz genişlemesi, Aral Gölü'nün ekosistemini yok etmiş ve bu da bölgedeki çevresel felaketi derinleştirmiştir. Bu bölgedeki köylüler, kolektif çiftliklere dahil edilerek üretim süreçlerinden dışlanmış ve tarımda sağlanan üretim fazlası çoğunlukla Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde kullanılmıştır. Bu, yerel halkın üretim süreçlerindeki özerkliklerini kaybetmelerine ve ekonomik bağımsızlıklarının ortadan kalkmasına neden olmuştur (Açık, 2018:96-99).

Sovyetler Birliği'nin merkezi planlama politikaları, yerel halkın temel ihtiyaçlarını ve bölgesel farklılıkları göz ardı ederek, ekonomik ve sosyal kalkınmanın dengesiz bir şekilde gerçekleşmesine neden olmuştur. Merkezi bölgelerdeki sanayileşme, eğitim ve altyapı yatırımları ile çevre bölgelerdeki tarıma dayalı ekonomik faaliyetler arasındaki dengesizlik, sosyal huzursuzluklara yol açmış ve yerel kalkınmayı engellemiştir. Bu durum, Özbekistan'daki bölgesel eşitsizliklerin daha da derinleşmesine ve kırsal alanlarda yaşam standartlarının düşmesine yol açmıştır. Bölgesel dinamikler, Sovyetler Birliği'nin merkezi planlama politikalarının yerel ihtiyaçlarla uyumsuzluğunu ve bölgesel kalkınmanın engellenmesini gözler önüne sermektedir. Sonuç olarak, Sovyetler Birliği dönemindeki ekonomik politikalar hem çevresel sorunlara yol açmış hem de sosyal eşitsizlikleri derinleştirerek uzun vadede sürdürülebilir kalkınma çabalarını olumsuz etkilemiştir.

Sonuç

Sovyetler Birliği dönemi Özbekistan ekonomisi, özellikle tarım politikaları üzerinden şekillenmiştir. Merkezi planlama doğrultusunda pamuk üretimine yapılan vurgu, tarımsal yapının Sovyet ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde yeniden düzenlenmesine yol açmıştır. Kolektifleştirme politikaları, bireysel mülkiyeti sona erdirirken, kırsal kesimde

ekonomik eşitsizlikleri derinleştirmiş ve yerel üreticilerin bağımsızlıklarını büyük ölçüde sınırlandırmıştır. Bununla birlikte, modern tarım teknolojilerine erişimin kısıtlı kalması, tarımsal verimliliği artırsa da bu gelişim daha çok büyük ölçekli çiftliklerle sınırlı kalmıştır. Ayrıca, tarım politikalarının çevresel etkileri, özellikle Aral Gölü'nün kuruması gibi ciddi ekolojik sorunlara yol açmıştır.

Hayvancılık ve ipekböcekçiliği, Sovyetler Birliği'nin Özbekistan ekonomisinde önemli bir yere sahip olmasına rağmen, merkezi planlamanın tarımsal öncelikleri doğrultusunda ikincil planda kalmıştır. Hayvancılık sektörü, kolhozlar ve sovhoslar aracılığıyla şekillendirilmiş, ancak bu süreçte yerel halkın ekonomik özerkliği ve geleneksel üretim yöntemleri kaybolmuştur. İpekböcekçiliği ise Sovyetler Birliği'nin hammadde ihtiyaçlarını karşılamaya odaklanmış, yerel sanayinin gelişimine katkı sağlayamamıştır. Bu bağlamda, bu sektörlerdeki politikalar ekonomik eşitsizlikleri ve yapısal sorunları daha da derinleştirmiştir.

Sanayi politikaları açısından Sovyetler Birliği, Özbekistan'ın doğal kaynaklarını kendi ekonomik ihtiyaçları doğrultusunda kullanmayı hedeflemiştir. Enerji, madencilik ve kimya sektörlerinde yapılan yatırımlar, Sovyet ekonomisine büyük katkılar sağlamış, ancak bu süreçte Özbekistan'ın yerel sanayisi ihmal edilmiştir. Hammaddelerin büyük ölçüde işlenmeden Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine aktarılması, Özbekistan'ın sanayi altyapısında dışa bağımlı bir yapı oluşmasına neden olmuştur. Sanayileşme, istihdam ve ekonomik altyapı açısından belirli kazanımlar sağlasa da çevresel tahribat, sosyal eşitsizlikler ve yerel kalkınma eksikliği gibi sorunlar bu sürecin olumsuz yönlerini oluşturmuştur.

Bölgesel dinamikler, Sovyet ekonomi politikalarının yarattığı dengesizliklerin en belirgin görünüşlerinden biridir. Taşkent ve Semerkant gibi merkezlerde sanayi yatırımları öncelikli tutulurken, Karakalpakistan gibi çevre bölgeler tarımsal üretime odaklanmış ve ekonomik olarak geri planda kalmıştır. Sulama projelerinin kontrolsüz genişlemesi gibi politikalar, çevresel felaketlerin yanı sıra sosyal ve ekonomik eşitsizliklerin artmasına da neden olmuştur. Bu süreç, bölgeler arası gelişmişlik farklarının derinleşmesine yol açmıştır.

Sonuç olarak, Sovyet dönemi Özbekistan ekonomisinin, merkezi planlama doğrultusunda ciddi yapısal dönüşümler geçirdiği görülmektedir. Ancak bu dönüşümler, uzun vadeli çevresel sorunları, toplumsal eşitsizlikleri ve ekonomik bağımlılığı beraberinde getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin Özbekistan üzerindeki ekonomi politikaları, bölgesel kalkınmada dengesizlik yaratırken, yerel halkın refahını ve ekonomik özerkliğini göz ardı eden bir anlayışla uygulanmıştır. Bu bağlamda, söz konusu ekonomi politikalarının etkileri, yalnızca dönemin ekonomik yapısını değil, günümüz Özbekistan'ının sosyal ve ekonomik dinamiklerini de şekillendiren önemli bir miras bırakmıştır.

Kaynakça

Açık, F. (2018). "Orta Asya'nın İncisi Özbekistan". *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 2, ss. 95-101.

Altımişova, Z. (2018). "Sovyetler Birliği'nde Kolhozlaştırma Hareketlerine Dair Bazı Tespitler: "Kırgızistan Örneği"". *XVII. Türk Tarih Kongresi C. II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, ss. 555-575.

Buyar, C. (2022). "Özbekistan". *Yeni Dünya Düzeninde Özbekistan*, Ed. Hakan Arıdemir, İstanbul: Filiz Kitabevi, ss. 13-44.

Demirci, O. (2022). "Özbekistan'ın Dönüşüm Sürecinde Makro Ekonomik ve Finansal Gelişmeler". *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, ss. 1-15

- Fitzpatrick, S. (1994). *The Russian Revolution*. Oxford: Oxford University Press.
- Gömeç, S. Y. ve Fidan, A. G. (2022). “Özbek Tarihi ve Kültürüne Genel Bir Bakış”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4(8), ss. 749-76.
- Gündüz, A. (2005). “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi* 6(1), ss. 1-12.
- Harry, E. A. (2008). “Petitioners and Their Discontents: The Lost Generation of the 1920s.” *The NEP Era: Soviet Russia 1921-1928* 2, ss. 61-80.
- İbragimova, G. A. (2024). “Sovet Davri: Ozbekistondagi İjtimoiy-Siyosiy, İqtisodiy va Madaniy Hayot”. *Ilmiy Impuls*, 22(100), ss. 63-69.
- Kara, F. (1999). *Özbekistan Tarihi (1917-1991)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Kurt, D. (2019). *Özbekistan’ın Geçiş Döneminde Uyguladığı Politikaların Makroekonomik Performansa Etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir.
- Küçük, O. (2006). *Sovyet Dönemi Özbekistan’ın Ekonomik Durumu*. Yayınlanmamış Yüksek Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Mamatkulov, A. Y. (2017). “Regional'naya Ekonomikeskaya Politka Sovetskogo Soyuza v 60-80 godakh XX veka i Rol Uzbekistana v Ney”. *Vestnik Nauki i Obrazovaniya*, 10(34), ss. 34-39.
- Ohayon, I. (2013). “Loyalty, solidarity and duplicity: Clan systems in the 1928 drive against rural elites in Kazakhstan”. In P. R. Bullock, C. Nun-Ingerflom, I. Ohayon, M. Rubins, & A. Winestein (Eds.), *Loyalties and Solidarities in Russian Society, History and Culture*, ss. 67–78.
- Ökmen, M. ve Şeker, G. (2022). “Özbekistan’da Kamu Yönetim Sistemi ve Yerel Yönetimler”. *Düşünce Dünyasında Türkiz* 4(21), ss. 121-147.
- Shamsutdinov R. ve Mo'minov, H. (2013). *Ozbekiston Tarixi: Oquv Qollanma*. Toshkent, Sharq.
- Shokirova, F. (2022). “‘Ak Altın’ın Kara Kaderi: Pamuk Vakası ve Şeref Reşidov’un Başına Gelenler”. *Rusya Araştırmaları Dergisi* 8, ss. 55-77.

Ermenistan'ın İkinci Karabağ Savaşında Azerbaycan Karşıtı Dijital Diplomasi Faaliyetleri ve Dezenformatif Eylemleri

Doç. Dr. Pınar Özden Cankara*

Öz

Küresel çapta internet kullanım oranını hesaplayan We Are Social Dijital 2024 Raporu'na göre dünyada beş milyardan fazla sosyal medya kullanıcısı bulunmakta ve bireylerin internette geçirdikleri süre de artış göstermektedir. Geçen her saniyede ortalama 8.4 yeni sosyal medya kullanıcısı oluşmakta ve dijital diplomasi uygulayıcıları da bu durumu göz önünde bulundurmaktadır. Dijital diplomasi; devletler, hükümetler ve halklar nezdinde algı yaratma süreci olarak tanımlanabilir ve 27 Eylül 2020'de Ermenistan'ın Karabağ etrafındaki Azerbaycan topraklarına saldırması ile başlayan 44 günlük mücadelede Ermeniler, Azerbaycan'ın ulusal imajını zedelemek için dijital diplomasi araçlarından faydalanmıştır. Yaşanan mücadele işgal altındaki Azerbaycan'ın başarılı bir karşı direniş göstererek topraklarını kurtarmaya çalıştığı bir vatan muharebesine dönüşürken, Ermenistan savaşı bir din savaşı gibi göstermeye çalışmış ve Hristiyan toplumların desteğini tesis etmeyi planlamıştır. Ermenistan saldırgan ve işgalci taraf kendisi değilmiş gibi dijital diplomasi uygulamaları ile uluslararası toplum nezdinde Ermeni karşıtı bir ortamın oluşmasını engellemeye çalışmıştır. Bunun da ötesinde Ermenistan dijital diplomasi aracı olarak kullandıkları haber siteleri üzerinden Azerbaycan'ı sivil Ermenileri hedef alan, insancıl hukuku çiğneyen ve savaş suçları işleyen bir ülke olarak etiketlemeye yönelik manipülatif ve dezenformasyonla yüklü eylemlerde bulunmuştur. Bu çalışmanın hipotezi 2. Karabağ Savaşı'nda özellikle Ermeni haber sitelerinin ve X, Youtube ve Instagram isimli sosyal medya platformlarının Azerbaycan'ın ulus markalamasını ve ulusal imajını zedelemek maksatlı gerçek dışı paylaşımlar yaptığı ve Batılı hükümetlerin ve toplumların desteğini almak için bu platformları dijital diplomasi aracı olarak kullandığıdır. Çalışmada Ermenistan'ın manipülatif ve dezenformasyona dayalı faaliyetlerinin Azerbaycan'ın topraklarını kurtarmasına engel olmadığı ve Azerbaycan'ın bilgi kirliliği ile mücadelede başarılı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Savaşı, Dijital Diplomasi, Dezenformasyon, Ermenistan, Azerbaycan

Armenia's Anti-Azerbaijan Digital Diplomacy Activities and Disinformative Actions During The Second Karabakh War

Abstract

According to the We Are Social Digital 2024 report, which calculates global internet usage, there are more than five billion social media users in the world and the people who are spending the amount of time online is increasing. An average of 8.4 new social media users are created every second, and digital diplomacy practitioners are taking this into account. Digital diplomacy can be defined as the process of creating perceptions in the eyes of states, governments and peoples, and during the 44-day struggle that began on 27 September 2020, when Armenia attacked Azerbaijani territories around Karabakh, Armenians used digital diplomacy tools to damage Azerbaijan's national image. While the struggle turned into a homeland war, in which the Azerbaijan tried to liberate its occupied lands by showing a successful counter-resistance, Armenia tried to portray the war as a religious war and planned to establish the support of Christian communities. Armenia has tried to prevent the creation of an anti-Armenian environment in the international community through the practice of digital diplomacy, as if it were not the aggressor and occupying party. Moreover, Armenia has engaged in manipulative and disinformation-laden actions to label Azerbaijan as a country that targets Armenian civilians, violates humanitarian law and commits war crimes through news websites it uses as digital diplomacy tools. The hypothesis of this study is that during the Second Karabakh War, especially Armenian news websites and social media platforms X, Youtube and Instagram published untrue posts with the aim of damaging Azerbaijan's nation branding and national image, and used these platforms as a tool of digital diplomacy to gain support from Western governments and societies through these channels. The study concluded that Armenia's manipulative

* Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

and disinformation-based activities did not prevent Azerbaijan from liberating its territories and that Azerbaijan was successful in combating information pollution.

Key Words: Karabakh War, Digital Diplomacy, Disinformation, Armenia, Azerbaijan

Giriş

Son on yılda internet kullanımının artması ve yaygınlaşması iletişim dünyasına yeni bir kapı aralamış ancak aynı zamanda bilgi kirliliğinin de yaygınlaşmasına yol açmıştır. Arama motorları, internet sitesi açmadaki kolaylık ve sosyal medya hesapları bir araya geldiğinde internet kullanıcılarının karşı karşıya kaldıkları en büyük tehdit dezenformasyon ve yeni medya ile ortaya çıkan yanıltıcı haber yapma kolaylığıdır. Özellikle iki topluluk arasında kritik bir sıcak çatışma başladıysa doğru bilgeye ulaşmadaki en büyük engel, en kolay iletişim alanı olan sosyal medyada yapılan paylaşımlardır. Burada yayınlanan bilgiler, fotoğraflar ve videolar gerçekten uzak, montaja dayalı kurgusal içerikte olabilmekte ancak bunun farkında olmayan kullanıcılar nezdinde bir algı yaratmaktadır. Sıcak çatışmanın ortasında zaten zorlu kararlar almakla meşgul olan siyasi karar alıcıların o esnada bir de dijital yalan ile mücadele etmesi oldukça zordur ancak günümüzde sosyal medya platformlarının toplumları yönlendirme kapasitesi göz önünde bulundurulunca bilgi kirliliği ile de mücadele etmenin önemi ortaya çıkmaktadır.

Azerbaycan ve Ermenistan, Ermenistan tarafından işgal edilen Dağlık Karabağ toprakları için dönem dönem sıcak çatışmanın eşiğine gelmekte ve hatta 2020 yılında yaşandığı üzere küçük odaklı çatışmanın ötesine geçerek savaşılabilmektedir. Sadece bölge ülkelerinin değil, küresel aktörlerin de odağına oturan ve uluslararası toplumun da ilgisini çeken Azerbaycan-Ermenistan mücadelesi, cephede yürütülen bir askeri mücadele olmamakta aynı zamanda bir sosyal medya savaşına dönüşmektedir.

Ermenistan saldırıları ile başlayan ve Azerbaycan'ın meşru müdafaa hakkını kullanarak sürdürdüğü "Demir Yumruk" adlı 44 gün süren 2. Karabağ Savaşı Azerbaycan'ın Ermeni işgalinde olan 5 şehir, 4 kasaba ve 286 köyü geri kazanması ile sonuçlanmıştır. Azerbaycan, Ermenistan'ın saldırılarına çok iyi ön hazırlık yapmış ve stratejik noktalar olan Laçın, Ağdam ve Kelbecer rayonlarını geri almayı başarmıştır. Ermenistan askeri alanda yaşadığı bu beklenmedik kayıpta çözümü Azerbaycan'ı diplomatik açıdan sıkıştırmada ve ona karşı uluslararası toplum nezdinde olumsuz bir imaj oluşturmada görmüştür. Bu nedenle hem Ermeni diasporası hem de Ermenistan bürokrasisi ve medyası Azerbaycan'a dijital saldırganlıkta bulunmuş, gerçekdışı bilgiler, yanıltıcı haberler ve uygunsuz içerikler hazırlayarak kendilerini mağdur taraf olarak göstermeye çalışmıştır. Bu çalışmanın amacı 2020 Savaşı'nda Azerbaycan'a karşı yürütülen dezenformatif dijital diplomasi faaliyetlerini ortaya koymaktır. Çalışmada Ermenistan bürokrasisi ve Ermeni basın yayın organları dezenformatif açıklamalar, haberler ve paylaşımlarla Azerbaycan'ı olumsuz etiketlemek, ülke imajına zarar vermek ve diplomasi masasında elini zayıflatmak istemişse de Azerbaycan'ın süreci çok iyi yöneterek ve Ermeni iddialarını dinleyerek bunlara cevap ürettiği ve böylelikle Ermenilerin istediklerini elde edemediği sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada içerik analizi yöntemi ile özellikle Ermeni bürokrasisinin söylemleri analiz edilmiştir.

Sosyal Medyanın Siyasallaşması ve Dezenformasyonla Mücadelenin Önemi

Sosyal medya bireylerin istedikleri gibi içerik oluşturdıkları ve belirli etiketler kullanarak paylaşımlarının küresel çapta görünürlüğünü arttırdıkları bir iletişim platformudur. Sosyal medya siyasal paylaşımlar yapmak amacıyla kullanıldıkça sınırsız özgürlüğün olduğu bu alan devletler için güvenlik krizi yaratır hale gelmektedir. Bireyler internet siteleri ve sosyal medya

ağlarını kullanırken bilginin kaynağına dikkat etmelidirler ancak günümüzde pek çok siyasetçi, gazeteci ve hatta toplumda tanınırlığı yüksek olan sanatçı dikkatsiz davranarak yanıltıcı bilginin paylaşılıp yayılmasında rol alabilmektedir. Hakikat sonrası-post truth olarak adlandırılan yirmi birinci yüzyılda bir olgu çarpıtılarak yeniden kurgulanmakta ve oluşturulan yeni gerçeklik defalarca sosyal medya ağlarından paylaşarak meşru hale getirilmektedir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2023: 5-6). Dezenformasyon kavramı da bu noktada önem kazanmaktadır. Yanıltıcı bilgilerin manipülasyon amacıyla kullanılması ile yanlış bilgilendirme anlamına gelen dezenformasyon ortaya çıkmaktadır. Burada yanlış bilgi kasıtlı olarak paylaşılmakta ve hedef kitle nezdinde algı oluşturulmaya çalışılmaktadır. Günümüzde devletler sistematik hale gelen dezenformasyon ile mücadele edebilmek için yasal düzenlemeler yapmakta ve kurullar oluşturmaktadır (Oymak, 2022: 505). Burada kasıtlı olarak yanlış, eksik ya da kurgusal bilgiler oluşturularak kamuoyunun yanıltılması durumu söz konusudur (Dezenformasyon ile Mücadele Merkezi, 2024). Dezenformasyon devletlerin önlem almasını gerektiren bir husustur zira sosyal medya üzerinden defalarca paylaşılan bir yalan haber, her ne kadar sahte olduğu ortaya konulsa da bireylerin tutum ve davranışlarını etkilemeye devam etmektedir (Çömlekçi, 2019: 1551). Dolayısıyla devletlerin süreci kontrol altında tutmaları ve kamu diplomasisi uygulamalarından olan dijital diplomasi aracılığı ile ülke imajını ve markasını koruyan stratejiler geliştirmesi çok önemlidir. Sosyal medya platformlarından X (Twitter) üzerine yapılmış bir araştırma yanlış siyasi haberlerin doğru siyasi haberlerden daha hızlı yayıldığını ortaya koymuştur (Balkan ve Ülgen, 2023: 4) ve bu nedenle özellikle sıcak çatışma zamanlarında devletlerin kendi pozisyonlarını doğru kanallardan kamuoylarına duyurmaları ve karşı tarafın iddialarını çok iyi dinleyerek onlara anında ve etkili cevap üretmeleri önem arz etmektedir. Artık yazılı ve görsel medyanın yerini yeni medya olarak da adlandırılan sosyal medya platformları almıştır ve bireyler kurgusal sanal kimlikler ile gizlenebilmenin sağladığı avantajla, denetimin olmadığı bu alanda devletlere ciddi oranda zarar veren eylemler yapabilmektedir.

Ermeni Bürokrasisi ve Basın Yayın Kuruluşları Tarafından Sosyal Medya ve İnternet Üzerinden Yapılan Azerbaycan Karşıtı Paylaşımların İçerik Analizi

Sosyal medya platformlarından özellikle X (Twitter) Platformu çeşitli etiketler kullanılarak fotoğraf ve kısa videolar içeren anlık ileti paylaşımı yapmada ve bu paylaşımın kısa sürede küresel çapta görünürlüğünü yaymada daha çok tercih edilmektedir. Özellikle kemikleşmiş soğuk çatışma bölgelerinde sıcak çatışma yaşanmaya başladığında X Platformu üzerinden çok sayıda paylaşımlar yapılmakta ve bunların gerçekliği sorgulanmamaktadır. 2020 Dağlık Karabağ çatışmaları esnasında yine X platformu kullanılarak uluslararası toplum nezdinde Azerbaycan ve onu diplomatik yönden destekleyen Türkiye karşıtı paylaşımların Ermeniler tarafından fazlaca yapıldığı görülmektedir. Azerbaycan Uluslararası İlişkiler Analiz Merkezi Başkanı Cavid Veliev'e göre savaş esnasında Ermenistan dezenformatif politikalarını aslında üç grup nezdinde uygulamaya koymuştur: duyduklarını sorgulamadan gerçek olarak kabul eden Ermeni toplumu, Azerbaycan'daki etnik azınlıklar ve uluslararası toplum. Ermenistan uluslararası toplum nezdinde kendisinin mağdur taraf olduğunu iddia ederken iç kamuoyuna yapılan askeri operasyonlarda Azerbaycan'a ağır kayıplar verdiklerini söylemiştir. Veliev, Ermenistan'ın Azerbaycan'a saldırıda bulunurken bir yandan da "kara propaganda, nefret söylemi ve dezenformasyon siyaseti" izlediğinin de altını çizmiştir. Veliev Ermenistan'ın savaş boyunca oluşturmaya çalıştığı algılardan birinin savaşı "Hristiyan demokratik bir devletin, Müslüman demokratik olmayan bir devlete karşı yürüttüğü mücadele" olarak göstermeye çalıştığının altını çizmektedir. Bu söylemin Ermenistan tarafından Hristiyan devletlere karşı kullanıldığına dikkat çeken Veliev, Ermenistan'ın Müslüman devletlere karşı ise din savaşı retoriği yerine yaşananları bir etnik savaş olarak gösterme çabası götüğünü de

belirtmektedir. Aynı Ermenistan Arap devletlerine karşı ise Karabağ Savaşı'nı "Türk-Ermeni Savaşı" olarak göstermeye çalışmıştır. Farklı ülke ve toplumlara yönelik bu üç strateji geliştirilirken de sosyal medya özellikle X Platformu yaygın olarak kullanılmıştır. Veliev, savaşın ilk iki gününde çok fazla yeni hesabın açılmasına ve bu yeni hesaplar ile atılan anlık iletinin tüm iletilerin %14.5'ini oluşturduğuna da dikkat çekmektedir. X Platformu tarafından yapılan "373 hesap manipülasyona karşı olan politikalarımızı ihlal ettiği için kalıcı olarak askıya alınmıştır. Yapılan araştırmalar neticesinde Ermenistan hükümeti ile bağlantısı olan 35 hesabın kaldırılmıştır" açıklamasının da öneminde değinen Veliev, Azerbaycan Savunma Bakanlığı adına bile sahte hesap açıldığına değinmiştir (Veliev, 2022).

Ermenistan tarafından ortaya atılan dezenformatif iddialar incelenecek olursa bunlardan bir tanesinin Türkiye destekli Suriye Milli Ordusu'nda görev yapan askerlerin Türkiye'nin desteği ile Ermenistan'a karşı savaşmak için Azerbaycan'a gittiği iddiası olduğu görülmektedir. Bu paylaşımda amaç Türkiye'yi yaklaşık 300 paralı askeri Azerbaycan'a gönderen ve Azerbaycan-Ermenistan çatışmasında vekalet savaşı yürüten bir ülke olarak etiketlemektir. Bu iddiayı kanıtlamak maksatlı bir uçak dolusu sivil giyimli genç erkek fotoğrafı da paylaşılmıştır. Ancak bu iddialar ispatlanamamış, burada paylaşılan kişilerin fotoğrafları üzerinden bir kimlik doğrulaması sağlanamamıştır. Hatta Ermenistan Rusya Büyükelçisi Vardan Toghanyan Türkiye'nin Suriye üzerinden Azerbaycan'a gönderdiği askeri sayısının dört bin olduğunu söyleyerek bu iddialarda ortaya atılan rakamı daha da yükseltmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı ise Türkiye'nin Azerbaycan desteği ile ilgili olarak daha fazla iddia ortaya atmış ve F-16 uçakları ve askeri uzmanlar gönderdiğini iddia etmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı Hikmet Hacıyev hem Azerbaycan hem de Türkiye için manipülasyon ve ülke karalama anlamına gelen bu iddialar ile ilgili açıklama yaparak "saçmalık" demiştir. Türk Milli Savunma Bakanı Hulusi Akar da konuya bir başka boyut katarak; "Ermenistan derhal saldırıları durdurmalı ve yurt dışından getirdikleri paralı askerleri, teröristleri geri göndermeli" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Ermenistan Başbakanı Nikol Paşinyan ise sanki tarafları arası sıcak çatışmayı başlatan taraf Ermenistan değilmiş gibi "Azerbaycan'ın otoriter rejimi bir kez daha Ermeni halkına savaş ilan etti" şeklinde bir yorumda bulunmuştur (BBC News, 2020a).

Türkiye bu süreçte Azerbaycan'a diplomatik desteğin yanı sıra insani yardım malzemeleri taşıyan bir kargo uçağı göndermiştir. Burada izi sürülebilir doğru bir bilginin içine kesinliği kanıtlanmamış taraflı bir bilgi yerleştirilerek manipülasyon yapılmıştır. Bu gibi bilgilerin izini sürerek doğruluğunu ya da yanlışlığını kanıtlamayan çalışan teyit.org sitesi de paylaşılan görselleri kullanarak fotoğrafların eski tarihli olmadığı ve Türkiye'ye ait bir kargo uçağının Azerbaycan'a gittiğini kanıt olarak kullanmış ancak uçakta paralı asker olduğu iddiasını kanıtlayamadığından bu kısım havada kalmıştır (Toprak, 2020). Benzer iddialar Ermenistan-İran hattında da yaşanmış, İran silah ve askeri malzeme göndermekle suçlanmış ancak İran Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü Said Hatibzade de bu söylemleri reddetmiştir (Kurşun, 2020).

Ermenistan Savunma Bakanlığı Sözcüsü Şuşan Stepanyan 29 Eylül 2020'de bu defa Facebook adlı sosyal medya platformu üzerinden yaptığı paylaşımda Türk Hava Kuvvetlerine ait bir F-16 savaş uçağının Azerbaycan'ın Gence Hava Üssü'nden havalandığını ve Ermenistan Hava Kuvvetlerine bağlı Su-25 tipi uçağın Ermenistan hava sahasında vurduğunu ve Ermeni pilotun hayatını kaybettiğini öne sürmüştür (Trevithick, 2020). Stepanyan aynı iddiasını 30 Eylül'de Twitter hesabından yaptığı bir videolu paylaşım ile gündeme getirmiştir. Stepanyan'ın açıklamaları Ermenice, İngilizce ve Rysça paylaşılmıştır. Stepanyan tarafından paylaşılan videonun üzerinde oynanmış dezenformatif bir video olduğu ortaya konulmuştur (BBC News, 2020b). Takip eden süreçte bu sefer Başbakan Paşinyan Dağlık Karabağ'daki tüm Ermenilerin Azerbaycan tarafından öldürüleceğini açıklamıştır. Bu iddialara yine hem Azerbaycan hem de Türkiye'den yanıt gelmiştir. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev

Türkiye'nin bu sıcak savaşta çatışmanın bir tarafı olmadığı ve hatta Türkiye'nin amacının bölgesel istikrarı sağlamak olduğunu söylemiştir. Suriye'den paralı asker getirildiği iddiaları ile de ilgili olarak Cumhurbaşkanı Aliyev; "Bu yine sahte haberdur. Suriye'den gelen savaşçı yok. Buna dair herhangi bir kanıt yok. Bu internet üzerinden ve farklı medya kuruluşları tarafından yayılan Ermenistan propagandasıdır" diyerek olayın dezenformasyon olduğunu altını çizmiştir. Konuyla ilgili açıklama yapan bir diğer önemli bürokrat Türkiye İletişim Başkanı Fahrettin Altun'dur. Altun Ermeni bürokratların manipülatif iddiaları ile ilgili olarak "Ermenistan böyle ucuz propaganda oyunlarına başvuracağına bir an önce işgal ettiği topraklardan çekilsin" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Azerbaycan Savunma Bakanlığı da yaptığı açıklamada bu iddiaları yalanlamıştır (BBC News, 2020b). İletişim Başkanı Altun aynı zamanda Azerbaycan'a dezenformasyonla mücadelesinde de yardım edeceklerini belirtmiş ve bilhassa bu konuyu konuşmak üzere Azerbaycan Cumhurbaşkanı Yardımcısı ve Cumhurbaşkanlığı Dış Politika Dairesi Başkanı Hikmet Hacıyev ile telefonda görüşmüştür (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2020).

Başbakan Paşinyan 2 Ekim tarihinde ise Le Figaro Gazetesi'ne verdiği demeçte Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ'da sivilin yaşadığı bölgeleri bombaladığını, Türkiye'ye ait SİHA ve F-16 kullandıklarını ve ellerinde bunlara ilişkin kanıt olduğunu iddia etmiştir ancak bunu da ortaya koyamamış açıklamaları Fransız kamuoyu nezdinde algı yaratmadan öteye geçememiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü de benzer şekilde bir algı yaratabilmek için Azerbaycan'ı Ermeni sivil katliamı yapan bir devlet olarak etiketlemeye çalışmış ve yaptığı paylaşımında kasten yıkıntılar arasında bir peluş oyuncak ayı fotoğrafı da kullanarak, Azerbaycan'ı çocuk katleden bir ülke olarak göstermeye çalışmıştır (BBC News, 2020c). Oysa Türkiye'de İletişim Başkanlığı'nın yürüttüğü çalışmalar ve hazırladığı raporlara bakıldığında bu savaşta Azerbaycan sivil halkına yönelik savaş suçu işleyen tarafın Ermenistan olduğu görülmektedir. 27 Eylül 2020'den 10 Kasım 2020'ye kadar devam eden savaşta Ermenistan'ın 100 sivil Azerbaycan halkının yaşamını yitirmesine neden olduğu 416 sivilin ise yaralandığı görülmektedir. Ermenistan'ın askeri operasyonları sırasında 3 bin 410 ev ve 512 sivil tesis zarar görmüştür. Ermenistan ordusu savaş alanı olmayan yerleşim yerlerine de operasyon yapmış ve kadın ve çocukların hayatını kaybetmelerine yol açmıştır. Dahası savaş ortamında koruma altında olan pazar alanı, ambulans, okul, mezarlık ve elektrik, su, doğalgaz ve iletişim gibi bölgenin önemli tesislerini hedef alarak savaş suçu işlemiştir. Bu durum İletişim Başkanlığı raporlarında belgelenmiştir (Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı, 2021, 51).

26 Ekim'de Ermenistan Savunma Bakanlığı Sözcüsü Stepanyan bir başka açıklama daha yaparak Azerbaycan tarafından yapılan Ermenistan'ın insani ateşkes antlaşmasını ihlal ettiği söylemlerini inkâr etmiş ve Azerbaycan'ı provokatif açıklamalar yapmakla suçlamıştır. Dahası Stepanyan, Azerbaycan ordusunun antlaşma imzalandıktan 45 dakika sonra bunu ihlal ederek Dağlık Karabağ'daki Ermeni mevzilerine saldırıya geçtiğini ve Azerbaycan ordusunun ağır ihlallerde bulunduğunu iddia etmiştir (ArmenPress, 2020a). Stepanyan'ın bu açıklamalarla amacı Azerbaycan'ı ABD'de varılan insani ateşkes antlaşmasının koşullarına uymayan, saldırgan olan, şiddet yanlısı bir topluluk olarak etiketlemektir. Dağlık Karabağ Ermeni Yönetimi Cumhurbaşkanlığı Sözcüsü Vahram Poghosyan, Ermenistan Savunma Bakanlığı'nın bu açıklamalarının da ötesinde Azerbaycan'ı sadece ateşkesi ihlal etmekle suçlamamış bu durum için "Aliyev rejimi tüm medeni insanlığa karşı açık küstah tavır izledi. Bu yüzsüzlükten açık sonuçlar çıkartılacaktır." şeklinde bir yorum yapıp yine Ermenistan tarafı gibi Azerbaycan'ı uluslararası toplum nezdinde negatif etiketlemeye çalışmıştır (ArmenPress, 2020b). Ermeniler tarafından Azerbaycan'ın ülke imajını zedelemeye yönelik yapılan ithamlara bir başka örnek ise Dağlık Karabağ Ermeni Yönetimi İnsan Hakları Savunucusu Artak Beglaryan'ın "Azerbaycan Dağlık Karabağ'da Ermeni yerleşim yerlerine

savaş suçları işliyor ve bu yüzden bölge nüfusu sığınaklarda yaşamak zorunda kaldığı için ciddi mahrumiyetler yaşıyor.” şeklindeki açıklamasıdır. Beglaryan aynı zamanda yurtdışı ortaklarla birlikte sivil toplum kuruluşlarına “Dağlık Karabağ Ermenilerinin yaşadıkları hakkında farkındalık yaratmak ve insani felaketlerin sonuçlarını hafifletmek için ellerinden geleni yapmaları” hususunda çağrıda bulunarak Azerbaycan’a karşı manipülatif eylemlere uluslararası çapta destek bulmak istemiştir (ArmenPress, 2020c). Uluslararası çapta yayın yapan basın-yayın kuruluşları da devletler tarafından dijital diplomasinin bir uzantısı olarak kullanılmaktadır. Azerbaycan’ı karalamaya yönelik bu iddiaların yayımlandığı alan 1918 yılında kurulan Ermenistan’ın resmi haber kuruluşu olan Armen Press’tir. Dolayısıyla Ermenistan askeri alanda önemli başarılar elde eden ve kaybettiği toprakların önemli bir bölümünü kazanan Azerbaycan’ı diplomatik açıdan sıkıştırabilmek için resmi haber ajansı nezdinde de eylemlerde bulunmuştur.

İkinci Karabağ Savaşı’nda Ermenistan Azerbaycan’a yönelik dezenformasyona dayalı dijital diplomasi uygulaması yaparken bir yandan da Türkiye’ye yönelik de benzer bir manipülasyon yapmıştır. Armen Press’te yayımlanan bir başka haberde Ermenistan Başsavcılığının iddialarına yer verilmiştir. Ermenistan Başsavcılığı Azerbaycan’ı uluslararası insancıl hukuku ağır şekilde ihlal eden, insanlığa ve barışa karşı suç işleyen ülke olmakla itham ederken Azerbaycan’ın arkasında Türkiye desteği olduğuna da vurgu yapmaktadır. Hatta Ermenistan Başsavcılığı ellerinde kanıt olduğu iddiasıyla çok sayıda Türk Silahlı Kuvvetleri Özel Harekât Birliklerinin Ağustos 2020’den beri Azerbaycan topraklarında olduğunu ve Azerbaycan ordusunda geniş çaplı savaşa hazırlık eğitimi verdiklerini öne sürmüştür. “Türk komandoları Azeri askerleri dağlık arazi operasyonları için eğitti ve Türk askerleri Azeri askerlerini Dağlık Karabağ’da yapılacak bir saldırı hakkında bilgilendirdi. Türk Özel Harekât Birlikleri askeri operasyonlara doğrudan katıldı.” diyerek Türkiye’yi de negatif yönde etiketlemeye çalışmıştır (ArmenPress, 2020d). İkinci Dağlık Karabağ Savaşı’nda Türkiye’ye yönelik dezenformatif eylemlerden bir diğeri Başbakan Paşinyan tarafından yapılmıştır. Başbakan Paşinyan Fransız Haber Ajansı AFP’ye yaptığı açıklamalarda “Türkiye’nin aktif katılımı olmasaydı bu savaş başlamazdı. Türkiye Güney Kafkasya’ya Ermeni soykırımına devam etmek için döndü” diyerek bir yandan Türkiye’yi bölgede çatışmayı körükleyen taraf olarak göstermek diğer açıdan da hala uluslararası toplum nezdinde kabul ettirmeye çalıştıkları sözde 1915 Ermeni Soykırımı iddialarını bu defa da bu savaş üzerinden bir kez daha duyurmak ve meşrulaştırmak istemiştir. Aynı görüşmede Başbakan Paşinyan’ın Azerbaycan karşısı açıklamaları ise şu şekilde olmuştur: “Azerbaycan özgürlüğü için mücadele eden bir halka karşı terörist bir savaş yürütüyor. Çatışmaya Ortadoğu’dan terörist grupların aktif katılımı var.” (BBC News, 2020d).

Sıcak çatışma devam ederken Azerbaycan’a yönelik ortaya atılan bir diğer iddia ise Azerbaycan’ın Hankendi’de kullanımı yasaklı olan misket bombası kullandığına yöneliktir. Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Dış İlişkiler Danışmanı ve Sözcüsü Hikmet Hacıyev bu konuda İngiliz haber kanalı BBC’ye bir açıklama yapmış ve iddiaların asılsız olduğunu, asıl Ermenistan’ın misket bombası kullandığını ve Azerbaycan Mayın Temizleme Kurumunun bu bombaların izini bulduğunu söylemiştir. Hacıyev aynı zamanda Hankendi bölgesinin o sırada Ermeni kontrolünde olduğunu, Ermenilerin bölgeye ne yerleştirdiğini bilmediklerini ve Ermenistan’ın bu şekilde yalanlar ortaya attığını belirtmiştir. Hacıyev Ermeni iddialarına yönelik olarak bir de Ermenistan’ın Misket Bombası Kullanımına Karşı Sözleşmeye taraf olmadığını, Azerbaycan’ın ise Dağlık Karabağ’da Ermeniler bu bombaları kullandığı için sözleşmeye katılmadığının da altını çizmiştir (BBC News, 2020e).

Savaş esnasında en büyük sorun sosyal medyada görülen videolu paylaşımların gerçeklikleri sorgulanmadan diğer kullanıcılar tarafından da paylaşılarak sahte görüntülerin bir anda binlerce etkileşim alabilmesidir. Savaş esnasında sosyal medya platformlarında sıklıkla

kullanılan başlıklar WeWillWin (Kazanacağız), DontBelieveArmenia (Ermenistan'a İnanmayın) ve StopAzerbaijanAggression (Azerbaycan Saldırganlığını Durdurun) şeklinde olmuştur. Ermeniler sosyal medya üzerinden dijital diplomasinin bir parçası olabilmek adına "siber ordular" ve "medya savaşçıları" ismini verdikleri Facebook grupları kurup süreci yönetmeye çalışmıştır (Giles ve Bhat, 2020). Sosyal medyada sadece Azerbaycan'a yönelik dezenformasyon yapılmamış aynı zamanda Türkiye'ye yönelik de karalama kampanyası yürütülmüştür. Türkiye'nin Ermenistan'a saldıracağı söylemi üzerinden StopErdogan (Erdoğan'ı Durdurun), SanctionTurkey (Türkiye'ye Yaptırım Uygulayın) şeklinde başlıklar oluşturulmuştur. Sosyal medya paylaşımlarında öne çıkan sloganlardan bazıları ise şu şekildedir: "Sessizliğiniz ile Pan-Türkizmi desteklemeye bir son verin.", "Onların planı Pan-Türkizm", "Terörizmin yeni bir yüzü var. Türkiye'yi durdurun, terörizmi durdurun", "Türkiye Cihatçı teröristleri sivil yolcuların arasında Türk Hava Yolları ile taşıdı" (Kırdemir, 2021). Ermenistan Başbakanı Paşinyan'ın bu noktada yaptığı şu açıklama bu sosyal medya paylaşımlarına bir üst boyut katmaktadır, Başbakan Bild Gazetesi ile yaptığı söyleşide "Türkler durdurulmazsa Viyana'ya kadar gidecek" demiştir (Çetindemir, 2023).

Sonuç

Azerbaycan 2020 yılında 44 gün süren 2. Karabağ Savaşı'nda sadece askeri alanda bir operasyon yürütmemiş aynı zamanda internet ve sosyal medya üzerinden yürütülen manipülasyon ve dezenformasyon savaşına çekilmiştir. Ermenistan hükümeti özellikle Fransa ve ABD'de de yoğun miktarda bulunan Ermeni diasporası, Ermeni lobicileri ve Ermeni ünlülerinin de desteği ile uluslararası kamuoyunda kendi lehlerine olacak bir algı inşası sürecine başlamıştır. Azerbaycan'a karşı üretilen dezenformatif içeriklerde Cumhurbaşkanı İlham Aliyev bir diktatör, Azerbaycan ordusu ise sivil Ermenileri katleden, savaş suçu işleyen ve hatta Türkiye ile birlikte Pan-Türkizm için hareket eden bir toplum olarak gösterilmek istenmiştir. Azerbaycan'a karşı yürütülen dezenformatif savaş aynı zamanda Türkiye'ye yönelik de yürütülmüştür. Türkiye, Azerbaycan'a paralı asker göndermekle ve Ermenilere karşı tekrar soykırım işlemekle itham edilmiştir. Ermenistan Azerbaycan'la yürüttüğü ve Türkiye'nin sürekli diplomatik girişimlerde bulunup bölgesel istikrarı savunduğu bir ortamda bile 1915 sözde Ermeni soykırım iddialarını yeniden gündeme getirip Türkiye'ye yönelik de dezenformasyon politikası izlemiştir. Ermeni bürokrasisi özellikle X Platformu ve Facebook üzerinden yanıltıcı bilgiler ve oynanmış videolar paylaşmış, kanıtımız var dedikleri halde hiçbir iddiasını kanıtlayamamış, Ermeni diasporası ise açtıkları sahte X hesapları ile uluslararası toplumu yanıltıcı eylemlerde bulunmuştur. Azerbaycan bürokrasisi dijital diplomasi girişiminin bir uzantısı olan bu dezenformasyon savaşı ile de tıpkı cephede yaptıkları gibi başarı ile mücadele etmiştir. Öncelikle Azerbaycan bürokrasisi düşman hattının yani Ermeni bürokrasisinin savaş boyunca ortaya attığı iddiaları çok iyi dinlemiş, hızlı hareket etmiş ve bunlara cevap üretmiştir. Cumhurbaşkanı İlham Aliyev 30'dan fazla açıklama yaparak ve başkentte uluslararası medya kuruluşları ile toplantılar düzenleyerek şeffaf hareket etmiştir. Aynı şekilde Türkiye'de de hem İletişim Başkanlığı hem de Cumhurbaşkanlığı gerek resmî açıklamalar gerek hazırlanan resmi raporlar ile Ermeni iddialarını anında baskılamıştır. Türkiye, dezenformasyona karşı savaşta da Azerbaycan'ın yanında yer almıştır. Yaşananlardan ortaya çıkan sonuç ise aslında şudur; internet kullanımının yaygınlaştığı ve bilgi kirliliğinin de arttığı bir ortamda dijital diplomasi tüm devletlerin dikkate alması gereken bir olgudur. Devletler başarılı bir dijital diplomasi faaliyeti yürütmek istiyorsa dezenformasyonla mücadele sistemleri geliştirmek zorundadır. Azerbaycan'ın da hala Ermenistan ile çözülmemiş sorunları olduğu göz önüne alınırsa bu ülkenin de Türkiye'deki gibi İletişim Başkanlığı'na ve Dezenformasyonla Mücadele Merkezi'ne ihtiyacı olduğu açıktır.

Kaynakça

ArmenPress. (2020a). Armenia Denies Accusations, Highlights Launch of ICRC Humanitarian Actions. <https://armenpress.am/en/article/1032764>, 04.11.2024 tarihinde erişildi.

ArmenPress. (2020b). Aliyev Regime is Displaying Overt Brazen Attitude towards Entire Civilized Humanity -Artsakh Says. <https://armenpress.am/en/article/1032752>, 05.11.2024 tarihinde erişildi.

ArmenPress. (2020c). Azeri War Crimes Drive Most of Artsakh Population into Bomb Shelters with Serious Deprivations. <https://armenpress.am/en/article/1032694>, 06.11.2024 tarihinde erişildi.

ArmenPress. (2020c). Investigation Reveals Turkish-Azeri Joint War Plan for Artsakh, deploying Guns in Residential Areas. <https://armenpress.am/en/article/1032689>, 06.11.2024 tarihinde erişildi.

Balkan, E. ve Ülgen, S. (2023). Yanlış Bilgilendirme, Malinformasyon ve Dezenformasyon Üzerine Bir Rehber. Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi.

BBC News. (2020a). Dağlık Karabağ: Ermenistan Türkiye'yi Çatışmalarda Azerbaycan'a Askeri Destek Vermekle Suçladı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54315251>, 02.11.2024 tarihinde erişildi.

BBC News. (2020b). Dağlık Karabağ: Ermenistan Bir Savaş Uçağının Türk F-16'sı Tarafından Düşürüldüğünü Öne Sürdü, Türkiye ve Azerbaycan İddiayı Yalanladı", <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-54340987>, 02.11.2024 tarihinde erişildi.

BBC News. (2020c). Dağlık Karabağ'da Azerbaycan-Ermenistan Çatışmasında Farklı Bir Cephe: Propaganda Savaşı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54419734>, 03.11.2024 tarihinde erişildi.

BBC News. (2020d). Ermenistan Başbakanı Paşinyan: Türkiye'nin Aktif Katılımı Olmasaydı Bu Savaş Başlamazdı. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54444854>, 03.11.2024 tarihinde erişildi.

BBC News. (2020e). Azerbaycan'dan Misket Bombası Kullandığı İddialarına Yalanlama: Bombaları Ermenistan Kullanıyor. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-54419735>, 04.11.2024 tarihinde erişildi.

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. (2020). <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/iletisim-baskani-altun-azerbaycani-dezenformasyonla-mucadele-basta-olmak-uzere-her-alanda-desteklemeye-devam-edecegiz>, 13.11.2024 tarihinde erişildi.

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. (2021). Yukarı Karabağ'da 44 Günde Gelen Zafer: Türkiye-Azerbaycan Kardeşliğinin Nişanesi. İstanbul: Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı Yayınları, 1. Baskı.

Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı. (2023). Dezenformasyonla Mücadele Rehberi. Ankara: İletişim Başkanlığı Yayınları.

Çetindemir, Ç. (2023). Karabağ Operasyonu ve Dezenformasyon. Anadolu Ajansı Teyit Hattı, <https://www.aa.com.tr/tr/teyithatti/blog/karabag-operasyonu-ve-dezenformasyon-/1816629>, 06.11.2024 tarihinde erişildi.

Çömlekçi, M. F. (2019). Sosyal Medyada Dezenformasyon ve Haber Doğrulama Platformlarının Pratikleri. Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi, Cilt: 7, 1549-1563.

Dezenformasyon ile Mücadele Merkezi. (2024). Dezenformasyon Nedir? <https://www.dmm.gov.tr/>, 10.11.2024 tarihinde erişildi.

Giles, C. ve Bhat, U. (2020). Nagorna Karabakh: The Armenian-Azeri Information Wars. BBC Reality Check and Anti-disinformation Unit, <https://www.bbc.com/news/world-europe-54614392>, 06.11.2024 tarihinde erişildi.

Kırdemir, B. (2021). Çevrimiçi Haberlerde ve Sosyal Medyada Karabağ Savaşı: Temsil, Çatışma ve Enformasyon Manevraları”, Ekonomi ve Dış Politika Araştırmalar Merkezi.

Kurşun, M. (2020). İran Ermenistan’a Silah Taşındığı İddialarını Reddetti. Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/azerbaycan-cephe-hatti/iran-ermenistana-silah-tasidigi-iddialarini-reddetti/1989277>, 02.11.2024 tarihinde erişildi.

Oymak, H. (2022). Kamuoyunda Dezenformasyon Yasası Olarak Bilinen 7418 Sayılı “Basın Kanunu ile Bazı Konularda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanunun” Getirdikleri. Yeni Medya Dergisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Yayınları, Sayı: 13, 504-514.

Utma, S. (2022). Medyada Gerçeklik Algısının Dönüşümü: Medya ve Dezenformasyon. Ankara: İksad Yayınları.

Trevithick, J. (2020). Turkey and Azerbaijan Deny Turkish F-16 Fighter Shot Down Armenian Su-25 Attack Jet. The Warzone, <https://www.twz.com/36799/turkey-and-azerbaijan-deny-turkish-f-16-fighter-shot-down-armenian-su-25-attack-jet>, 05.11.2024 tarihinde erişildi.

Toprak, E. (2020). Azerbaycan ile Ermenistan Arasındaki Çatışmalara Paralı Askerler Gitti Mi? <https://teyit.org/dosya/azerbaycan-ve-ermenistan-arasinda-yasananlar>, 1.11.2024 tarihinde erişildi.

Veliev, C. (2022). Azerbaijan Still Under Disinformation Attack. Modern Diplomacy, <https://moderndiplomacy.eu/2022/12/15/azerbaijan-still-under-disinformation-attack/>, 09.11.2024 tarihinde erişildi.

Türk Dünyası Halk Takvimi Atasözleri Ve Dilbilimsel Analizi (Türkiye-Makedonya-Kazakistan Karşılaştırmalı Örneği)

Prof. Dr. Birsnel Oruç Aslan*

Prof. Dr. Kamile Gülüm*

Öz

Eski Takvim, Baba takvimi, Kocakarı takvimi, gibi adlarla bilinen halk takvimi, coğrafi koşullara ve tarımsal faaliyetlere bağlı olarak oluşturulan gün hesabına dayalı bir takvimdir. Tarımın hayatı öneme sahip olduğu toplumlarda uzun tecrübeler dayalı olarak oluşturulan bu takvim ait olduğu toplumun mitolojisi, tarihi, kültürel özellikleri ve yaşam biçimi hakkında bilgiler sunan önemli bir kültürel mirastır. Herkes tarafından pek bilinmeyen bu takvim Türk dünyasının kadim geleneği içinde atasözleri şeklinde günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Bu takvim ülke içinde coğrafi farklılıklara bağlı olarak ufak tefek değişiklikler gösterebildiği gibi Türk Dünyası içindeki ülkelerde de zaman içinde dilsel özellikler bakımından farklılıklar gösterebilmektedir.

Bu çalışma çok geniş bir alana yayılan Türk Dünyası içinde farklı coğrafi özellikler gösteren üç farklı Türk toplumunun- Türkiye, Kuzey Makedonya ve Kazakistan'ın halk takvimi unsuru oluşturan atasözlerini karşılaştırmalı olarak ele almakta ve bu atasözlerini hem coğrafi hem dilbilimsel açıdan incelemektedir. Çalışma aynı zamanda Atasözleri üzerinden zamanla değişen coğrafyalarda yaşayan Türk halklarının dil ve kültürdeki benzer ve farklı yönlerini de ortaya koymaktadır.

Çalışma literatür taraması ve yerinde doğrudan araştırma şeklinde yürütülmüştür. Elde edilen bulgulara göre her üç toplumun da halk takvimi unsuru oluşturan Atasözlerinin benzer olduğu, ancak zaman içinde dilbilimsel açıdan farklılıkların olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak, Türk coğrafyası içindeki farklı diğer Türk topluluklarıyla da benzer çalışmaların yapılarak gelecek nesillere aktarılması ve okullarda bunların öğretilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türk Dünyası, Halk Takvimi, Ortak Atasözleri

Turkish World Folk Calendar Proverbs and Linguistical Analysis (Comparative Example of Türkiye -Macedonia-Kazakhstan)

Abstract

The folk calendar, known by names such as the Old Calendar, Father's calendar, Crone's calendar, is a calendar based on the calculation of days created depending on climatic conditions and agricultural activities. This calendar, which was created based on long experiences in societies where agriculture is of vital importance, is an important cultural heritage that provides information about the mythology, history, cultural characteristics and lifestyle of the society to which it belongs. This calendar, which is not known to everyone, has survived until today in the form of proverbs within the ancient tradition of the Turkish world.

While this calendar may show minor changes within the country due to geographical differences, it may also show differences in terms of linguistic features over time in countries within the Turkish World.

This study comparatively examines the proverbs that form the folk calendar of three different Turkish societies - Turkey, North Macedonia and Kazakhstan - which show different geographical characteristics within the Turkish World, which spreads over a very wide area, and examines these proverbs from both geographical and linguistic perspectives. The study also reveals the similar and different aspects of language and culture of Turkish people living in changing geographies over time through Proverbs.

* Balıkesir Üniversitesi, Necatibey Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı ABD.

* Balıkesir Üniversitesi

The study was conducted as a literature review and on-site direct research. According to the findings, it was seen that the Proverbs that constitute the folk calendar element of all three societies were similar, but there were linguistic differences over time.

As a result, it is recommended that similar studies be carried out with other Turkish communities within the Turkish geography and transferred to future generations and taught in schools.

Key Words: Turkish World, Folk Calendar, Common Proverbs

Giriş

İnsanoğlu yeryüzünde var olduğu günden beri dünyayı anlamlandırmak, hayatta kalabilmek amacıyla içinde yaşadığı çevreyi gözlemlemiş, incelemiş ve onun sunduğu imkânlardan faydalanmak istemiştir. Avcılık ve toplayıcılık dönemlerinde hayatta kalmak temel amaç iken tarım toplumuna geçişle birlikte güvenlik ön plana çıkmıştır. Devamında gelen ticaret ile birlikte insanlar ticari hayatlarını düzenlemek ve zamanı sistemleştirmek adına bir takım çalışmalar yapmışlardır. Bu zamanı sistemleştirme işine takvim denilmektedir. Tarihte bilinen ilk takvimlerden biri Babil takvimidir. Bu takvim ayın hareketlerine göre düzenlendiği bilinmektedir. Mısırlılar ise takvimlerini Sirius yıldızına göre düzenlemişlerdir. Sümerlerin ve Mayaların ise bugünkü takvim sistemine çok benzeyen takvim sistemleri oluşturdukları bilinmektedir (Ayan, 2011). Türklerin kullandığı takvimler ise 12 Hayvanlı Türk takvimi, Hicri takvim, Celali takvimi ve Miladi takvimdir. Günümüzde Türkiye’ de iki tür takvim kullanılmaktadır: Birincisi: Kameran takvim; Bir yılı 29-30 günlük dönem içindeki değişmelere göre 12 bölüme ayıran ayın hareketlerini esas alan yani yılı 354/ 355 gün sayan takvimdir. Bu takvim dini bayramlar, kutlamaları için kullanılır. İkincisi ise Dünyanın güneş etrafındaki dönüşünü esas alan 365/366 gün hesabına dayalı batı ülkelerinin de kullanıldığı güneş takvimidir. Resmi işler ve kutlamalar için kullanılır (Akgür, 2010). Türklerin tarihte kullandığı 12 Hayvanlı Türk Takvimi’nde yılbaşı, Türklerin Ergenekon’dan çıkış tarihi olarak kabul edilen 9 Mart, bugünkü takvime göre 21 Mart günüdür. Bu tarih halk arasında halen bilinen Mart 9’u yani Nevruz gününe rastlar (<https://yakegm.ktb.gov.tr/TR-134573/halk-takvimi.html>). Ancak Türklerin kullanılan bütün bu takvimlerden başka bir de Halk Takvimi, Kocakarı takvimi, Atalar takvimi gibi değişik adlarla anılan halkın kendi oluşturduğu bir takvim bulunmaktadır (Erginer,1987). Halk takvimi dediğimiz yerel takvim; bilinen yaygınlık kazanmış takvimlerden daha farklı olarak yılı bölümler; ayları ve günleri başka bir biçimde adlandırır. Kimi zaman birimlerine, kimi doğal olaylara iyi ya da kötü özellikler yükler. Bu takvim uzun yılların deneyimi sonucu oluşturulmuş olup takvimde farklı temel faktör bulunur. Bunlardan en önemlisi **Coğrafi faktörlerdir**. Hava ve iklim olayları, taşkın zamanları, suların çekildiği dönemler, kar yağışları, hangi mevsimlerde, hangi hayvanların avlanabileceğine ya da yenilebileceği, hangi tür yenilebilen bitkilerin ne zaman elde edileceğine ilişkin konular yer alır. Bunların yanı sıra; Ay ve ayın hareketleri, yıldızlar, yıldız kümeleri gibi **Gökyüzü olayları**, Dini açıdan kutsal kabul edilen aylar, hac dönemleri, kandiller ve hayırla ilgili olaylar gibi **Dini olaylar**, Kaliteli ürün almak, ekonomik zararı en aza indirmek, hayvanları zor kış şartlarından koruyabilmek gibi **Ekonomik olaylar** da halk takvimi oluşturan diğer konulardır ve halk takviminin oluşumunda yer almaktadır (Gülüm ve Kocaoğlu, 2018). Uzun tecrübelerle dayanan bu takvim yazılı olmayıp atasözleri veya özlü sözler şeklinde nesilden nesile aktararak günümüze kadar gelmiştir.

Halk takvimi, diğer bütün takvimlerden farklı bir yaklaşıma sahiptir. Bu takvimde aylar, günler ve mevsimler farklı bir biçimde bölümlendirilir ve adlandırılır. (Düzgün, 2014:235). Geleneksel Türk halk takviminde yıl "Kasım" ve "Hızır" günleri" olarak kış ve yaz olarak ikiye bölünür. "Kasım günleri, miladi takvime göre 8 Kasım'da başlar ve 179 gün sürerek 5 Mayıs'ta sona erer. Kasım günleri, 4 yılda bir Şubat 29 çektiği zaman 180 gündür. Kış

devresi 45'er günlük Kasım, Zemheri, Hamsin adlı üç ana bölüme ayrılır. Tamamı 180 gün olarak kabul edilen kış devresinin ilk 135 günü yani Kasım-Zemheri-Hamsin aylarına "sayılı" ya da "hesaplı" adları verilmektedir. Bu devre kışın en şiddetli olduğu süredir ve insanlar tarafından uygun tedbirler almak üzere hesaplanır. Kışı tamamlayan 45 günlük bir devre daha vardır ki, bu da 21 Mart'ta başlayıp, 6 Mayıs'a kadar geçen süredir. Anadolu'da bu süreye "dokuzun dokuzu", "april beşi", "leylek kışı", "oğlak kışı" gibi isimler verilir. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan kesim için bu takvim yaşamsal önem taşır. Hayvan ve bitkileri sert soğuklardan korumak için "sayılı"yı bilmek zorunludur. Kasım Günlerinin 100. günü yani miladi takvimde 15 Şubat geldiğinde artık kış hükmünü kaybetmeye başlar (Oruçov, 2012). Ancak coğrafi şartların ve iklimin farklılığına bağlı olarak mevsimlerde küçük kaymalar olabilmektedir.

Çalışmanın Amacı ve Örneklemi

Bu çalışma çok geniş Coğrafyaya yayılan Türk Dünyasından farklı coğrafi bölgelerde yaşayan Türk halklarının halk takvimini oluşturan unsurlarına ait atasözlerini ve bu sözlerin dilbilimsel özelliklerini karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Çalışmanın evrenini Türk Dünyasına ait Atasözleri, örneklemi ise üç farklı coğrafyaya ait Balkanlardan Kuzey Makedonya, Orta Asya'dan Kazakistan ve Güneybatı Asya'dan Türkiye oluşturmaktadır.

Çalışmanın Yöntemi

Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden *literatür taramasına* dayanmaktadır. Bu çalışmada literatür taramasına ek olarak yerinde araştırmalardan da faydalanılmıştır. Çalışmada elde edilen verilerden Halk takvimi oluşturan atasözleri tasnif edilmiş, ayrılmış ve çalışma konusunu oluşturan ülke atasözleriyle karşılaştırmalı olarak coğrafi ve dilbilimsel açıdan analizi yapılmıştır.

Çalışmanın Önemi

Türk Dünyası Atasözleri ve Halk takvimi unsurları ile ilgili literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak bu çalışmaların tamamına yakını Halkbilim uzmanları tarafından çalışılmıştır. Ancak bilindiği gibi Atasözleri genelde mecazi anlamlar ifade eder. Oysa birçok atasözünün bir de gerçek ve coğrafi anlamı bulunur. Bu çalışmada bir yönüyle atasözlerine coğrafi anlamıyla bakılırken aynı zamanda dilbilimsel değişim ve benzerlikleri birlikte alınarak disiplinler bir yaklaşım sergilenmiştir. Bu nedenle bu çalışma önemli bulunmaktadır. Türk Dünyası Atasözleri ile ilgili alanyazın tarandığında belli başlı çalışmalar şunlardır. Çobanoğlu, Ö. 2001; Daştan, H. 2004; Gülüm, K. 2009; Gülüm, K. ve Boz, M. 2010; Aça, M. 2011; KARAKUŞ, U., Keçe. M. 2012; Bulut, İ., Yürüdür, E. ve Kazancı, H. 2013; Töret, B. A. 2019; Mehmetoğlu, F. 2023' tür.

Bulgular

Bu bölümde Türkiye, Kazakistan ve Kuzey Makedonya'ya ait halk takvimi unsurları oluşturan atasözleri üç ana başlık altında gruplanarak tablolandırılmıştır.

Tablo 1. Gökyüzü ile İlgili Atasözleri (Ay, Yıldızlar Güneş)

<i>Türkiye</i>	<i>Kazakistan</i>	<i>Makedonya</i>
Ayın on beşi karanlık, on beşi aydınlıktır.	<i>Aydıñ on besı jarıq, on besı karañğı.</i> (Ayın on beşi aydınlık onbeşi karanlıktır)	-----
-----	<i>Kün tüspegen jer kögermes, kösemi joq el kögermes</i> (Güneş düşmeyen toprak yeşermez, kılavuzu/önderi olmayan il/halk ıerlemez.	-----
Güneş girmeyen eve hekim/doktor girer.	<i>Kün tüspegen üyge kúşınaş tüsedi.</i> (Güneş girmeyen eve doktor girer.)	Kuka što ne a vidua sontse, ekimo ke a vidua. (Güneş görmeyen ev, hekim görür)
Her gecenin bir gündüzü/sabahı var.	<i>Tañ atpayın dese de, kün qoymaydı.</i> (Tan ağarmayacağım dese de güneş bırakmaz.)	Nokyta otrudnua, i deno go ragya. (Gece gebe kalır ve günü doğurur)
	Ürker jerge tüspey, jer úızbaydı (Ülker yere inmeden, yer ısınmaz).	
	Ürker şırúay berse, kün suwıy beredi; Ürker tömendey berse, kün jılıy beredi (Ülker çıkıverse, hava soğuyuverir; Ülker alçalıverse, hava ılınıverir).	
	Ürker üyden körinse, üş aydan soñ jaz boladı (Ülker yıldızı evden görünürse, üç ay sonra yaz olur).	

Gökyüzü ile ilgili gökcisimlerinin ve gök olaylarının halk takvimlerinin oluşumunda kullanıldığı bu tablodan anlaşılmaktadır. Bu durum her üç toplumun da gökyüzünü ve gök cisimlerini izlediklerini göstermesi bakımından anlamlıdır.

Tablo 2. Atmosfer, İklim ve Atmosfer Olayları ile İlgili Atasözleri (Bulut, Yağmur, Kar)

<i>Türkiye</i>	<i>Kazakistan</i>	<i>Makedonya</i>
Bulutla ala olanın yağmuru da çala olur.	<i>Bult ala, jer şala.</i> (Bulut alacalı olursa toprak da ala bula olur.)	----
Gök çok gürlemekle yağmur getirmez.	<i>Kürgiregen bultıñ jawını az.</i> (Gök gürlemesiyle gelen bulutun yağmuru az.)	Koga mnogu gırmit, malku vırnit. (Çokça gök gürlediğinde, az yağmur yağar).
Havanın bulutu, çiftçiyi güldürür.	<i>Bult kayda kınsa, bereke sonda konar.</i> (Bulut nereye giderse bereket oraya gider.)	-----
Akşam bulutluysa, yarın örtünü bırakma! Lodosun gözü yaşlı olur.	<i>Bult – jañbır habarşısı.</i> (Bulut,yağmurun habercisidir).	-----
Bulut geçerken, hava nemlenir. Bulutlu hava ıslak olur.	<i>Bulttanğan kün jawmay kıoymas.</i> (Bulutlu hava yağmursuz olmaz.)	-----
Bulutsuz yağmur yağmaz. /Gök gürlemeden yağmur yağmaz.	<i>Bult bolmay jawın bolmas.</i> (Bulut olmadan yağmur olmaz.)	-----
Her buluttan yağış olmaz.	<i>Ötken bulttan jañbır kütpe.</i> (Geçip giden buluttan yağmur bekleme.)	-----
Gökten yağmur yağmasa, yerden otlar göğemez. Gökten nem inmeden, yerden çimen göğemez.	<i>Batamenen el kögeredi,</i> <i>Jañbırmnenen jer kögeredi.</i> (Dua ile adam yaşar, yağmur ile toprak yeşerir.)	-----
Ekinci yağmur ister, yolcu kurak, ikisinin de muradını verir Hak.	-----	Bavçanciyata saka dojd, a keramitçiyata sontse. (Bahçıvan yağmur, kiremitçi ise güneş ister)
	<i>Bult birikse, jañbır jerge quyadi,</i> <i>köp birikse, köldi şölge quyadi.</i> Bulut birikirse yağmur yere yağar, halk(çok?) birikirse gölü çöle döker.	

Atmosfer ve atmosferde meydana gelen olayların halk takviminde yer aldığı tablodan anlaşılmaktadır. Bu bölümdeki atasözlerinde Makedonya'ya ait atasözlerinin pek yer almadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 3. Ekonomik Faaliyetlerle ilgili Atasözleri (Tarım, Hayvancılık, yaz kış hazırlıkları, Mevsimlerin etkisi)

Türkiye	Kazakistan	Makedonya
Kar yılı, var yılı.	<i>Qıs qarlı bolsa, jer semiz.</i> (Kış karlı olursa toprak verimli olur.)	----
Şubat'ta yağan kar, yılın tacıdır. Kar küreyen, tahıl kürer.	<i>Qıstağı qar – jerge ırıs,</i> <i>Jerdegi ilgal elge ırıs.</i> (Kışın yağan kar toprağa berekettir, topraktaki nem halka berekettir.)	---
Karakışta karlar, martta yağmaz, nisanda durmazsa değme çiftçinin keyfine./ Mart'ta yağmaz, Nisan'da dinmezse sabanlar altın olur.	<i>Qıstağı qar, jazdağı jañbir – jerge jawğan nur.</i> (Kışın kar, yazın yağmur; toprağa yağan nurdur.)	---
Nisan yağmuru altına bedel. Nisan yağmuru altın araba.	<i>Söwirdegi jawın – jawıp turğan sawın.</i> (Nisandaki yağmur, gökten yağın sağım.)	---
Mart'ın onundan, Şubat'ın sonundan korkulur. Kış bitti deyip odununu dağıtma.	<i>Qañtar awsa, qar turmas.</i> (Ocak bitse kar durmaz.)	---
Martta hava bir günde kırk don değiştirir Mart kapıdan baktırır kazma kürek yaktırır.	<i>Nawrız ayı</i> <i>Tüske deyin – müyiz,</i> <i>Tüsten keyin – kiyiz.</i> (Mart ayında dışarısı öğlene kadar boynuz, öğleden sonra keçe gibidir.)	Ne menuy se od zboro kako vremeto vo marta. (Sözünü mart ayındaki havanın durumu gibi değiştirip durma) Se meni kako vremeto vo mart. (Havanın martta değiştiği gibi değişiyor)
Nisan yağar sap olur, mayıs yağar çeç olur. Nisan yağmuru Mayıs çiçeği getirir.	<i>Söwir bolsa, kün kürkirer,</i> <i>Kün kürkirese, kök dürkirer.</i> (Nisan gelse gök gürler, gök gürlerse ot gürl olur.)	Mayski dojdovi plakyaat borçovi /dolgovi. (Mayıs yağmurları borçları öder).
Şubatın sonundan, martın onundan kork.	<i>Üt keldi, jut keldi.</i> (Şubat geldi, kış geldi.)	---
Karga bağırmasıyla kış	<i>Bir qarlığaş kelgenmen jaz bolmaydı,</i>	So edno pile prolet ne biduat.

olmaz, serçe ötmesiyle yaz olmaz.	<i>Bir sawıskan kelgenmen kış bolmaydı. (Bir kırlangıcın gelmesiyle yaz olmaz, bir saksaganın gelmesiyle kış olmaz.)</i>	(Bir civcivle ilkbahar olmaz.) So edna lastoitsa ne idet leto. (Bir kırlangıç ile yaz gelmez.)
Zemheri de sür de çalı ile sür. Martta sürmez, eylülde ekmezsen sabanı bırak.	<i>Egistik jeriñdi küz ayda, jazğa kalsa jüz ayda. (Tarlayı sonbaharda sür, yaza kalsa yüz kere sür.)</i>	---
Yazın işle, kışın dişle! Yazın tırmıklayan, kışın türkü söyler.	<i>Jazda kayrat jumsagan, kışta kuwanar.</i> (Yazın kuvvet harcayan, kışın sevinir.)	Vo lete speçali si, vo zime yadi si. Yazın kazan, kışın ye. Yazın yorulmayan, kışın kurulmaz.
Yazın yanmayan kışın ısınmaz. / Yazın gölge hoş, kışın çuval boş.	<i>Jazda jadırasañ, kışta kaltıraysıñ. (Yazın rahatına bakarsan kışın üşürsün.)</i>	---
Ekim on, tarlaya kon!	<i>Köktemde jerge tüsken bir dən, küzdi küni mıñ dən boladı.</i> (İlkbaharda toprağa düşen bir tane tohum, güz günü bin tane tahıl olur.)	---
Ağustosta beyni kaynayanın zemheride aş kaynar. Yazın dikenini kışın bademidir.	<i>Köktemgi öreket – küzgi bereket.</i> (Bahardaki hareket güzdeki berekettir.)	Koy kopal lozıye, toy ke yayt grozıye. (Bağı çapalayan üzümü yer. Yazın başı pişenin, kışın aş pişer)
Yazda terlemeyen, kışta donar.	<i>Kış azıgın jaz jıyna.</i> (Kışlık azığınızı yazdan topla.)	-----
Kışın aba al; yazın soba al.	<i>Kış arbañdı sayla, jaz şanañdı sayla. (Kışın arabasını hazırla, yazın kızığını hazırla.)</i>	---
Kış kış gerek, yaz yaz gerek.	<i>Kış kıştıgın kılmasa, jaz jazdıgın kılmaydı. (Kış kışlığını etmezse yaz yazlığını etmez.)</i>	----
Zamansız(mevsimsiz) çiçek açılmaz.	----	Bez vreme ništo ne zree. (Zamanı gelmeden hiçbir şey olgunlaşmaz).
	<i>Jaksı tuwsa el ırısı, jañbır jawsajer ırısı. (İyi doğarsa el rızkı, yağmur yağarsa yer rızkı.)</i>	

Tarım Faaliyetleri Türk dünyası için oldukça önemlidir. Toprağın ekilip biçilmesi, kış hazırlıklarının yapılması, belli olaylara bağlıdır. Bu nedenle pek çok ortak atasözünün tarım, hayvancılık, yaz ve kış hazırlıkları, doğadaki olayların zaman içinde işleyişleri gibi konular yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır.

Yorumlar

İnsanların uzun yıllara dayanan tecrübesi sonucu oluşan halk takvimi coğrafi olay ve olgulara dayanır. Günlük yaşamı düzenleme ve tarımsal faaliyetleri organize etmede hayati öneme sahip olan halk takviminde, tarlaların ne zaman sürüleceği, toprağın hangi dönemlerde ve hangi koşullarda nemli olacağı, hangi dönemde kış hazırlığının yapılacağı, hayvanlar için neler yapılacağı, hatta nerelere yerleşilmesi ne zaman ne yapılması gerektiği gibi konular yer alır. Bunlar halka yol gösteren önemli günler ve zamanlar olurken, bu takvime uyulmadığı takdirde başına nelerin geleceği ve göreceği zararlar da bu takvimde yer alır.

Çalışmada Türkiye, Kazakistan ve Makedonya'ya ait halk takvimi oluşturan unsurlar üç grupta incelenerek birbirleriyle hem takvimsel hem de dilbilimsel olarak karşılaştırmalı analize tabi tutularak yorumlanmıştır.

Tablo 1 de ele alınan gökcisimleri ile ilgili olan atasözleri karşılaştırıldığında Kazakistan atasözlerinden olan “güneş görmeyen toprak yeşermeyiz” ve “ay’ın onbeşi karanlık onbeşi aydınlıktır” atasözlerinin benzerleri veya eş anlamlıları Makedon atasözlerinde bulunmamaktadır. “Güneş giren eve hekim gimez” atasözü her üçünde de birebir aynı şekilde ifade edilmektedir. Ancak Türk atasözlerinde “Her gecenin bir gündüzü var” atasözü Kazaklarda “*Tañ atpayın dese de, küñ qoymaydı.* (Tan ağarmayacağım dese de güneş bırakmaz)”; Makedonlarda “*Nokyta otrudnua, i deno go ragya.* (Gece gebe kalır ve günü doğurur)” şeklinde ifade edilmektedir ki bunlar aynı anlama gelmektedir.

Tablo 2 de ele alınan Atmosfer, İklim ve Atmosfer Olayları İle İlgili Atasözleri karşılaştırıldığında pek çok atasözü benzer kelimelerle ifade edilmekle birlikte işlerin işleyiş zamanlarında farklılıklar göze çarpmaktadır. Ekim zamanlarının farklılığı en dikkati çeken özelliktir. Örneğin, Türk atasözlerinde ekim ayı toprağın gerçek ekim yapılması gereken dönemi iken, Kazakistan atasözlerinde bunun bahar aylarında olduğu görülür. “*Ekim on tarlaya kon*” atasözü bize tarlalara tohum ekilme zamanını hatırlatırken “*Köktemde jerge tüsken bir dän, küzdi küni müñ dän boladı.* (İlkbaharda toprağa düşen bir tane tohum, güz günü bin tane tahıl olur)” şeklinde ifade edilmesi ekimlerin daha çok baharda olması gerektiğini gösterir. Bu durum coğrafi şartlarla doğrudan ilgilidir. Özellikle kışların sert geçtiği, karın erken yağdığı Kazakistan’da sonbahar mevsiminde ekim yapılmazken kar örtüsünün yerden kalktığı bahar aylarında ekim yapılabilir. Bu durum coğrafi şartlarla doğrudan ilgilidir. Özellikle kışların sert geçtiği, karın erken yağdığı Kazakistan’da sonbahar mevsiminde ekim yapılmazken kar örtüsünün yerden kalktığı bahar aylarında ekim yapılabilir.

Atmosfer olaylarından olan Bulut ve oluşumları ile ilgili atasözleri karşılaştırıldığında, bu atasözlerinde anlam olarak toprağın nemlenmesini ve yağış ihtimalini görmekteyiz: “Bulutlu ala olanın yağmuru da çala olur” atasözü Kazakistan’da “*Bult ala, jer şala.* (Bulut alacalı olursa toprak da ala bula olur.)” şeklinde ifade edilirken yağmurla değil toprak nemiyile ilişkilendirilmiştir. “Lodosun gözü yaşlı olur” atasözü Kazakistan’da “*Bult – jañbir habarşısı.* (Bulut, yağmurun habercisidir.)” şeklinde ifade edilir. “Bulut geçerken, hava nemlenir.” veya “Bulutlu hava ıslak olur.” atasözleri Kazakistan’da “*Bulttangan küñ jawmay qoymas.* (Bulutlu hava yağmursuz olmaz.)” şeklinde ifade edilir. “Bulutsuz yağmur yağmaz” atasözü Kazakistan’da “*Bult bolmay jawın bolmas.* (Bulut olmadan yağmur olmaz.)” şeklinde ifade edilirken dikkati çeken en önemli konu hepsinin aynı anlama geldiği ve yağmur ve nem ile ilişkilendirilmiştir. Bu atasözlerini Makedon atasözleri ile karşılaştırdığımızda aynı veya

yakın anlama gelen bir atasözü olmadığı anlaşılmıştır. “*Bult kayda kónsa, bereke sonda kónar.* (Bulut nereye giderse bereket oraya gider.)” atasözü Türkçe’de “Havanın bulutu, çiftçiyi güldürür” şeklinde kullanılır ki yağışın tarım için önemini göstermesi bakımından önemlidir. Yine yağmur ve bereketle ilgili “Gökten yağmur yağmasa, yerden otlar göğermes.”, “Gökten nem inmeden, yerden çimen göğermes” atasözlerini Kazakistan’da “*Batamenen el kögeredi, Jañbırmenen jer kögeredi.* (Dua ile adam yaşar, yağmur ile toprak yeşerir.)” şeklinde görmekteyiz. Yine atmosfer olaylarını yakından izleyen atalarımızın tarım için önemli olan yağmur ile ilgili şu atasözleri önemlidir: “Gök çok gürlemekle yağmur getirmez” atasözü Kazakistan atasözlerinde “*Kürgiregen bulttıñ jawını az. (Gök gürlemesiyle gelen bulutun yağmuru az.)*” şeklinde yer alırken, Makedon atasözlerinde “Kogda mnogu gırmıt, malku vırnıt (Çokça gök gürlediğinde, az yağmur yağar.)” şeklinde görürüz. Yine Kazakistan’da “*Ötken bulttan jañbır kütpe.* (Geçip giden buluttan yağmur bekleme.)” şeklinde görülen atasözünün Türk atasözündeki karşılığı “Her buluttan yağış olmaz” şeklindedir. “Ekinci yağmur ister, yolcu kurak, ikisinin de muradını verir Hak” atasözü Makedonya’da “**Bavçancıyata** saka dojd, a **keramitçiyata** sontse (Bahçıvan yağmur, kiremitçi ise güneş ister)” şeklinde ifade edilmektedir. Burada dikkati çeken bir nokta kuraklık ve yağmurun önemli olduğu atasözlerini Türk ve Makedon atasözlerinde görürken Kazak atasözlerinde görmememiz yağış faktörüyle ilgilidir. Atasözlerinin anlamlarına bakarak da Türkiye ve Makedonya’nın yarı kurak iklime sahip olduğunu söylememiz mümkündür.

Tablo 3’te ele alınan ekonomik faaliyetlerle ilgili Atasözleri coğrafi koşulların dönemine göre ne tür olayların olacağını, ne zaman çalışılması veya çalışılmaması gerektiğini, hangi olay karşısında nasıl davranılacağını söyleyen, uyulmadığında başına nelerin geleceğini hatırlatan ve uyarıcı atasözleridir. Türkçe’de “Kar yılı var yılı” şeklinde olan atasözü Kazakistan’da “*Kıs karlı bolsa, jer semiz.* (Kış karlı olursa toprak verimli olur.)” şeklinde ifade edilir. Yine “Şubat’ta yağın kar, yılın tacıdır.” veya “Kar küreyen, tahıl kürer.” şeklinde ifade edilen Türk atasözleri Kazakistan’da “*Kıstağı kar – jerge ırıs, Jerdegi ilğal elge ırıs.* (Kışın yağın kar toprağa bereket, topraktaki nem halka bereket.)” şeklinde ifade edilmekte ve kış aylarının karlı olmasının ekin ve toprağın bereketi anlamında önemli olduğunu vurgulamaktadır. “Karakışta karlar, Mart’ta yağmaz, Nisan’da durmazsa değme çiftçinin keyfine” ile aynı anlama gelen “Mart’ta yağmaz, Nisan’da dinmezse sabanlar altın olur” atasözleri Kazakistan’da “*Kıstağı kar, jazdağı jañbır – jerge jawğan nur.* (Kışın kar, yazın yağmur; toprağa yağın nurdur.)” şeklinde ifade edilir ki bu durum beklenen yağışın döneminin de önemli olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Yine yağış döneminin önemli olduğu diğer atasözleri şunlardır: “Nisan yağmuru altına bedel.”, “Nisan yağmuru altın araba.” şeklinde Türk atasözlerinde yer alırken Kazakistan’da “*Söwirdegi jawın – jawıp turğan sawın.* (Nisandaki yağmur, gökten yağın sağım.)” şeklinde yer almaktadır. Bunlar gibi bir diğer atasözü ise “Nisan yağın sap olur, Mayıs yağın çeç olur.”, “Nisan yağmuru Mayıs çiçeği getirir.” atasözünün benzeri Kazakistan atasözlerinde “*Söwir bolsa, kün kürkirer, Kün kürkirese, kök dürkirer.* (Nisan gelse gök gürler, gök gürlerse ot gürlür.)” şeklinde yer alırken, Makedon atasözlerinde bu durum “Mayski dojdovi plakyaat **borçovi**/dolgovı. (Mayıs yağmurları borçları öder.)” şeklinde yerini bulmaktadır. Bütün bu atasözlerinden ortaya çıkan durum Nisan yağmurlarının son derece önemli olduğudur.

Yine zamanlama ve takip edilmesi gereken özel soğuk günlerle ilgili olarak şu atasözleri görülmektedir: “Kış bitti diye odununu dağıtma.” Türk atasözü ile “*Kahtar awsa, kar turmas.* (Ocak bitse kar durmaz.)” Kazak atasözü karşılaştırıldığında kış günleri konusunda uyarıda bulunmaktadır. Yine “Şubat’ın sonundan, Mart’ın onundan kork.” atasözünün Kazakistan’daki karşılığı olan “*Üt keldi, jut keldi.* (Şubat geldi, kış geldi.)” atasözü kış aylarındaki sert soğuklara ve ürün kıtlığına dikkat çekmektedir. Halk takviminde özel bir yer bulan Mart ayına ait atasözlerinden “Mart’ta hava günde kırk don değiştirir.” atasözü

Kazakça'da "*Nawrız ayı Tüske deyin – müyiz, Tüsten keyin – kiyiz.* (Mart ayında dışarıyı öğlene kadar boynuz, öğleden sonra keçe gibidir.)" Makedon dilinde "Ne menuy se od zboro kako vremeto vo Marta! (Sözünü Mart ayındaki havanın durumu gibi değiştirip durma!)" veya "Se meni kako vremeto vo Mart. (Havanın Mart'ta değiştiği gibi değişiyor.)" şeklinde ifade edilir ki, bu durum mart ayında havanın karasızlığı ile doğrudan ilgilidir.

Tarlaların ekilip dikilmesi ve hasat zamanı ile ilgili atasözleri ise şunlardan oluşmaktadır: "Zemheri'de sür de çalı ile sür!", "Mart'ta sürmez, Eylül'de ekmezsen sabanı bırak!" atasözleri Kazakistan'da "*Egistik jeriñdi küz ayda, jazğa kalsa jüz ayda.* (Tarlayı sonbaharda sür, yaza kalsa yüz kere sür.)" şeklinde ifade edilirken, bir diğer ekim dönemi ile ilgili ortak atasözü "Ekim on, tarlaya kon!", "*Köktemde jerge tüsken bir dän, küzdi küni müñ dän boladı.* (İlkbaharda toprağa düşen bir tane tohum, güz günü bin tane tahıl olur.)" şeklindedir. Burada dikkati çeken önemli bir özellik ekim ve tarlaların sürülme dönemlerinde meydana gelen farklılıklardır. Bu durum tamamen coğrafi şartların farklı olmasıyla ilgilidir ve yukarıda belirtilmiştir.

Yaz ve kış aylarındaki yaşam şartları çalışma ve kış hazırlıkları ile ilgili atasözleri ise şunlardır:

"Yazın diken, kışın bademidir.", "Ağustosta beyni kaynayanın zemheride aşısı kaynar." şeklindeki atasözleri Kazakistan'da "*Köktemgi öreket – küzgi bereket.* (Bahardaki hareket güzdeki bereket.)" şeklinde ifade edilirken Makedon dilinde "Koy kopal lozje, toy ke yayt grozje. (Bağı çapalayan üzümü yer, yazın başı pişenin, kışın aşısı pişer.)" şeklinde kullanılır. Buna benzer yine yazın çalışılıp kış hazırlığı yapılması gerektiğini anlatan bir diğer ortak atasözü ise; "Yazda terlemeyen, kışta donar." "*Ğıs azıgın jaz jıyna!* (Kışlık azığını yazdan topla!)" şeklindedir. "Yazın işle, kışın dişle!", "Yazın tırmıklayan, kışın türkü söyler." atasözlerinin Kazakistan'daki karşılığı "*Jazda qayrat jumsağan, kışta quwanar.* (Yazın kuvvet harcayan, kışın sevinir.)" şeklinde kullanılırken, Makedonya'da "Vo lete speçali si, vo zime yadi si! (Yazın kazan, kışın ye! veya Yazın yorulmayan, kışın kurulmaz.)" şeklinde ifade edilir. "Yazın yanmayan kışın ısınmaz,", "Yazın gölge hoş, kışın çuval boş." atasözü ise karşılığını Kazakistan'da "*Jazda jadırasañ, qışta qaltırayısıñ.* (Yazın rahatına bakarsan kışın üşürsün.)" şeklinde bulmaktadır. Bunun yanı sıra yazda kışın, kışta yazın düşünülmesi ve hazırlanılması gerektiğini hatırlatan şu atasözü de halk takviminde yerini bulur: "Kışın aba al; yazın soba al!", Kazakistan'da "*Ğıs arbañdı sayla, jaz şanañdı sayla!* (Kışın arabayı hazırla, yazın kızığını hazırla!)"

Bu anlamda Türkiye, Kazakistan ve Makedon atasözlerinde halk takviminin en önemli kısmını yaz ve kış hazırlıklarının oluşturduğu dikkati çekmektedir. Bu durum uzun kış aylarına hazırlığın önemini gösterirken, tembelliğin zararlarına da damga vurması bakımından da anlamlıdır.

Halk takvimi unsurlarından doğada her şeyin bir zamanı ve takvimi olduğunu gösteren atasözleri de bulunur. "Kış kış gerek, yaz yaz gerek." atasözü Kazakistan'da "*Ğıs kıştıgın kılmasa, jaz jazdıgın kılmaydı.* (Kış kışlığını etmezse yaz yazlığını etmez.)" şeklinde karşılığını bulur. "Zamansız (mevsimsiz) çiçek açılmaz." atasözü Makedonya'da "Bez vreme ništo ne zree. (Zamanı gelmeden hiçbir şey olgunlaşmaz.)" olarak karşılık bulur. Yine "Karga bağırmasıyla kış olmaz, serçe ötmesiyle yaz olmaz" atasözü Kazakistan'da "*Bir kılgaş kelgenmen jaz bolmaydı, Bir sawışkan kelgenmen kış bolmaydı.* (Bir kırlangıcın gelmesiyle yaz olmaz, bir saksaganın gelmesiyle kış olmaz.)" şeklinde karşılık bulurken, Makedonya'da "So edno pile prolet ne biduat. (Bir civcivle ilkbahar olmaz)", "So edna lastoitsa ne idet leto. (Bir kırlangıç ile yaz gelmez)" şeklinde karşılık bulmaktadır.

Dil İncelemesi

Çalışmamıza aldığımız atasözlerini dil açısından incelediğimizde de özellikle Kazak ve Türk atasözleri arasında bazı kelimelerin benzerliği göze çarpmaktadır. Ne yazık ki Makedon atasözlerinin Makedonca olarak derlenmiş olması, orada yaşayan Türk halkları arasında Türkçe olarak söylenenlerinin elimizde bulunmayışından dolayı Makedon atasözlerini bu açıdan çok fazla karşılaştıramadık. Makedoncanın Slav dillerine benzerliğini söylemekle yetineceğiz.

Ortak Kelimeler: Türk ve Kazak atasözlerinde ortak olan kelimelerde ses olarak bazen söyleyiş farklılıkları mevcuttur. Bazı kelimeler de aynı söyleyişe sahiptir. Örneğin; kon-, koy-, ala, at-, ay, on, birik-, kar, semiz, bereket, kal-. Ortak kelimelerdeki söyleyiş farklılıkları bazı ses denkliklerine dayanmaktadır. Örneğin y-/j- denkliği: T. yaz / K. jaz, T. yer / K. jer, T. yok / K. jok, T. yağ- / K. jaw-, T. yağmur / K. jañbir / yavın, T. yığ- / K. jıy- gibi. Bir başka ses denkliği de ş / s'dir. Başta, ortada, sonda fark etmeksizin bizdeki ş'ler Kazakçada s olur. Örneğin: T. beş / K. bes, T. kış / K. kıs, T. düş- / K. tüs-, T. şunda / K. sonda gibi. Yine söz başında Türkçede g- olan seslerin çoğu Kazakçada Eski Türkçedeki gibi k-'dir: T. gün / K. kün, T. gök / K. kök, T. güz / K. küz, T. gut- (beklemek) / K. küt-, T. gel- / K. kel-. Eklerde de ses değişimleri mevcuttur: Örneğin /l/ ile başlayan ekler Kazakçada bazı yerlerde /d/, bazı yerlerde /t/ olarak görülür: T. kışlık / K. kıstık, T. yazlık / K. jazdık gibi. Bazı kelimelerde de /d/ türemesi görülür: T. ayın / K. aydın, T. yerini / K. jerindi, T. güz / K. küzdi gibi. Bazen de ses düşmesi görülür. Örneğin söz başında h- pek kullanılmaz: T. hareket (Arapçadan) / K. öreket gibi. Yine Kazakçada bizdeki yumuşak g'ler w şeklinde telaffuz edilir: T. yağ- / K. jaw, T. doğ- / K. tuw-. Kazakçada Eski dönemlerdeki geniz n'si korunmuştur: jañbir, jeriñdi, kaltırayıñ, jadıraıñ gibi. Eski Türkçedeki bazı eklerin başındaki /g'/ler Kazakçada muhafaza edilmiş, bizde düşürülmüştür: T. gelen / K. kelgen, T. yere / K. jerge gibi. Karşılaştırdığımız atasözlerinde bazı kelimelerde ses göçüşmeleri de mevcuttur: Örneğin T. kükre- / K. kürgire-gibi.

Sonuç ve Öneriler

Halk takvimi oluşturan Türk atasözlerinin Türkiye, Kazakistan ve Kuzey Makedonya örneğinde Coğrafi ve dilbilimsel olarak karşılaştırılmalı analizi yapılmış ve aşağıdaki sonuçlara ulaşılmıştır.

Çalışmada karşılaştırılması yapılan atasözleri üç ana başlık altında incelenmiştir. Bunlardan birincisi Gökyüzü ile İlgili Atasözleri olup, ay, yıldızlar ve güneş ile ilgilidir. Halkın bunların hareketlerini veya değişimlerini gözlemlediği ve yaşamına etkilerini ortaya koyduğu anlaşılmıştır. Karşılaştırması yapılan ülke atasözlerinde iki atasözünün her üç ülkede birebir aynı olduğu görülmüştür. Bu sonucu Gülüm (2009)'ün çalışması desteklemektedir.

İkinci ana başlık olan Atmosfer ve Atmosfer Olayları ile İlgili Atasözleri karşılaştırıldığında, Bulut, Yağmur ve Kar gibi atmosfer olaylarını takip ettikleri ve tarım için önemli olduğu görülmüştür. Özellikle bulut ve bulutun yağmur getirdiği, yağmurun toprak için bereket getirdiği, kar yağışlarının toprakta verimi arttırdığı halk takvimine yansıyan unsurlar olduğu görülmüştür. Ancak burada yapılan karşılaştırma örneğinde daha çok Kazakistan ve Türkiye örneği atasözlerinin ortak olduğu Makedon atasözlerinde benzer atasözü olmadığı görülmüştür.

Üçüncü ana başlık olarak ele alınan atasözleri Ekonomik Faaliyetlerle ilgili olup tarım, hayvancılık, yaz kış hazırlıkları, Mevsimlerin etkisi ve bunlara etki eden olaylardır. Bu ana başlık altında ele alınan pek çok atasözünün ortak olduğu anlaşılmıştır. Bu ana başlıkta Nisan aylarının yağmurlu olmasının verimi arttırdığı, Mayıs aylarında yağmurun istenmediği, Mart

ayında havanın kararsızlığı gibi faktörler atasözlerine yansırken, ekinlerin ekim ve dikim zamanı, bahar ve güz aylarında tarım için neler yapılması gerektiği atasözlerine yansımıştır. Ancak burada Kazakistan ve Türkiye'nin coğrafi şartlarının farklı olmasına bağlı olarak mevsimsel farklılıklar göze çarpmaktadır. Yine çiftçi için yazın önemi her bir atasözüne yansımış, kışın rahat etmesi için yazın çok çalışması gerektiği, çalışmadığı takdirde sıkıntı çekeceği atasözlerine yansımıştır. Bu durum her üç ülke atasözlerinde yine ortaktır.

Sonuçta; Türkiye, Kazakistan ve Makedonya'ya ait halk takvimini oluşturan atasözleri karşılaştırıldığında hepsinin doğayı yakından gözlemlediği ve kendi halk takvimlerini oluşturdukları anlaşılmış olup her üç ülkenin halk takvimi unsurları bazı değişimlere uğrasa da ortak olduğu görülmüştür.

Türkiye Türkçesi ile Kazakçadaki atasözlerinin dil açısından karşılaştırılması sonucunda her iki dilde de pek çok ortak özellikler bulunmuştur.

Buna benzer çalışmaların daha geniş kapsamlı olarak yapılması, bu tür çalışmalarda farklı disiplinlerde çalışan bilim insanlarının birlikte çalışması ve Türk Dünyası halk takvimi atlası oluşturulması önerilmektedir.

Kaynakça

- Aça Mehmet (2011). Tıva atasözleri. *Karadeniz/ Black Sea/ Çornoe More*, S. 12, ss. 29-50.
- AKGÜR, A.N. (2010). “*Takvim*”. TDV İslâm Ansiklopedisi. Test Yayını, İstanbul.
- AKSOY, Ö. A. (1996). Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler II, Ankara: TDK Yayınları, No: 279
- AKSOY, Ö. A. (2013). Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü (Cilt 1). İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- AYAN, E. (2011) “Karaim Takvimi”, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.4, S. 19.
- BİRAY., N. (2013). Bugün hava nasıl olacak? Halk bilgisine dayalı takvim ve hava tahmini: “Kazak Türkçesi örneğinde”. *Türkoloji Dergisi*, 20(2), 1-30. https://doi.org/10.1501/Trkol_00000000255
- BULUT, İ., YÜRÜDÜR, E. VE KAZANCI, H. (2013) “Artova (Tokat) Yöresinde Yerel İklim Bilgisi ve Halk Takvimi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, Sayı: 61.
- ÇOBANOĞLU, Ö. (2001). Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü. Atatürk Kültür Merkezi Yayını. 301. Ankara.
- DAŞTAN, H. (2004). Kazak Türkçesindeki Atasözleri ve Deyimler. Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans tezi (Basılmamış) Erzurum.
- DİLÇİN, Cem: Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler, Ankara, TDK Yayınları, 1969.
- DÜZGÜN, K. Ü. (2014). “Giresun Halk Takvimi, Sayılı Günler Ve Bunlara Bağlı İnanış ve Uygulamalar”, *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, (6): 233-256.
- ERGİNER, G. (1987). Uşak Halk Takvimi, Halk Meteorolojisi. Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- GÜLÜM K. (2009). Coğrafya Öğretiminde Kullanılabilecek Doğa İçin Söylenmiş Türk ve Türkmen (Türkmenistan) Atasözleri Üzerine Bir Araştırma *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 1 Sayı: 1. Güz (S. 51-58)*

- GÜLÜM,K., KOCAOĞLU, T. (2018). Türk ve Amerikan Atasözlerindeki Halk Takvimi Unsurları ve Coğrafi Gerçekliği. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi* Kış Winter 2018-Sayı Number 19- Sayfa Page 137-14
- GÜLÜM, K.,BOZ,M. (2010):Doğa Üzerine Söylenmiş Türk Dünyası Ortak Atasözlerinin Coğrafi Analizi (Kırgızistan Türkiye Örneği) *Marmara Coğrafya Dergisi Sayı: 24*.
- İSMAİL, Z., & GÜMÜŞ, M. (1995). Kazak Atasözleri. Ankara: Engin Yayınevi.
- KARAKUŞ ,U.,KEÇE, M.(2012). Türk Atasözlerinde Doğal Çevre Algısı Ve Çevre Eğitimi Açısından Önemi. *Zeitschrift für die Welt der Türken*. Vol. 4, No. 3
- Mehmetoğlu, F.(2023). Türk Ve Makedon Atasözlerinin Karşılaştırmalı Analizi (Doktora Tezi) İstanbul Kültür Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
- KOÇ, K., & DOĞAN, O. (2004). Kazak Türkçesi Grameri. Ankara: Gazi Kitabevi.
- KOÇ, K., BAYNİYAZOV, A., & BAŞKAPAN, V. (2003). Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ORALTAY, H., YÜCE, N., & PINAR, S. (1984). Kazak Türkçesi Sözlüğü. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- ORUCOV, A. (2012). “Nahçıvan ve Ahıska Türklerinde Halk Takvimine Dair Karşılaştırma”. *Bizim Ahıska Dergisi*, (28): 17-20.
- SARSEK N.(2018). Kuzeybatı Grubu Türk Lehçelerindeki (Başkurt, Kazak, Kırgız, Nogay, Tatar) Tabiat Konulu Atasözleri Ve Türkiye Türkçesi Atasözleri İle Karşılaştırılması (Doktora tezi) (Basılmamış) İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı.
- TÖRET B, A. (2019). Azerbaycan Türklerinin Atasözlerine Yansıyan Toprak Olgusu1 *Folklor/Edebiyat*, Cilt:25, Sayı:98, 2019/2
- Türk Atasözleri I, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Türk Atasözleri II, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Türk Atasözleri ve Deyimleri, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1992.
- ZHUSSUPOVA, Lyazzat: Kazakça Atasözleri, Deyimler ve Türkiye Türkçesi Karşılıkları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2001.
- https://www.takvim.com.tr/haberleri/gazi_universitesi_ogretim_uyesi_prof_dr_m_ocal_oguz (Erişim: 04.08.2024)

Türkiye'de Ortaokul Sosyal Bilgiler Programına Akhun Anlatımının Entegre Edilmesi

Sefa Çatal*

Öz

Türk tarihi, içerisinde barındırdığı unsurların kurduğu imparatorluklar ve devletler itibarıyla birçok kuruluşunu yıkılışını bünyesinde barındırmaktadır. Türk milli eğitiminde öncelikle sosyal bilgiler, ardından tarih dersleri içerikleriyle bu kuruluş yıkılan devletlerin kültürleri aktarılmaktadır. Milli eğitim kapsamında Xiongnuların Türklüğü konusunda ortak fikirde olunduğundan 6. sınıfta Türk tarihi Xiongnuların kurduğu Asya Hun Devleti ile başlamaktadır. Peşi sıra Avrupa Hun devletine de değinilmektedir ancak iki devlet bahsi arasında Akhun devleti atlanmaktadır. Oysa Akhun anlatımı iki büyük Türk devleti arasında önemli bir yer kapsamaktadır. Bu çalışma ise içeriğinde Akhun anlatımının öğrenciye aktarılmasının kronoloji açısından neden önemli olduğuna, Akhun öğreniminin öğrenciye sağlayacağı avantajlara değinilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Sosyal Bilgiler, Akhunlar, Sasaniler

Integrating Akhun Narrative Into Secondary School Social Studies Program in Türkiye

Abstract

Turkish history includes the collapse of many establishments in terms of the empires and states established by the elements it contains. In Turkish national education, firstly social studies, then the cultures of these established and collapsed states are conveyed through history courses. Since there is a common idea about the Turkishness of the Xiongnu within the scope of national education, Turkish history starts with the Xiongnu State founded by the Xiongnu in the 6th grade. The Hun State is also mentioned afterwards, but the Hephthalite State is skipped between the two states. However, the Hephthalite narrative covers an important place between the two great Turkish states. In this study, the reason why it is important to convey the Hephthalite narrative to the student in terms of chronology and the advantages that the Hephthalite education will provide to the student are discussed.

Key Words: History, Social Sciences, White Huns, Sassanids

Giriş

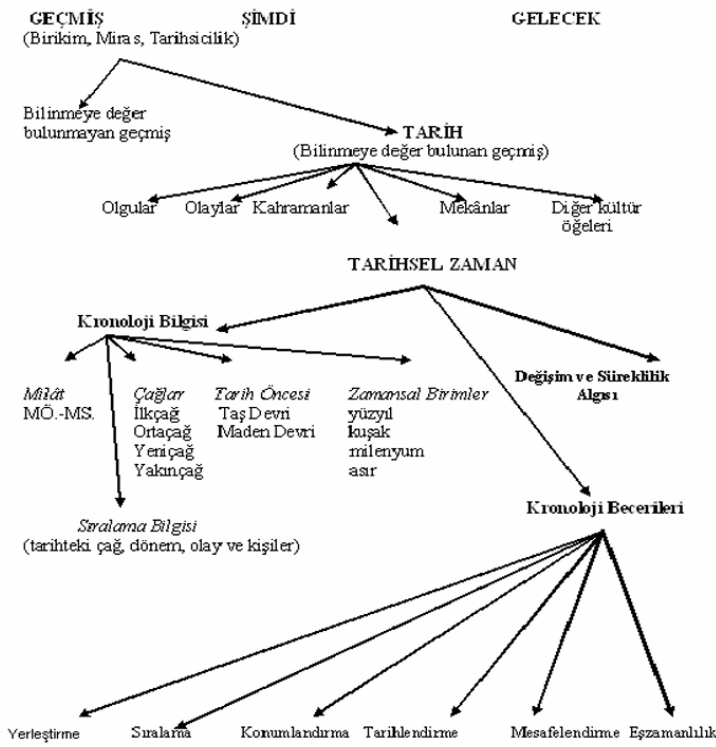
Edgar B. Wesley sosyal bilgiler hakkında tanım yapmaya çalışırken sosyal bilimlerin pedagoji çerçevesinde şekillendirilmiş olmasından bahsetmektedir. Aslen ilköğretim seviyesinde hayat bilgisi ile öğrenci bilincinde atılan temel, sarmal yapı itibarıyla ortaokul seviyesinde sosyal bilgiler ortaöğretim seviyesinde tarih dersi ile öğrencide bir bilgi birikimi şeklini almaktadır. Sosyal bilimlerden tarihin pedagojik eklentiler eşliğinde sadeleştirilerek hayat bilgisi, sosyal bilgiler ve en sonunda tarih olarak öğrenciye aktarılmaktadır. Pedagojik eklentiler ise Sosyal Bilgiler Ulusal Konseyi tarafından disiplinlerarasılık olarak adlandırılmaktadır. Üç dersin de birbirini sarmaladığı görülmektedir. Bu kısımda Ahmet Şimşek'in sözü ön plana çıkmaktadır "*Kronoloji, tarihin bel kemiğidir.*" (Şimşek, 2016).

İlkokul, ortaokul ve ortaöğretim dönemlerinde aktarılmak istenen sosyal bilimlerden tarih için en kritik ortak nokta kronoloji bilgisidir. Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de deki müfredatlar incelendiğinde çocuklardaki kronolojik düşünme becerisinin geliştirilmesinin öncelikli bir öneme sahip olduğu görülmektedir (Safran ve Şimşek, 2006). Kronoloji, genel

* Süleyman Demirel Üniversitesi

zaman diliminde gerçekleşen olayları belirli bir sıra eşliğinde sıralayarak değerlendirmeyi ve farklı zaman dilimindeki olayları tarih içerisinde yerleştirebilmeyi içermektedir. Dikkat edilmesi gereken hususların başında öğrencinin zaman şeridinin soyutluğunu anlamlandırabilmesi gelmektedir. İlkokul seviyesinde daha temel olarak gün içerisindeki zamanı planlama, Mustafa Kemal Atatürk'ün hayatının kronolojik sırası, mevsimler gibi konular üzerinden altyapı hazırlanmaktadır. Ortaokul seviyesinde ise Türkiye sosyal bilgiler müfredatında “Zaman Şeridini Anlamak” konusu 4 ile 6. Sınıflar arasında öğrenciye aktarılmaktadır. Somuttan soyuta algının oluşması da aynı dönemin başına tekamül etmektedir.

6. sınıfta ise “Zaman ve Kronolojiyi Algılama” becerisi ile beraber kronoloji anlatımı yoğunluk kazanmaktadır (Çelikkaya ve Kürümlüoğlu, 2019). Bu dönemde “Kültürel Miras” öğrenme alanının da Hunlar ile beraber tarih konuları kronolojik cetvelde öğrencinin bilincine işlenmeye başlanmaktadır. Kronolojinin hayat bilgisi, sosyal bilgiler ve tarih arasındaki bağı da böylece resmiyet kazanmaktadır.

(Safran ve Şimşek, 2006)

Kronolojinin kazandırılması için kronoloji becerilerinin öğrencide tanımlanması gerekmektedir. Kronoloji becerileri yerleştirme, sıralama, konumlandırma, tarihlendirme, mesafelendirme ve eşzamanlılık olarak altı başlık altında incelenmektedir. Bu altı başlığın kendi aralarındaki bağlar ile beraber öğrenciye aktarılmasıyla kronoloji kavramının öğrenciye sağlıklı bir şekilde aktarıldığı söylenebilmektedir.

Öğrencinin zihninde geçmiş öğrenim dönemlerinde işlenen zamansal düzlemdeki olayın yerinin belirlenebilmesine yerleştirme, yerleştirmenin ardından yerleştirilen noktanın öncesinde ve sonrasındaki olayları baz alarak bu noktanın yerini anlamaya sıralama, sıralamayla beraber bir araya gelen sıralı olayları tarihsel dönemler içerisinde

tasniflendirmeye konumlandırma, sıralamayla yerleşen olayın hangi çağa, yüzyıl içerisinde bulunduğunu belirlemeye tarihlendirme, başta belirlenen olayın diğer olaylar veya günümüz ile arasında olan dilimin algılanmasına mesafelendirme, yaşanan olayların farklı mekanlarda ancak aynı zamanda gerçekleştiğini bilmeye ise eşzamanlılık denmektedir (Safran ve Şimşek, 2006).

Kronoloji öğretiminin önemi, kronoloji ve becerilerine değinilmesinin sebebi Akhun anlatımının Türkiye sosyal müfredatına konmasındaki en büyük öneminin kronolojik eksikliği tamamlamasından öte gelmektedir. Akhun anlatımının önemine bir sonraki başlıkta değinilecektir. Öncesinde kronoloji becerilerine Akhun anlatımı entegre edilebilir mi sorusunun cevabı başlık gelmektedir.

Akhun Anlatımının Kronolojik Becerilere Uyum

Kronolojik becerilerden yerleştirme ile başlamak uygun olacaktır. Yerleştirme becerisinde verilmek istenen bilginin tanımı daha önceki kısımda yapılmıştır o yüzden tekrar edilmeyecektir.

Akhun anlatımında ise yerleştirme kısmında öğrencinin Asya ve Avrupa Hun devletlerinin tarihlerini zaman çizelgesinde bilmelerini sağlamak gerekmektedir. Böylece öğrenci Asya Hun devleti ile Avrupa Hun devleti arasındaki dönemi algılayarak Avrupa Hun devletinin kurucu unsurlarının Kavimler Göçü ile kat ettikleri yolu ve zamanı zihinlerinde yerleştirebileceklerdir. Avrupa Hun devletinin kurulmasında rol oynayan boyların Asya Hun devleti içerisinde çıktığını bilmesi öğrencinin bu boylardan Akhun devletinin de kurulmasında rol oynayanların Asya Hun devletinin boylarından olabileceğini ifade edecektir.

Sıralama kısmında öğrenci bir önceki aşamada zaman çizelgesinde yerleştirdiği olayların sıralamasını yapacaktır. Öncesinde zaman çizelgesinde olayları yerleştirmesi sıralama yapmasını kolaylaştırmaktadır. Önce Asya Hun devletinin ardından Avrupa Hun devletinin kurulduğunu sıralama ile zihinlerindeki kronolojiye yerleştirebileceklerdir. Akhun anlatımına katkısıysa öğrencinin Akhun devletinin devrinin iki devlet arasındaki zamanda olduğunu görebilmesidir.

Konumlandırma kısmında öğrenci sıralamada farkına vardığı Asya Hun devletinin önce Avrupa Hun devletinin sonra olacak şekilde sıralayınca ortaya çıkan aradaki zaman dilimini anlamlandırmasını sağlayacaktır. Aradaki zaman diliminde Akhun devletinin bulunduğu göz önünde bulundurulduğunda konumlandırma kısmında detaylıca durulmalıdır.

Tarihlendirme kısmında öğrenci artık tarih verebilmektedir. Asya Hun, Avrupa Hun ve Akhun devletlerinin kuruluş dönemlerini yüzyıllar çerçevesinde tarihlendirebilmektedir. Bu durum yüzyıllar içerisinde gerçekleşen kritik olaylar ile bağdaşım kurmakta öğrenciye yardımcı olacaktır. Örnek vermek gerekirse İlkçağ, Ortaçağ, Yeniçağ vb. dönemleri anlamlandırmak için Kavimler Göçü, İstanbul'un Fethi, Fransız İhtilali gibi olayların tarihlendirilmesi gereksinimi gösterilebilmektedir.

Mesafelendirme kısmının öğrenci için önemi Hun devletlerinin yapısını anlamlandırması kısmında kendisini göstermektedir. Konfederasyon şeklinde içerisinde birçok boyu bir arada bulunduran bu yapı Asya Hun, Avrupa Hun ve Akhun devletlerinde ortak olarak kendisini göstermektedir. Asya Hunlarında Kırgızlar, Donghular gibi boylar, Akhunlarda Asya Hunlarından göçen Hun boyları, Avrupa Hunlarında Ostrogot, Vizigot gibi boyları bir arada tutan yönetici sınıfı olan Hunlar konfedere yapıyı kontrol eden güç olmuşlardır. Haliyle devletleşme sürecinin uzunluğu ayrıyaten Akhun devletinin kuruluş sürecindeki yönetici sınıfın gelen göçlerin de Hun boyu olması hasebiyle sürekli bir değişim içerisinde olmasından

dolayı zamana gerçekleşmiştir. Mesafelendirme ise olaylar arasındaki süreleri anlamlandırmayı içerdiğinden ötürü bu süreçlerin öğrenciye aktarılması aynı zamanda öğrencilerin Hun yani Türk devlet yapısını anlamlandırması için önem arz etmektedir.

Eş zamanlılık öğrencinin farklı coğrafyalarda aynı veya yakın tarihlerde Türklerin gerçekleştirdiği olayları anlamlandırması için gereklidir. Konunun temelindeki kavramlardan olan göç kavramı kapsamında hareketli bir yaşam süren Türk boylarının farklı coğrafyalarda gerçekleştirdikleri faaliyetlerin aynı dönemde gerçekleştirdikleri eş zamanlılık ile öğrenciye aktarılmaktadır.

Akhun Tarihinin Kronolojik Becerilere Uyumu

Yerleştirme becerisinde, Modu Han zamanında Yuezhiler ile başlayan Türkistan göçleri Zhizhi Han zamanı Xioungnu için yoğunlaştığı görülmüştür. Doğu Hu içerisinden Xianbei kabilesinin Han devleti ile kurduğu diplomatik ilişkiler ile beraber yalnız kalan ve güçten düşmüş bir dönemde olan Xioungnular, Türkistan yönünde göçlerine azar azar olacak şekilde başlamışlardır. Kalan Xioungnular Xianbeiler ile karışmışlardır (Aktaş, 2018). Bu parça parça göçler hem Kavimler Göçünün oluşumuna hem Akhun devletinin kuruluşuna hizmet edecektir.

Sıralama becerisinde, Xioungnular uzunca bir dönem bazen bir araya gelerek güçlenmiş bazen bu güçlü birlik zayıflayarak dağılmıştır. Touman ve Modu baz alındığında Asya Hun devletinin kuruluşunu bu ikilinin dönemine, M.Ö III. yüzyıla dayandırılabilir. Avrupa Hun devletinin kuruluşu ise M.S IV. yüzyıla dayandırılabilir. Kurulan iki devlet de konfederasyon niteliği taşımasından ötürü kuruluş dönemleri bir süreci kapsamaktadır. Bu durumun öğrenciye aktarılması da kurucu hanedan ve tabi olan halklar hakkında öğrencilerin Türk devlet yapısı hakkında fikir sahibi olmasını sağlayacaktır.

Konumlandırma becerisinde, Xioungnu bakiyeleri batı yönünde göçerlerken Zhizhi Han bakiyeleri ile birleşmişlerdir. Bu bakiyeler farklı doğrultularda göç etmişlerdir. Bu gruplardan birisi olan Kızıl Hunlar Soğdinya bölgesinde hakimiyet sağlamıştır. Dönemin iki büyük gücü Sasani-Bizans Amid savaşında Kızıl Hun lideri Gurumbat'ın bulunduğu Ammianus Marcellinus tarafından belgelendirilmiştir. Devam eden Xiongnu göçleri Aral gölü etrafında ayrılmıştır. Yaşanan ayrımında bir grup kuzey yolundan Kavimler Göçünü temellendirirken diğer bir grup, Ak Hunlar, güneye yönelmişlerdir. Burada Kızıl ve Akhunların birleştiğine şahit olunur. Ardından Merv'de gruplaşarak Horasan'a akınlar yapmaya başlamışlardır. Üçüncü göç Kidara Hunlarına aittir. Akhunlar tarafından Belh'e yerleştirilmişlerdir. Son göç olan Eftalit göçünde ise bu sefer Akhunlar Belh etrafına, Kidara Hunlar Hindistan kuzeyine göçmüşlerdir (Babak, 2014).

Tarihlendirme becerisinde, öğrencinin Akhunların hangi zaman diliminde bir siyasi güç olarak kendilerine yer bulduğunu anlaması dönemin diğer devletleri ile, Tabgaçlar Sasaniler gibi, ilişkilerini de anlamlandırmasına aynı zamanda sadece Akhunlar kapsamında Türk tarihini değil dönemin diğer Çin, İran gibi diğer günümüze ulaşan devletlerin tarihleri için de bir altyapı hazırlamasını sağlamaktadır.

Mesafelendirme becerisi hakkındaki Akhun tarihi ilişkisi birinci bölümde açıklanmıştır. Konfederasyon şeklindeki Türk devlet yapılanmasının öğrenciye aktarılması mesafelendirme becerisine ayrıca önem katmaktadır. Akhun devlet yapısının da bir süreç eşliğinde gerçekleşmesi bu beceriyi ön plana çıkartmaktadır.

Eş zamanlılık becerisinde, Akhun devleti Sasaniler ile kimi zaman ittifak kimi zaman mücadele ederken Kavimler Göçü Hazar denizinin kuzeyine ulaşmış, Asya Hun devleti

topraklarında kalmayı tercih edenler Xianbeiler ile karışmaya başlamıştır. Üç olay aynı dönemlerde farklı coğrafyalarda gerçekleşmiştir. Öğrencinin bunun farkındalığına erişmesi adına eş zamanlılık becerisini sağlıklı bir şekilde kazanması gerekmektedir.

Akhun Anlatımının Gerekliliği

Akhun anlatımının önemini iki başlık altında incelemek gerekmektedir. Bu başlıklardan ilki İran sosyal bilgiler müfredatıdır. İran sosyal bilgiler müfredatında Ahamenişlerden itibaren sistematik bir şekilde Partlar ve Sasanilerde bölgenin mutlak gücü olduklarını belirterek yeni nesillerindeki kolektif bilinçdışına yerleştirmektedirler. Sasaniler anlatısı kısmında Akhunlardan hiç bahsedilmemektedir. (محمدی، محمد هادی، حاجی نصرالله، شکوه، & سیدآبادی، علی) ۲۰۰۶., اصغر). Oysa Sasani-Akhun ilişkileri irdelendiğinde iki devlet arasındaki sınır olan kulenin I. Firuz tarafından yıkılmasıyla alevlenen gerginlik Akhun hükümdarı Aksungur'un I. Firuz'u Turan taktiği ile alt etmesiyle kısmen son bulur. Esir düşen I. Firuz oğlu I. Kavâd'ı esir bırakarak kurtulur. Lakin kızını Akhun hükümdarına vereceğini söyleyen I. Firuz'un sözünü tutmayarak bir başkasını yollamasıyla ikili tekrar karşı karşıya gelir. Sefere giderken I. Firuz'un karşısına çıkan eli kesik bir adam, Aksungur danışmanı, I. Firuz'a biat ettiğini belirterek onu Aksungur'a saldıranın en mümkün yolunu göstereceğini söyleyerek Aksungur'un tuzağına götürür. Zorlu yollardan giderken bitkin düşen Sasani ordusunun peşinden gelen Akhunlar onları kazdıkları hendeklere düşmeye zorlarlar. I. Firuz bu savaşta ölmüştür (Toğay, 2023). I. Kavâd tahta geçmesinin ardından asiller tarafından hapsedildiğinde yine Akhunlara kaçmış, Akhun hükümdarının verdiği güç ile tahtını geri almıştır. Aynı zamanda oğlu I. Hüsrev Enûşirvân Sasani devletinin en parlak dönemini yaşatmıştır (Naskali, 2009). Akhunların bu kadar etkin olduğu Sasani tarihinde İran sosyal bilgiler müfredatı herhangi bahse yer vermemiştir. Eğitim politikaları gereği bu durum pek yadırganmaz ancak Türkiye sosyal bilgiler müfredatında bulunmaması büyük bir eksikliktir. Kronoloji eğitiminin erken yaşlarda verilmesinin gerekliliğinden önceki kısımda bahsedilmiştir ve durum böyleyken Akhun anlatımının sosyal bilgiler içeriğinde bulunması bir gerekliliktir. Keza Türkiye'deki sosyal bilgiler ders kitabında Sasanilere dair bahisler bulunmaktadır.

İkinci başlık İpek yoludur. Türkiye sosyal bilgiler müfredatında İpek yoluna büyük önem verilmektedir. Hem ortaokul hem ortaöğretim döneminde sosyal bilgilerde “SB.6.2.5. Tarihi ticaret yollarının toplumlar arası siyasi, kültürel ve ekonomik ilişkilerdeki rolünü açıklar. Tarihi İpek ve Baharat yolları, ilgili haritalar üzerinden ele alınır.” (MEB, 2018), tarihte “9.3.2. Orta Çağ'da tarım ve ticaretin yaygın ekonomik faaliyetler olduklarını örneklerle açıklar. Kral Yolu, İpek Yolu, Kürk Yolu ve Baharat Yolu'nun dünya ticaretindeki rollerine vurgu yapılır. Söz konusu ticaret güzergâhları harita/haritalar üzerinde gösterilir.” kazanımları ile kendisine yer bulmaktadır (MEB, 2023). Akhunların coğrafyası ve ekonomisi göz önünde bulundurulduğunda İpek Yolu büyük önem arz etmektedir. Sosyal bilgiler müfredatına yerleştirilecek bir Akhun anlatımı sosyal bilgiler için de tarih için de oldukça gerektir.

Sonuç

Çalışma başında kronoloji eğitime ve önemine kapsamlı bir şekilde değinilmiştir. Çünkü Akhunların Türk tarihinde kronolojik bir mihenk taşı olduğu söylemek yanlış değildir. Asya Hun ve Avrupa Hun gibi iki cihan devletinin arasında günümüz Türkistan bölgesi etrafında kendisine yer edinen Akhun devletinin kronolojideki yerinin önemi yok sayılamaz. Kronoloji eğitiminin temeli olan beceriler yerleştirme, sıralama, konumlandırma, tarihlendirme, mesafelendirme ve eş zamanlılık becerileri tanımları ile beraber Akhun anlatımının bu

becerilere uygunluğuna değinilmiştir ki anlatımın kronolojik öneminin yanında kronoloji becerilerine uyması da gerekmektedir. Kronolojik becerilere uyarken öğrenciye katkılarının dışında tarihsel katkılarına da ikinci başlık altında değinilmiştir. Akhun anlatımı hem kronoloji anlatımının hem tarihsel bilgi katkının içeriğini doldurmaktadır. Son kısımda ise Akhun anlatımının önemine dikkat çekilmiştir. Sonuç itibariyle Akhun anlatımı Türkiye sosyal bilgiler müfredatı ile öğrencide temellendirilmesi gereken bir konudur. Bu gereklilik milli eğitimi için de ilerleyen eğitim basamaklarının altyapısını hazırlamak için şarttır.

Kaynakça

محمدی، محمد هادی، حاجی نصرالله، شکوه، & سیدآبادی، علی اصغر). ۲۰۰۶. (داستان فکر ایرانی. تهران: انتشارات افق.

Toğay, A. H. (2023). "Sasani Şahı Fîrûz ile Ak Hun Hakanı Aksungur Arasındaki Muharebeler". DTCF Dergisi, 63(2), 1552-1569.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2018). Sosyal bilgiler dersi öğretim programı. (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6 ve 7. sınıflar). MEB Yayıncılık.

Milli Eğitim Bakanlığı. (2023). Ortaöğretim Tarih dersi öğretim programı. (9, 10 ve 11. sınıflar). MEB Yayıncılık.

Esko Naskali, "Sâsâniler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul 2009, s. 174-176.

Javanshır, Babak, "Sâsânî Devlet Teşkilatı'nda Türk Etkisi", XVII. Türk Tarih Kongresi, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014)

Aktaş, Şükrü, " Çin Kaynaklarına Göre Asya Hun Devleti'nin Yıkılması Sonrası Geri Kalan Hun (Xiong Nu) Tebaası ve Xianbei (Şiyenbei- Siyen pi) İlişkileri", XVIII. Türk Tarih Kongresi, ed. Semiha Nurdan, Muhammed Özler (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2018)

Safran, M. ve Şimşek, A. (2006). "Development of Historical Time Concept in Elementary School's Students". Elementary Education Online, 5(2), 87-109.

Şimşek, A. (2016). "Taslak Tarih Öğretim Programı (Eleştiriler-Öneriler)". Turkish History Education Journal, 5(1), 316-331

Çelikkaya, T. ve Kürümlüoğlu, M. (2019)." Ortaokul öğrencilerinin kronoloji becerilerinin saptanmasına yönelik bir çalışma", Turkish History Education Journal, 8(1), 150-173.

Çağatay Hanları ve Dini

Assoc. Prof. Dr. Sevinch Ulash qizi Ulashova*

Öz

Çağatay ulusu topraklarında yaşayan halkların çoğunluğu Müslümandı. Aynı zamanda az sayıda Budist ve Hristiyan etnik gruplar da vardı. Tarihi kaynaklarda Çağatay ulusun dini durumu hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Mevcut kaynaklar, diğer Moğol uluslarında da Çağatay ulusunun topraklarından uzakta yaratıldı.

Anahtar Kelimeler: Çağatay hanları, din, İslam, Budizm, Hristiyanlık, Tarmashirinkhan, Chenkshikhan.

Chagatai Khans and Religion

Abstract

The peoples living in the territory of Chigatay ulus were mainly Muslims. At the same time, there were also a small number of Buddhist and Christian ethnic groups. In historical sources, there is very little information about the religious situation in Chigatay ulus. Existing sources were also created far from the territory of the Chigatay ulus, in other Mongolian uluses.

Key Words: Khans Of The Chigatay, Religion, Islam, Buddhism, Christianity, Tarmashirinkhan, Chenkshikhan.

Giriş

Yazarlar çoğunlukla duydukları bilgilere veya önceki yazarların eserlerinden aldıkları bilgilere dayanarak Çağatay kabilesinin dini hayatı da dahil olmak üzere tarihinin çeşitli yönleri hakkında yazdılar. Bu nedenle Çağatay ulus döneminin tarihini somutlaştırmak en zor görevlerden biridir.

Çağatay Han'la başlayan ulus tarihinde, kaynaklardaki bilgilerin çokluğundan da anlaşılacağı üzere hanların dine karşı tutumu farklıydı. Çağatay Han'ın ülkeyi yönetmek için ağırlıklı olarak Müslüman bakanlar, genel valiler, valiler kullanmasına rağmen İslam dininin temsilcilerine karşı sıcak bir tavır sergilemediği kaynaklarda belirtilmektedir [9: 241-242.]. Çağatayhan'ın dini inancı hakkında çeşitli bilgi kaynakları bulunmaktadır. Mesela Marco Polo Hristiyan olduğunu yazarken, Moğol döneminin Fars kaynakları ilk Moğol hanlarının hepsinin ataları gibi şamanizme inandığını söylemektedir [3: 541; 4: 266-270.]. Marco Polo bu görüşünü Çağatay Han'ın Hristiyanlara patronluk taslarken Müslümanlara büyük bir nefretle bakmasıyla açıklıyor. Her halükarda kaynaklarda Çağatay Han'ın hükümdarlığı döneminde yerel Müslüman nüfusa şiddetli baskı uyguladığı belirtilmektedir. Fars kaynaklarına göre Çağatay Han'ın önünde bir Müslümanın adı anılırsa, bu küfür ve aşağılama olmadan olmazdı. Ayrıca Çağatay Han, bir Müslümanın öldüğünü haber veren kişiye 500 dinar para verdi [10:1144-1146].

* Alfraganus Üniversitesi Doçenti, PhD, sevinch.ulashova@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0003-3681-7266>

Araştırma Metodolojisi

Makalede Çagatay hanlarının dine karşı tutumu ve dini inançları hakkında objektiflik ilkesiyle tarihsel karşılaştırma, kronolojik, geriye dönük ve eleştirel analiz yöntemlerine dayalı olarak sonuçlara varılmıştır.

Konuya Ait Literatür Analizi

Makalede Farsça ve Arapça dillerinde yazılmış on civarında kaynakta sunulan veriler karşılaştırmalı olarak analiz edilerek araştırma yapılmıştır. Örneğin, Atomalik Juvaini'nin "Tarihi jahonkushay", Rashididdin'in "Jome' at-Tawarikh", Jamal Karshi'nin "Mulhaqot as-suroh", Nizamiddin Shami'nin "Zafarnoma", Mirzo Ulug'bek'in "Dört Milletin Tarihi", Şerefeddin Ali Yezdi'nin "Giriş" adlı eseri de "Zefernâme" gibi tarihi eserler arasında yer alıyor.

Sonuçlar ve Analizleri

Çagatay hanlarının çoğunluğunun uzun süre İslam'ı kabul etmemesi, kısmen milletin kurucusu Çagatay'nin yaşamı boyunca İslam'ı kesinlikle yasaklamış olmasından kaynaklanmaktadır. Cengiz Han'ın halefleri arasında Çagatay, Yaso'yu sıkı bir şekilde gözlemleyen ve diğerlerinden de aynısını talep eden bir kişiydi. Milletin çıkarları Yasa hükümleriyle çatıştığında bile kanunların uygulanmasını kişisel çıkarların üstünde tutar. Yaso'ya olan bağlılığı zamanında babası Cengiz Han tarafından da tanınmıştır. Rashididdin'in "Jome' al-Tawarikh" adlı eserine göre Cengiz Han, ölmeden önce Moğol soylularına ve generallerine "Yaso'yu ve kanunu öğrenmeye istekli olanlar, Çagatay'i takip etsinler" demiştir. Çagatay Han'ın Yaso hakkındaki bilgisi babası Cengiz Han tarafından oldukça takdir ediliyordu. Ayrıca Çagatay Han'ın katı bir "Yaso" propagandacısı olarak İslam'a ve Müslümanlara karşı kötü tutumuna dair kayıtlar da mevcut. Bunlar arasında özellikle İslam hükümlerine göre hayvan kesmek, kurban etmek, suyla yıkanmak (abdest) ve benzeri eylemler "Yaso" esas alınarak yasaklanmıştır [1:85.]. Sonuç olarak onun döneminde bu tür yasaklar, Çagatay Ulus topraklarında ağırlıklı olarak İslam'a inanan halkların yaşam tarzlarını karmaşık hale getirdi. Çagatay döneminde Movarounnahr ve çevresindeki Müslüman halk, ibadet ve İslam hukukuyla ilgili uygulamaları gizlice sürdürdü. Aslında birçok durumda Moğol geleneklerine göre kesilen sığır eti ve koyun eti yemeye zorlandılar. Çagatay hanedanının (1266'da 6 ay hüküm sürdü) ilk Müslüman hanı Mübarekşah'ın İslam'ı kabul etmesinden sonra diğer Moğolların Müslümanlara karşı tutumları yumuşamaya başladı. Çagatay milletin tarihinde önemli rol oynayan hanlardan biri olan Barak Han (1266-1271), 1270 yılında İslam'ı kabul etmiş ve Sultan Gıyasiddin adını almıştır. Sonuç olarak Barak Han zehirlenerek öldürüldükten sonra İslami geleneklere göre değil, yerleşimcilerin inançlarına göre gömüldü. Mübarekşah ve Barak Han'dan Tarmaşirin Han zamanına kadar, yani yarım asırdan fazla bir süre boyunca hiçbir Moğol hanının İslam'ı kabul etmediğini belirtmek gerekir.

Çagatay soyunun üçüncü Müslüman hanı Tarmaşirin Han, ismine İslami Alaaddin ismini ekledi [7: 742-743.]. İbn Battuta kendisinin cemaatle birlikte camide sabah ve akşam namazlarını kaçırmayan bir din hükümdarı olduğunu belirtmiştir [24:69.]. Kendisinden sonraki hükümdarların çoğu, özellikle Çenki Han (1336-1338) İslam'a karşı çıktı. Ancak Tarmaşirin Han'ın ölümünden sonra Moğol hanlarının İslam'ın yayılmasına yönelik çabaları sonuçsuz kaldı. Sonuçta, İslam dini Çagatay nüfusu arasında zaten güçlenmişti.

Yabancı bazı araştırmalarda Çagatay hanlarının çoğunun, dinleri ne olursa olsun bölgenin ana dinlerine karşı hoşgörülü bir tutum sergiledikleri belirtilmektedir [5:26-43]. Ulus halkının inandığı üç ana dinin her biri bölgedeki kültürlerarası ilişkilere belirli katkılarda bulunmuştur. Uygurlar arasında Budizm'in hakimiyeti dikkate alındığında Çagatay Ulus döneminde Hotan, Kaşkar ve Kayalık'ta daha küçük Budist toplulukların var olduğu söylenebilir. Antik çağlardan beri Büyük İpek Yolu üzerinde önemli bir din olan Budizm, anavatanı Hindistan'da İslam'ın yayılması ve Budist geleneklerin gerilemesi nedeniyle 12. yüzyıldan itibaren yavaş yavaş Orta Asya'nın dışına itilmiştir [6: 177-178].] Çoğunlukla Budizm'e inanan Karakhitai devletinin kurulması (1124-1218) bile Budist dinini canlandıramadı [19: 555-564].

Moğol egemenliği altındaki Çin'de, Chigatai ulusundan farklı olarak Budizm, devlet dini olarak kabul edildi. Çin'i yöneten Yuan İmparatorluğu'nun etkisiyle Tibet Budizmi Doğu Türkistan'a girerek Uygurlar ve Moğollar arasında da taraftar bulmaya başladı. Turfon'da bulunan Uygur ve Moğol metinlerinde Budizm ile ilgili bilgiler de bunu göstermektedir [18: 115-183; 22:167-169.]. Turfan Budistleri, Yuan'ın başkenti Dadu ve yakındaki Gansu'daki Budist tercümanları ve manastırları büyük ölçüde koruyan kuzey Çin'deki Budist topluluklarıyla yakın temas halindeydi [20: 555-564; 22:157-163.]. Gansu ve Dadu'daki çeviri çalışmaları Tibetçe, Keşmirce ve Uygurca tercümanların çalışmalarını içeriyordu ve aynı zamanda kültürler arası iletişim için bir köprü görevi gördü. Bunun etkisi kesinlikle Turfon'a kadar ulaştı.

Çagatay hanlarının Budizm'e karşı tutumundan bahsedecek olursak Çagatay hanlarının bir kısmı Budizm'i kabul etmiştir. Örneğin Çagatay kabilesini uzun yıllar yönetip özgürlüğe kavuşturan hükümdar Duvakhan (1277-1307) Budizm'e inanıyordu. Daha sonra İslam dinini kabul eden oğlu Tarmaşirin'e Budist bir isim vermiştir [27: 305.]. Duvakhan'ın hükümdarlığı yıllarında Budist rahiplere karşı oldukça sıcak bir tavır sergilediği ve birçok ayrıcalıklar tanıdığı tarihi kaynaklarda belirtilmektedir [23: 114.]. Çagatay hanının bir diğer hanı Çenksihan (1336-1338), Budizm'e karşı bağnaz bir tavır sergiliyordu. Hatta Budizm'in etkisini arttırmak ve İslam'ın statüsünü zayıflatmak için her camiye Buda heykellerinin konulmasını bile emretti. Ondan sonra birçok Çagatay hanı da Budist idi ve bu dinin bölgedeki etkisini genişletmek için bazı önlemler aldılar. Özellikle Eljigiday Han (1326-1326) ve Yesun Temur Han (1338-1341) gibi hanlar da Budizm'i himaye ettiler. Bir diğer Çagatay hanı Muhammed Han ibn Polad O'gul'a (1342-1346) ait fermanda, Tibet Budist başrahibinin Yuan İmparatorluğu'ndan Çagatay ulusunun topraklarına güvenli bir yolculuk yapabileceğine dair notlar tutuluyordu. Ayrıca doğu Çagatay devletinin hanı Tuğluk Temur'un (1347-1363) İslam'ı kabul ettikten sonra bile Tibet'ten bir Budist öğretmen göndermek istemesi, onun döneminde Budizm etkisinin bir anlamda var olduğunu göstermektedir. [26:345; 22:158-172.].

Bölgenin üçüncü ana dini olan Hristiyanlıktan bahsedelim. Hristiyan topluluklar Moğolların gelişinden birkaç yüzyıl önce Orta Asya'ya yayılmıştı. Moğol döneminde Hristiyan toplulukların daha da yayılmasına yönelik yeni bir dalganın ortaya çıktığı görülmektedir. Bu misyonerlerin faaliyetleriyle ilgilidir. Moğollardan önce Orta Asya'da Hristiyan toplulukların ağırlıklı olarak Semerkand, Kaşgar ve Issık-Kul yakınlarında metropol alanları vardı. Süryanice, Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde ders verdiler ve 11. ve 12. yüzyıllarda aralarında Keraitler, Ongutlar, Naimanlar ve Markitler'in de bulunduğu çok sayıda Türk-Moğol kabilesini Hristiyanlaştırmayı başardılar. Kaynaklarda Yettisuv'da ve hatta Turfan Uygurları arasında güçlü Hristiyan toplulukların olduğu belirtilmektedir.

Çagatay döneminde Almalık'ta 1360'lı yılların sonlarına kadar teyit edilen güçlü Hristiyan toplulukları vardı. Ayrıca Semerkant'ta Hristiyan cemaatleri Emir Timur döneminde faaliyet gösteriyordu. Salgının yayılması ve (Çagatay ulusunun tahtını yasadışı olarak ele geçiren)

büyük koon Oktoykhan'ın soyundan gelen Ali Sultan'ın zulmü nedeniyle 1338-1339'da Issık-Kol çevresindeki Hristiyan topluluklar yok edildi [25:74 -80; 19: 543-554.].

Orta Asya'daki Katolik misyonu Çin'deki misyonun bir yan ürünü olarak başladı ve piskoposlukları Almalık (1320'lerin ortası) ve Semerkant'taki (1329) diğer Moğol hanlıklarından daha sonra kuruldu. Misyonerler Avrupalı (İtalya, İspanya, Fransa) keşişler ve Avrupalı tüccarlardı. Misyonerler Hindistan ve Çin'deki dindaşlarıyla iletişim kurmaya çalışıyor. Çin'e giden bir grup misyoner, Çagatay Ulus topraklarından geçmiş ve yolculukları sırasında mutlaka saflarını genişletmişlerdir. Misyonerlerin Hristiyanlarla temasları hakkında tarihi kaynaklarda hemen hemen hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Marco Polo'nun kayıtlarında Çagatay Han'ın vaftiz edildiği belirtilmektedir. Yazar, Çagatay Han'ın Hristiyan olduğu için Hristiyanları himaye ettiğini yazar [3: 541; 4: 266-270.].

Aslında Budizm'e inanan Çagatay hanları Eljigiday ve Çenkşi'nin misyonerlere iyi niyet gösterdiğini belirtmekte fayda var. Özellikle Eljigidai, Semerkant'ta kurulan piskoposluktan iki Dominikli keşişi papayı selamlamak üzere Avrupa'ya gönderir. Bu elçilerden biri, Mankasolalı Thomas Han'ın vaftiz edildiğini (belki de Budizm'den Hristiyanlığa geçmek istediğini söylüyorlardı) ve keşişlere Semerkant'ta vaaz vermeleri ve bir kilise inşa etmeleri için izin verdiğini bildiriyor [33: 31-32, 34-35; 28:359-368.]. Ancak papalık elçileri Çagatay ulusuna dönene kadar Eljigidai Han tahttan indirildi. Onun yerini İslam dinini destekleyen hükümdar Tarmaşirin Han alıyor. Bu durum misyonerlerin Çagatay ulus'ta Hristiyanlığı yayma planlarını boşa çıkaracaktır.

Tarmaşirin Han'dan sonra hükümdarlardan biri olan Çenkşi'nin oğlu, Hristiyan doktorlar tarafından tedavi edildikten sonra Hristiyanlığa sempati duymaya başladı. Khan, Avrupa'dan Çin'e giderken Almalık'ta konaklayan Başpiskopos Nikolay'ı kabul etti ve ona özgürce vaaz verme ve kilise inşa etme izni verdi. Hatta kilise inşa etmek için arsa bile ayırıyor. Ancak o dönemde yerel Müslüman halk misyonerlere neredeyse hiç sempati duymuyordu. Bu, Pascal Vitoria'nın 1338'deki mektubundaki notlardan görülebilir. Mektupta Pascal Vitoria'nın Urganç'tan Almalık'a giderken yaşadığı çilelerden, Hristiyanlığı tebliğ etmesinden, yolda Müslümanlarla yaşadığı tartışmalardan ve Müslümanların onu İslam'a ikna etmek için yaptığı nafile çabalardan bahsediliyor [30: 81-88]

1341 yılında Oktoy soyundan Ali Sultan Çagatay hanedanının tahtını devraldı. Yönetimi sırasında Almalık piskoposu ve arkadaşlarını katletti [28: 371-373.]. Ayrıca 14. yüzyılın ortalarında Çagatay Ulus'un doğu kesiminde Tuğluk Timur'un önderliğinde binlerce Türk-Moğol kabilesi İslam'ı kabul etmiş, bu da misyonerlerin Hristiyanlığı yeniden kurma çabalarına son vermiştir.

Sonuç ve Öneriler

Kısaca Çagatay Ulus topraklarında İslam'ın, Budizm'in ve Hristiyanlığın temsilcileri yaşıyordu. Moğol hanları atalarının dini sayılan Şamanizm'e inanıyorlardı. Ancak daha sonra Chigatai ulusunun hanları bölgedeki üç ana dine iltifat etmeye başladı. Özellikle Mübarekşah, Barak Han ve Tarmaşirin Han İslam'ı, Çagatay Han, Eljigidai Han, Çenkşi Han ve diğer Moğol hanları Budizm'i ve kısmen Hristiyanlığı himaye etti. Bazı hanların bir dine inanıp diğerine ayrıcalıklar tanıdığını belirtmekte fayda var. Örneğin Chenkshikhan, Budizm'e olan inancına rağmen Hristiyan rahiplere nezaket gösteriyor ve bir kilisenin inşası için arazi ayırıyor. Ancak Tarmaşirin Han'dan sonra son Çagatay hanlarının İslam dinini sınırlamak için aldıkları tüm tedbirler boşa çıktı.

Kaynaklar

- Абулғозий. Шажарайи турк. – Т.: Чўлпон, 1992. – 189 б.
- Dayı, Ö. Moğolların Teşkilat ve İdari Tarihi & İran Moğolları 1220-1295. Ankara: Altınordu Yayınları. 2020
- Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. I. – М., 1963. – 760 с.
- Bartold V.V. "Çağatay", *IA*, III, 266-270.
- Biran M. Culture and Cross-Cultural Contacts in the Chaghadaid Realm (1220-1370)// Some Preliminary Notes. 2007. – P. 26-43.
- M. Biran, The Qara Khitai Empire in Eurasian History: Between China and the Islamic World. Cambridge 2005, chs. 3, 5.
- Biran M. The chaghadaids and Islam: The conversion of Tarmashirin khan (1331-1334) // Journal of the Oriental Society. – 2002. - № 122.4. P. 742-752.
- Kushenova, G. Ögedey Kaan Devrinde Türkistan ve Maveräünnehir (1229-1241). İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık. 2013.
- Cüvaini Alaaddin Ata Melik. Tarih-i Cihangüşa / Çev. M.Oztürk. – Ankara, 1988. – 303 s.
- Cuzcani-Raverty, Tabakât-ı Nâsirî, A General History of Mohammadan Dynasties of Asia II, trs.H.G. Raverty. – Calcutta 1864. – S. 1144-1146.
- Devlet N. Çağatay Devleti. Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. 1988.
- Matsui Dai, "Taxation systems as seen in Uighur and Mongol Documents from Turfan: An overview," Transactions of the International Conference of Eastern Studies 50 (2005), 72-79.
- Dunlop D. M. The Karaites of Eastern Asia. // BSOS, XI, 1944. p. 271-279.
- Oliver, E.E., "The Chaghatai Mughals", JRAS, V/XX, New Series, London 1888.
- Hirth F. Über den Schiffsverkehr von Kinsay zu Marco Polo's Zeit. // T'oung Pao. V. 1894.
- Jahn K. Geschichte Gazan Hans. London. 1940.
- Kafalı Mustafa. Çağatay Hanlığı. Ankara. 2005.
- L. Ligeti, Monuments préclassiques XIII et XIV siècles. Budapest 1972,
- Liu Yingsheng. Chahatai hanguo shi yanjiu. [Research on the History of the Chaghadaid Khanate]. – Shanghai 2006.
- Abū al-Qāsim Qāshānī, Ta'rīkh-i Uljaytū, ed. M. Hambly. Tehran 1969.
- Bloch E. History des Mongols, successeurs de Tchinkiz Khaghan (gibb Memorial, old series, volume. XVIII), Leyden. 1911.
- Dai Matsui, "A Mongolian Decree from the Chaghadaid Khanate discovered at Dunhuang," in P. Zieme, ed., Aspects of Research into Central Asian Buddhism: In Me móriám Kogi Kudara. Turnhout (forthcoming), 157-176.
- Mu'in al-Din Natanzi, Muntakhab al-tawāiikh-i Mu'ini (Anonyme d'Iskandar), ed. J. Aubin. Tehran 1957.
- Ne'matullo Ibrohimov. Ibn Batuta va uning O'rta Osiyoga sayohati. – Toshkent, 1993.
- Niu Ruji "Xinjiang Alimali gucheng faxian de Xuliya wen jingjiao beiming yanjiu," Xiyu yanjiu (2007), 74-80.

Jackson P. Chaghatayid dynasty, Encyclopaedia Iranica, Vol. 5 1992.

Roux, Jean P., Moğol İmparatorluğu Tarihi. İstanbul 2001.

J. D. Ryan, "Preaching Christianity along the Silk Route: Missionary outposts in the Tatar 'Middle Kingdom' in the fourteenth century," Journal of Early Modern History .№ 2:4 . 1998.

Togan Z. V. Umumi Türk Tarihine Giriş. 1. Cilt. En Eski devirlerden 16 asra kadar. 3. baskı, İstanbul. 1981.

H. Yule (comp.), Cathay and the Way Thither. Reprint: Nendeln and Liechtenstein. III. 1967.

Бартольд В. В. Улугбек и его время. Соч. Т. 2, Ч. 2, М. 1964.

Kaya, Ç. (2023). Çağatay Hanlığı-Büyük Moğol Kağanlığı Arasındaki Siyasi İlişkiler (Başlangıcından 1320 Yılına Kadar). İstanbul: Post Kitap.

Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.-Л., 1950. С. 279;

Ибрагимов Н. Ибн Батута и его путешествие по Средней Азии. М. 1988.

Мирзо Улугбек. Тўрт улус тарихи. Т. "Чўлпон", 1994.

Равшанов П. Қашқадарё тарихи. Т. 1995. 511-бет.

Spuler, B., İran Moğolları (Siyaset, İdare ve Kültür-İlhanlılar Devri, 1220 1350). – Ankara, 2011.

Phonetic Changes in Borrowed Vocabulary From Turkish

Dr. Vardo Chokharadze*

The goal of the work is to study and record the southern dialects of Georgian language - Shavshetian, Klarjetian, Taoan, in general, Turkisms in the speech of Georgians living in southern Georgia (Turkish Georgia).

The research novelty of the work is determined by its actuality and materials.

The work is dedicated to the interesting linguistic problem of Georgian studies, in particular, Turkisms in Southern speech. We note here that we call “Southern speech” to Georgian inhabitants of the Chorokhi valley; it is Adjarian (together with exile descendants; speech) Shavshetian, Klarjetian and Taoan dialects. These dialects are also called, “Southern speech”, “Southern dialects”.

The study of the mentioned dialects was provided by the Academician N. Marr, who travelled to the valley and Chorokhi and recorded speech samples of Imerkhevians. In the Soviet period, in Turkish Georgia, Georgian researchers did not have the opportunity to work. Since 1990s of XX century it became possible to hold expeditions in historical Georgian provinces and to start scientific study of their lives. Numerous scholarly essays have been written so far. “Turkish Georgia” is in the composition of the Turkish Republic today. Most of the residents speak two languages - Georgian (native) and Turkish (state). In such conditions, it is natural that there are Turkish language elements in their speech - both vocabulary and grammar. Therefore, the study of Turkish element in southern dialects of Georgian language is one of the significant problems that we face. The problem is interesting, in the point of view of dialectic and general linguistic terms. Topic – Turkisms in Southern Dialects of Georgian Language – is the part of the research program of the RSU Faculty of Education and Georgian Language Studies.

We pay attention to several events of the influence of Turkish and Georgian languages in Georgians’ speech: sometimes, by the influence of Georgian, the Turkish letteris changed. There are cases of sound shifting, sound weakening and sound loosing.

Q:Kh (ქ : q) consonant shifting:

Literary Turkish consonant “k” gives “kh” (q) in the words originated basically from Persian and Arabic languages.

“Khalem” (Ar. Kalem - قلم) – “pen”.

“Khalemi mome davtserona” (Im.); “Kurshunkhalemi gaquan?” (Ust.); “Khalemi ar gaq kai, aurufali khalemi kaia” (In); (N. Marr thought that Kalami is Georgian).

“Khairati” (Ar. Kayrat - كرايم) – patience, resistance.

“Chueni dzali khairatlia, khairatit saqmobs” (T. Q.);

* Batumi Shota Rustaveli State University

“Khairatli gaakete meigeb” (Ust.); “Isini khairatloben” (Ust.); “Khairati hich ar itsis im qalma” (Im.)...

Kh:K (g : 3) sound shifting

In Adjarian dialect we meet the example in which the sharp K is shifted with Kh (g): Khaurtofaï // Khartofilai – potato.

“Batumshi chamovblakhundi, khatofilas vkhiddi gana” (Sh. Nizharadze).

“Esats khartofis khuia” (Im.); “Khartofilai megoneboda” (St.)...

Kh:K shifting in the words of Turkish origin:

Adj. “Sakhiz”-i (Tskhmorisi), in Turkish “Sakız” – “bubble gum.

Adj. “Chiflakh”-i – in southern speech: “Chiflaxhi nu echenebi, cho!” (T. K.) “Çıplak” – “Naked” (J. Noghaidei; Ts. Abuladze; Sh. Putkaradze)...

In the words of Arabic origin: Adj. “Dekhekhe”, T. “Dakika” – “minute” (Ts. Abuladze).

Khashughi//Kashughi – (Kaşık - ჭაჭიჭი) – “spoon”.

“Khashughit shchamda shorvas”; “Kashughita tskhals mareben, kashughit tskhali ras mkhofnis”.

In Adjarian dialect the mentioned word has been originated from Turkish (Gurgenidze 1973:19).

Ch (h):Kh consonant shifting.

In southern speech, in both, foreign words and in Georgian we meet frequent cases of H//Kh, Kh/H shifting.

In Georgian h consonant is transferred as Kh (b) (more frequently) or h and kh forms are used in parallel. Kh forms are more advantageous.

H//Kh sound shifting cases are frequent in proper names of men and women, for instance:

Hasani//Khasani – “Hasanai (Khasani) var bairakhtari, aqdemiri” (Khevt.);

Hasan is Turkish pronunciation, Khasani – Georgian.

Akhori - (Ahir - აჰორი) – “stable”:

“Akhal tselitsadze dedei akhoridan ameikhuanda patsa kakunas da moaruniebdasakhlsas”.

In southern dialects “Akhori” is fixed as a part of composition: Akhorikari (the front part of the stable which is closed), Akhorihavli (corridor of stable) (Putkaradze 19934:389).

“Akhori” – (Akhoria) in the dictionary of Georgian Language is explained as 1. Horse stall (Saba), 2. House built (or fenced) parking space where the cattle during the winter snaps, - “Stable”.

“Sakhlis ukan akhorshichalas akhmaureben” (D. Sheng.); Tskhlis piras nautsbatevad gsmartul akhorshi tskhnebi daabinaves.(Qegl).

“Akhori” in old Georgian was also confirmed, and means the “cattle-shed”; “Shevals akhorsamatsadaaghhkhsnis karaulsa matsa” (I. abuladze);

In southern speech there are cases when the speaker uses both, “h” and “kh” sounds in a sentence while pronouncing a word. For example:

Khizmeti//hizmeti – (Ar. Hizmet) – “service”, “job”.

“Me shen khizmetat sikhvarulit tsamueli mara, ajelobit gamomgzavnes begebmao” (Im).

As we can see, H:Kh consonant shifting gives interesting and diverse picture in the borrowed vocabulary. It should be noted that in this case the language tries to subordinate the borrowed words to the phonetic rules and in most cases it is available.

Gh:Kh (ღ : ბ) consonant shifting

Bardaghi//bardakhi – (**Bardak**-ბარდაქ) – glass, jug.

“Kai bardakhi ikho maghaziashi, ar eighe tsav?”; “Bardaghebi evghe artvin”; “Chuen shushes vetkhvit bardaghsa” (Im.); “I bardaghebi dolabshia” (Im.)...

The word bardaghi/bardakhi is equivalent of the literary Turkish word “**Bardak**”. J. Noghaideli explains: “Sarabaghi means “the part of the house”, but it is not shown here which part is meant. As it seems the word has been originated from Turkish.

B:F (ბ : ფ) consonant Shifting

Fisquiti - (**Bisküvi** - ბიჭქუვი) – “Biscuit”, “pastry”.

“Dugunze fisquit gaaketeben?” (Im.); “Bisquitebi gamuatskhet dughunistvin” (Im); “Bevri bisquiti meitana nenem” (Ust.)...

Fakhiri - (Bakır - ბაქირ) – copper.

“Im tunelebidan fikhiri amuaqvan” (Im.); “Tsintsin fakhiris khabebe qvqonda” (In.); “Es fakhiris gugumi memleqetidan gadmotanilia” (T.K.)...

P:F (პ : ფ) consonant shifting

Charchapi//cherchebi - (**Çarşaf** - ჩარშაფ) – “veil”.

“Utsin charchapi ikho ekhla akhlebi aghar iburven” (Ust); “Cherchebi rom ar degebura tsodva ikho” (Im.); “Garedan cherchebi devikhurevdi”...

Thus, in southern dialects, in borrowed words the consonant shifting subjects to the same regularities, which is characteristic of the Georgian language historically. On the basis of sound shifting the Turkish word is “wrapped in phonetic clothes”; otherwise, subject to the phonetic regularities. Although, it is not always possible, - sometimes the Turkish image of the word is still preserved. This is the result of Turkish influence, which is the reflection of current situation of Southern dialects (except Adjarian).

The dissertation thesis has been reflected in the following publications

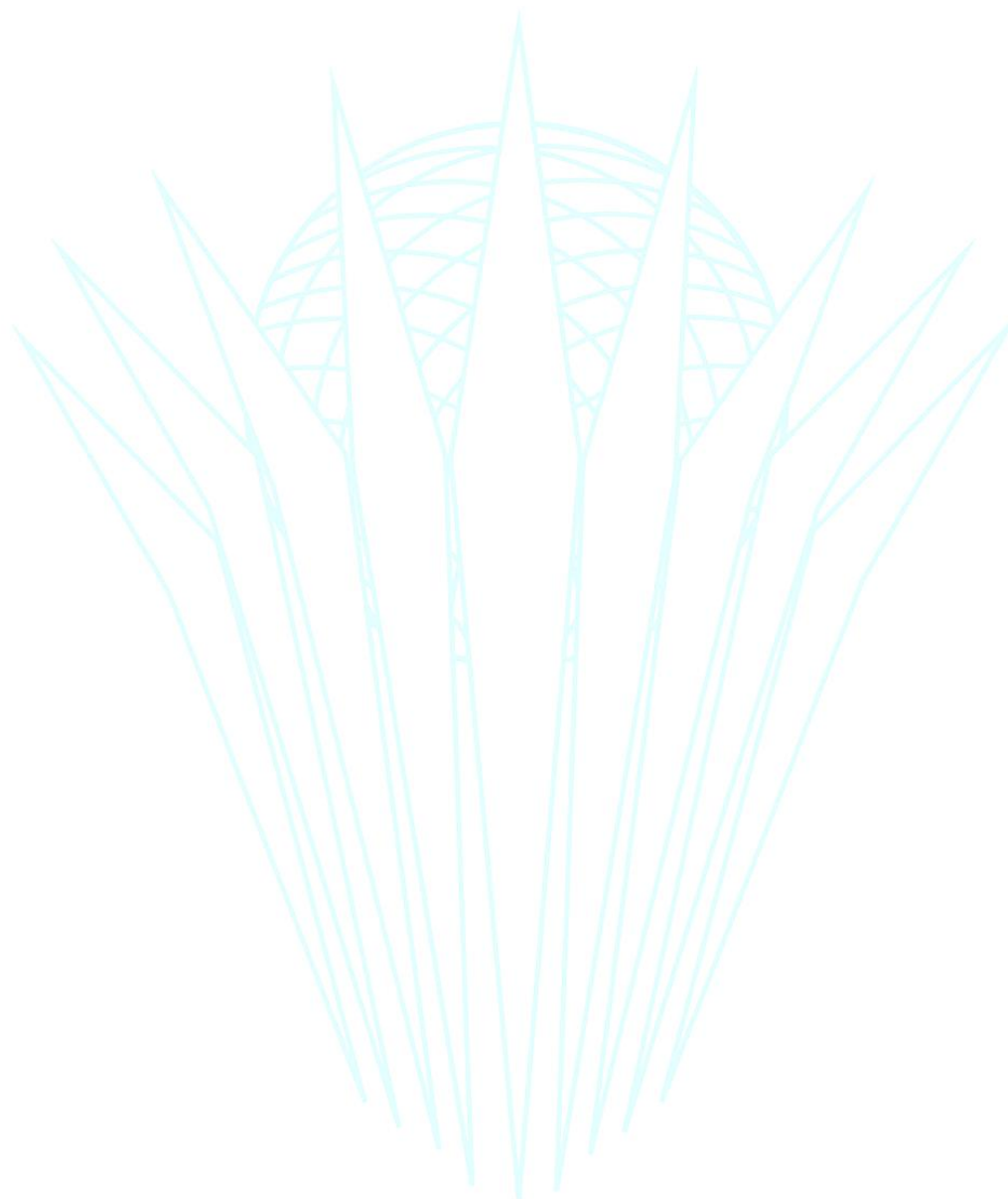
“Turkish vocabulary in Imerkhevi” – Shota Rustaveli State University, South-West Scientific Research Center, Collection of works V – Batumi, 2007. 39-53 pp.

“Turkisms in the speech of Murghulians” - Shota Rustaveli State University, Faculty of Humanities, Collection of works X – Batumi, 2007. 29-33 pp.

“Turkisms in the speech of Shavshetians” -Shota Rustaveli State University, South-West Scientific Research Center, Collection of works VI – Batumi, 2009.

“Turkish Vocabulary in Shavshetian”- Publishing House “Horosi XXI”, 2011. (Monograph Shavsheti). 292-300 pp.

“Some Issues of Shavshetian Vocabulary” – Crosscultural Communications N14, 2001.
Akaki Tsereteli State University. V Republican Scientific Conference of Georgian Linguistics, Topic: “Some Issues of Shavshetian Vocabulary”, Kutaisi, 2011.
Batumi Shota Rustaveli State University, “Muhajirebi”. First scientific conference, Batumi 2013, 67-39 pp.
VII Scientific Conference on the topic “Shavsheti”, report: “Turkisms in Georgian Speech of Shavshetians”.

Türkdilli Xalqların Ortaq Dil Yaddaşı

Assoc. Prof. Dr. Zabitə Teymurlu*

Xülasə

Tədqiqatlar göstərir ki, ədəbi dildə alınmaların aşkar edilməsi istiqamətində yetəri qədər işlər görüldü. Türkoloji istiqamətdə dialekt səviyyəsində türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə alınma sözlər isə tədqiqata demək olar ki, cəlb olunmamışdır. Bu sahədə aparılacaq araşdırmalar dialektlərdəki alınma sözlərin mənşəyini, digər dillərlə qarşılıqlı təsiri və bu proseslərin türk dillərinin dialektlərində necə əks olunduğunu daha dərinlən anlamağa kömək edə bilər. Xüsusilə, ərəb, fars və rus dillərindən alınma sözlərin dialektlərə necə daxil olduğunu və həmin sözlərin regionlara görə müxtəlif formalarda işlənməsini öyrənmək həm tarixi, həm də mədəni əlaqələri aydınlaşdırmaq baxımından əhəmiyyətliyə.

Türkiyə və Azərbaycan dilçiliyində ilk təcrübə kimi müəyyən qrup dialekt və şivələrdə müxtəlif ərəb, fars və rus dillərindən alınma sözlərin tədqiqi artıq sınaqdan çıxıb. Bizim məqsədimiz türk və Azərbaycan dili dialektlərində alınma sözlərin daha geniş bir aspektdə öyrənilməsinə yönəlib. Tədqiqat işində türk və Azərbaycan dili dialektlərində ortaql alınma sözləri müəyyənləşdirməklə türk dillərinin ortaql söz ehtiyatı və bu sözlərin fərqli regionlarda necə işlənməsi araşdırılıb. Bu həm türkdilli xalqların ortaql dil yaddaşını qorumaql, həm də ortaql dialektoloji lüğətlərin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Bu tədqiqat işinin Türkiyə və Azərbaycan dili dialektlərində aşkar etdiyimiz ortaql alınmaların rolunu öyrənmək baxımından əsaslı material verəcəyini ümid edirik.

Açar Sözlər: Türk Və Azərbaycan Dili Dialektləri, Ortaql Alınmalar, Dialektoloji Faktlar

Common Linguistic Memory of Turkic-Speaking People

Abstract

Research shows that significant work has been done on identifying loanwords in literary language. However, loanwords at the dialect level, especially in comparison with other Turkic languages, are underexplored in Turkology. Studying this can provide insights into how loanwords interact with other languages and how they manifest across Turkic dialects. In particular, analyzing how loanwords from Arabic, Persian, and Russian entered these dialects and how they are used in different regions is crucial for understanding historical and cultural connections.

Initial studies on loanwords in Turkish and Azerbaijani dialects have been conducted. Our aim is to expand this research, identifying common loanwords across both languages. This will help preserve the shared linguistic memory of Turkic-speaking peoples and aid in the creation of common dialect dictionaries. We hope this research will shed light on the role of these shared loanwords in both dialects.

Key Words: Turkish And Azerbaijani Dialects, Common Loanwords, Dialectological Facts

* Bakı Mühəndislik Universiteti, Azərbaycan dili və pedaqogika kafedrası

Türk Dilli Halkların Ortak Dil Belleği

Öz

Araştırmalar, edebi dilde alınmaların belirlenmesi konusunda yeterli çalışmalar yapıldığını göstermektedir. Türkoloji alanında ise, ağız düzeyinde Türk dilleriyle karşılaştırmalı olarak alınma kelimeler neredeyse hiç incelenmemiştir. Bu alanda yapılacak araştırmalar, ağızlarda yer alan alınma kelimelerin kökenini, diğer dillerle karşılıklı etkileşimini ve bu süreçlerin Türk dillerinin ağızlarında nasıl yansıdığını daha derinlemesine anlamamıza yardımcı olabilir. Özellikle, Arapça, Farsça ve Rusça'dan alınma kelimelerin ağızlara nasıl girdiğini ve bu kelimelerin bölgelere göre farklı biçimlerde kullanıldığını incelemek hem tarihi hem de kültürel ilişkileri aydınlatmak açısından önemlidir.

Türkiye ve Azerbaycan dilbiliminde ilk uygulama olarak belirli bir grup ağız ve şivelerde çeşitli Arapça, Farsça ve Rusça'dan alınma kelimelerin incelenmesi artık test edilmiştir. Amacımız, Türk ve Azerbaycan dili ağızlarında alınma kelimelerin daha geniş bir açıdan incelenmesine yöneliktir. Araştırma çalışmasında, Türk ve Azerbaycan dili ağızlarında ortak alınma kelimeler belirlenerek, Türk dillerinin ortak kelime dağarcığı ve bu kelimelerin farklı bölgelerde nasıl kullanıldığı araştırılmıştır. Bu, hem Türk dilli halkların ortak dil belleğini korumak hem de ortak ağız sözlüklerinin hazırlanmasında faydalı olabilir.

Bu araştırma çalışmasının, Türkiye ve Azerbaycan dili ağızlarında tespit ettiğimiz ortak alınmaların rolünü incelemek açısından önemli materyaller sağlayacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Türk Ve Azerbaycan Dili Ağızları, Ortak Alınmalar, Ağızbilimsel Veriler

Giriş

Dialektoloji sahədə alınmaların aşkar edilməsi istiqamətində aparılan tədqiqat işləri uyğun və fərqli dil elementlərinin üzə çıxarılması, dillərin təsir dairəsinin müəyyənləşdirilməsi baxımından türk dilçiliyinin maraq dairəsinə daxildir. Alınmaların aşkar edilməsində lüğətlərin rolu böyükdür. Tərtib edilən lüğətlər vasitəsilə həmin dilin keçdiyi tarixi inkişaf mərhələsini işıqlandırmaq mümkündür. Dilin müxtəlif dövrlərdə ədəbi dil kimi istifadəsini də lüğətlər vasitəsilə öyrənmək olar. Tədqiqatçılar qarşılaşdıqları çətin sözlərin mənasının izahını, məhz, lüğətlər vasitəsilə müəyyənləşdirə bilirlər. Dialektoloji sahədə də ortak sözləri əhatə edən lüğətlərin tərtibinə ehtiyac duyulur.

Qeyd etməliyik ki, dialektoloji istiqamətdə müxtəlif tədqiqat işləri aparılıb. Türk dilləri həm ədəbi dil istiqamətində, həm də dialektoloji istiqamətdə tarixi-müqayisəli aspektdə araşdırılıb. Bizim məqsədimiz isə dialektlərdə ortak alınma sözlərin müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Türkiye Türkcəsində ədəbi dil və dialekt istiqamətində alınmalarda fonetik dəyişmələr tədqiqata geniş şəkildə cəlb olunub (Güven,2023:30-45),(Kürüm,2023:2374-2391),(Özcelik,2002:1033-1042),(Özçelik,2004:550-563),(Yıldız,1999:321-339),(Çelebi,2023:2295-2333)və s.

Leksik baxımdan Türkiyə dilçiliyi sahəsində Türkiyə Türkcəsi dialektlərində, əsasən, şərq qrupu dialektlərinin 2-ci alt qrupunda görülməklə bərabər digər dialekt qruplarında da önəmli fərqlər göstərən 265 rusca söz aşkar edilmişdir(Özeren,2014:1093-1120).

Azərbaycan dilçiliyində dialektoloji istiqamətdə ilk dəfə İran dillərindən alınmalar Azərbaycan dilinin şərq dialektlərində tədqiqata cəlb olunmuşdur. Monoqrafiyada Azərbaycan və İran dillərinin qarşılıqlı əlaqələri Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq dialekt və şivələr səviyyəsində tədqiqata cəlb edilmiş, dialekt leksikasının zənginləşməsində müxtəlif İran dillərinin rolu araşdırılmış, həmin dillərdən alınma sözlərin fonetik, qrammatik təbiəti və leksik-semantik xüsusiyyətləri üzə çıxarılmış, imkan daxilində İran dillərindən

qədim alınma sözlər layı aşkar edilmişdir. Müəllif Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrinin əhatə etdiyi ərazidə müxtəlif dilli xalqlar yaşadığını, onların əsrlər boyu qonşuluq şəraitində yaşayaraq müxtəlif siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr saxladığını və bu əlaqələrin onların dillərinə təsir etdiyini qeyd edir (Tahirov, 2004).

Tədqiqatlar göstərir ki, alınmalar daxil olduqları dilin qayda-qanunlarına uyğunlaşaraq dəyişikliyə məruz qalmış-bəzi hallarda mənə daralması, bəzi hallarda isə mənə genişlənməsi baş vermişdir, bəzi sözlərin isə yeni mənə kəsb etdiyi müşahidə edilmişdir.

Məsələn, Türkiyə türkçəsi və Azərbaycan dili dialektlərində təsadüf etdiyimiz alınma sözlərin əksəriyyəti daxil olduqları dildə müəyyən mənada dəyişikliyə məruz qalmışlar. Məsələn:

Abdal sözü mənə dildə *abdāl bədāl~bədil* sözlərinin cəm şəkli olub “məqam sahibi vəfat etdiyi zaman başqasının təyin olunması, əvəz” mənasını ifadə edir (Баранов, 2006:60; <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=1953#6006d4>).

Xalq arasında “gəzgin, dünya malında gözü olmayan, dünyadan əl-ətdəyini çəkmiş, haqqın yolunu tutan” şəxslərə də *abdāl* deyilir. Azərbaycan dili şivələrində (Gəncə, Şəki, Şəmkir, Qax) *avdal//əbdāl* sözlərinin “axmaq, sərsəri” mənasına təsadüf edilir. Müəllif “Azərbaycan dilinin dialekt leksikası” kitabında qeyd olunan *abdāl* sözünü Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən ortaq əlamət bildirən sözlərə aid edir (Teymurlu, 2020:78).

Mismil sözü Azərbaycan dili dialektlərində “təmiz, təmizkar” mənalarını ifadə edir: Azərbaycan dilinin Basarkeçər, Naxçıvan dialektlərində “təmizkar” mənasını ifadə edir. – *Güllücə mismil qızdı* (Basarkeçər) (ADDL, 2007:358).

Türk dili dialektlərində *mismil//mısmıl* sözü bir çox mənada işlənir: “yaxşı, gözəl, sağlam” (İsparta, Bursa, Biləcik, Əskişəhər, Qocaəli, İstanbul, Niydə, Mersin, Qırxlareli), “düzgün, nizamlı” (Kayseri, Tokat), “hər zaman” (İsparta, Əskişəhər), “istəyə uyğun” (Niydə, Təkirdağ), “eynisi” (Təkirdağ), “topdan satış” (İsparta), “heyvan ölüsü, leş” (Dənizli) (DS-IX, 1993 :3191).

Ərəb dilində *musmil* (mismil) “bir qrup içindən seçilən; pak; xalq içində barışdırıcı olan şəxs, saleh kimsə” mənalarını ifadə edir. (Mənbə: Əbül-fəzl Cəmaləddin Məhəmməd b Mükrim İbn Mənzur əl-İfriqi Əl-Mısri. Lisanül-Ərəb. <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=5946#6fc231>). Göründüyü kimi, *mismil* sözü türk və Azərbaycan dili dialektlərində yaxın mənaları ifadə edir.

Dolab (دولاب) - ərəb mənşəli olub, “hər hansı dönən mexanizm” mənasını ifadə edir. “Heyvanları sulamaq üçün istifadə olunan dairəvi qurğu, toxuculuq cihazının barabanı”, həmçinin “şkaf, dolab” mənaları da vardır. Azərbaycan dialektlərində işlədilən “dolandırmaq, dolamaq, barmağına sarımaq” kimi ifadələrin məzmunu bu sözün leksik mənası ilə üst-üstə düşür (Sözün leksik izahı ərəbcə Al-maani lüğət bazasından götürülmüşdür: <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%AF%D9%88%D9%84%D8%A7%D8%A8/>. Həmçinin bax: Əl-Mocəm əl-Vəciz, 1980:269).

Azərbaycan dilinin Kürdəmir, Şuşa, Kəlbəcər, Dərbənd şivələrində *dolab//dolaf//dolax//dolav//dollab* “hiyləgər, bə” mənasında işlənir. (ADDL, 2007; 139, 140). Azərbaycan dilinin Ağdam şivəsində *dolaf gəlməx* frazeoloji birləşməsi “aldatmaq, fırıldaq işlətmək” mənasını ifadə edir (ADDL, 2007; 139).

Türk ədəbi dilində “aldadılmaq” mənasında *dolaba gəlmək* ifadəsi işlənir (Ayverdi İ., 2006; 738).

Madar sözü fars mənşəli olub Azərbaycan dilinin Qarakilsə, Zəngilan dialektlərində “tək, bircə, yeganə” mənalarını ifadə edir (ADDL, 2007:341). Həmin sözə “Azərbaycan dilinin

izahlı lüğəti”ndə “ən əziz, arxa, ümidgah” mənalarında təsadüf edilir(AZDİL). Qars şivələrində bu söz *madur* şəklində eyni məna yükünü daşıyır; məs.: -İreliki zati hocalar, beyukler olmasa biz sede madur qallıh da, içimizde bir beyuğumuz olacah (Ç.) və s. (Qəmbərli, 2020:114).

Mərət/ Mərəd (مراد) - Ərəb dilindən dilimizə söz şəklində deyil, söz birləşməsi şəklində keçən ifadələrdən olub "bir şeyin arxasından qalan, tərk etdiyi şey" mənasına gəlir. Buna bənzər "ma ba'di" (sonrası) sözünü xatırlasaq, bəhs edilən ifadənin də *ma raddə*-dən *maradı*, *mərədi* şəklinə çevrilməsi məntiqəuyğundur (İfadənin leksik izahı ərəbcə Al-maani lüğət bazasından götürülmüşdür: <https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%B1%D8%AF/>).

Meret sözü Azərbaycan dilinin Gəncə dialektində(ADDL,2007:348) və Tovuz dialektində (mərət)(ADDL,2007:352) “miras”, Qazax(mərəd)(ADDL,2007:352) dialektində isə “sahibsiz” mənasında işlənir.

Meret sözünə türk dilinin Bursa, Samsun, Qaziantep, Maraş, Kayseri dialektlərində “ölünün ardından qalan mal, sahipsiz mal” mənasına təsadüf edilir(DS-IX,1993:3169).

Hövl - هول ərəb mənşəli olub *hə* və *lə* kökündən düzəlib “qorxu, ürkü” deməkdir: “Əndişəyə düşmək; təlaşlanmaq; heyrətə düşmək, təbdən-təbə düşmək, təgyir tapmaq” kimi məna çalarlarına sahibdir (Sözün leksik izahı ərəbcə Al-maani lüğət bazasından götürülmüşdür: <https://www.almaany.com/ar/dict/arar/%D9%8C%D9%87%D9%8E%D9%88%D9%92%D9%8a4/>).

Hovlanmaq sözü Azərbaycan dilində “şişmək, iltihab etmək (yara)” mənalarını ifadə edir: *Ürəkdə yara sızlar; Hovlanıb yara sızlar; Yaralılar dərdini; Nə bilir yarasızlar?* (Bayatı).

Azərbaycan dilinin Daşkəsən, Goranboy, Qazax dialektlərində *hoylamax/hovlamax*(Ağcabədi) sözlərinə təsadüf edilir – *Adamın bir yeri kəsildə, hoylayanda sançı çiçəyini qaynadıf onun quymağını pişirif yaranın üsdünə qoyursan, hoyunu aler* (Daşkəsən); – *Yaram hoyluyuf, gülxətmi xamrı qayır qoyax üsdünə* (Goranboy)(AZDDL, 2007: 209).

Türkiyənin Balıqəsir bölgəsində *hoylamak* sözü “çox axan suyun daşması” mənasında işlənir(DS-VII,1993:2422).

Huy/xuy Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən ortaq sözlərdən olub fars mənşəlidir (Teymurlu, 2010:193-207). *Xuy* (خوي) - fars dilində "xislət, xarakter, təbiət, adət, vəziyyət, mizac, fitrət, əsl" mənalarını ifadə edir (Sözün leksik izahı farsca Dehxoda lüğət bazasından götürülmüşdür: <https://vajebyab.com/dehkhoda/%D8%AE%D9%88%DB%8C?q=%D8%AE%D9%88%D9%8A>).

Azərbaycan dilinin Qazax, Şəki, Tovuz dialektlərində “xasiyyət, xarakter” mənalarını ifadə edir – *Xuyunu bilmədiyin atın dalına niyə keçirsən?* (Tovuz); – *Atı at yanna bağlasan at xuyu götürər, it yanna bağlasan it* (Şəki)(AZDDL,2007:230). Türk dilində də eyni mənanı ifadə edir (TS).

Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində ərəb və fars mənşəli alınmalarda fonetik dəyişmələrə məruz qalan aşağıdakı leksik vahidləri nümunə göstərə bilərik: Ərəb mənşəli *sahha>əssah*, *bedel>abdal>budala*, *nəfl>nafilə>nəfilə*, *sahn>sahan*, *dülâb>dolab*; fars mənşəli *verdene>verdâne>merdâne*, *nerdbân>nerdubân>nerduvân>merduvân>merdüven>merdiven>nərdivan*, *dīv>dəv*, *cuvāl>çuval*, *dāməd>damad*, *rī-çâr,rīçâl>riçal*(reçel), *nāçeh>nacağ//najax*(naçak), *nīm-ten*“yarım bədən”sözündən *minten>mintənə*(mintan) və s.(Teymurlu,2020).

Nəticə:

Alınmaların dilə keçməsinə tarixi, siyasi, sosial, dini faktorlar əsas rol oynayır. Ərəb mənşəli sözlərin türk dillərinə keçməsinə din amilinin rolu böyükdür. Dialektlərdə aşkar etdiyimiz ərəb mənşəli sözlərə fars dilində də təsadüf edilmişdir. Məqalədə Türkiyə və Azərbaycan Türkçəsi ağızlarında fars dili vasitəsilə keçən ərəb mənşəli ortak sözlər də tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bu tədqiqat işində məqsədimiz Türkiyə və Azərbaycan Türkçəsi ağızlarında ərəb və fars dillərindən keçən ortak alınmaları müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Ərəb və fars mənşəli ortak alınmalar, əsasən, Azərbaycan dilinin qərb qrupu ağızları ilə Türkiyə Türkçəsinin şərq və qərb qrupu dialektlərində aşkar edilmişdir. Türkiyə və Azərbaycan Türkçəsi dialektlərində alınmaların aşkar edilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar ortaq dialektoloji lüğətlərin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat Siyahısı

- Ayverdi, İ.(2006). Misalli Büyük Türkçe Sözlük, 1 (A-G), İstanbul: Kubbelaltı Neşriyatı
- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti(2007). Bakı: Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
- Баранов, Х.К.(2006). Большой арабско-русский словарь. Том I, Москва: Живой язык
- Çelebi, H. (2023). Derleme Sözlüğü'nde alıntı sözcüklere gelen yapım ekleri ve alıntı sözcüklerdeki ses olayları. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi, 13(4), s.2295-2333. <https://doi.org/10.30783/nevsosbilen.1298260>;
- Güven, Ö.(2021). Sivas Ağzındaki Farsça Alıntı Kelimelerde Görülen Ses Olayları. Bartın Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 6(2):30-45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buefd/issue/67690/1005903>
- Qəmbərli, S.(2020). Azərbaycan dilinin qərb şivələri və türk dilinin qars şivələrinin müqayisəli leksikası. Bakı: "Elm və Təhsil"
- Kürüm, M. (2023). Türkiyə Türkçəsi Doğu Grubu Ağızlarındakı Alıntı Sözcüklerde Ünsüz Göçüşmələri. Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, 7(3), 2374-2391. <https://doi.org/10.34083/akaded.1382182>;
- Özçelik, S.(2004). "Türkçede Kullanılan Arapça Kelimelerde Görülen Ses Olayları Üzerine Bazı Tespitler "TD, S. 634, Ankara, s. 550-563.
- Özçelik, S.(2002). "Türkçedeki Farsça Kelimelerde Görülen Ses Olayları "TD, S. 612, Aralık s.1033-1042.
- Özden, R. H.(1938). Tarihsel Bakımdan Öztürkçe ve Yabancı Sözcüklerin Fonetik Ayraçları I, İstanbul, 21 s.
- Özeren, M.(2014). Türkiye Türkçesi Ağızlarındakı Rusca Sözlükler. Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 9/3 Winter, p. 1093-1120. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6352>)
- ƏL-MOCƏM ƏL-VƏCİZ(1980).Misir:Misir Təhsil Nazirliyinin xüsusi nəşri
- Tahirov, İ. (2004).Dialekt leksikasında alınma sözlər(şərq qrupu dialekt və şivələrinin materialları üzrə). Bakı: "Nurlan" nəşriyyatı
- Teymurlu, Z.(2020).Azərbaycan dilinin dialekt leksikası, Bakı:BMU

Teymurlu, Z.(2010).Azerbaycan dili dialektlerinde ve türk edebi dilinde kullanılan ortak kelimeler.Selçuk Üniversitesi/Seljuk University Edebiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Faculty of Letters, Sayı/Number: 23, Sayfa/Page: 193–207

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). VII cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.-DS-VII

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü (1993). IX cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.-DS-IX

Yıldız, O.(1999).“Dilimizdeki Arapça ve Farsça Kökenli Kelimelerde Görülen Fonetik Değişmeler", SDÜ FEF Sosyal Bilimler Dergisi, S. 4, Isparta, s. 321-339.

Əbül-fəzl Cəmaləddin Məhəmməd b Mükrim İbn Mənzur əl-İfriqi Əl-Mısri. Lisanül-Ərəb. <http://arabiclexicon.hawramani.com/?p=1953#6006d4>

<https://www.almaany.com/ar/dict/arar/%D9%8C%D9%87%D9%8E%D9%88%D9%92%D9%84/>

<https://vajehyab.com/dekhoda/%D8%AE%D9%88%DB%8C?q=%D8%AE%D9%88%D9%8A>

<https://sozluk.gov.tr/-TS>

<https://obastan.com/axtar/?l=az&q=madar> -AZDİL

Yönetimde Yönetici-Eleman İlişkilerindeki Liderlik Sorununun Sosyo-Psikolojik Analizi

Zeynep Hecemova*

Öz

Çalışmanın Amacı

Araştırmayı yapılarak toplumun gelişiminin her aşamasında insanların sosyo-ekonomik ilişkilerinin istikrarını ve önemini ne ölçüde koruduğunu araştırmak gerekiyordu. Yönetici-eleman ilişkilerinde maddi kaynakların verimli sağlanmasının temel bir rol oynadığı bilinmektedir. Yönetici-eleman ilişkilerinde motivasyon kavramı, iş sürecinde kalite rekabetinin işlevselleşmesine olumlu etki yapmaktadır. Bu noktadan hareketle araştırmanın amacı yeterli rekabet gücüne sahip çalışma grubu ile yönetici arasındaki ilişkilerin en optimal düzeyde gelişim dinamiklerini ve yönetimin kaliteyle uygulanmasına yönelik ana kriterleri incelemektir.

Kullanılan Yöntemler

Yönetici-eleman ilişkilerinde liderlik sorununu analiz etmek amacıyla kullanılan, O.F.Potyomkina tarafından geliştirilen motivasyon-talep alanındaki kişiliğin sosyo-psikolojik yönelimlerinin teşhis yöntemi kullanılmıştır. Uygulanan metodoloji bilim ve eğitim alanında çalışan 35-55 yaş grubundaki 67 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir. Ankete katılanlar arasında yöneticiler ve astlar bulunmaktadır.

Sonuç ve Geleceğe Yönelik Beklentiler

Araştırma sırasında verilen yanıtlara göre yönetimde karşılıklı saygı, yeterlilik ve yeterli yaklaşımın hakim olması gerektiği ortaya çıkmıştır. Listelenenler liderin entelektüel yetenekleri tarafından düzenleniyor. Bir insanda anlama yeteneğinin esas olarak kalıtımla ilgili olmasına rağmen, bunun oluşumunda pratik ve yaşam deneyiminin çok önemli bir rol oynadığını belirtmek gerekir. Genelleştirilmiş bir uygulama ve teori biçimi olarak entelektüel gelişim, insan zekasının gelişim eğilimlerinin bir göstergesi olarak kabul edilir.

Anahtar Kelimeler: Yönetim; Sistematiik Yaklaşım; Yönetici-Eleman İlişkileri; Motivasyon; Liderlik; Karar Verme; Entellektüel

Socio-Psychological Analysis of The Leadership Problem in Leader-Executive Relations in Administration

Abstract

The Purpose of The Study

While conducting the research, it was to investigate the extent to which people's socio-economic relations maintain their stability and importance at all stages of society's development. It is known that efficient provision of material resources plays a fundamental role in management-executive relations. The concept of motivation in manager-executive relations has a positive effect on the functionalization of quality competition in the work process.

Methods Used

The diagnostic method of socio-psychological orientations of personality in the field of motivation-demand improved by O.F.Potyomkina, which is used for the purpose of analyzing the leadership problem in management-executive relations, was used. Through the applied methodology, it was conducted among 67 respondents in the age group of 35-55, working in the field of science and education. The respondents include managers and subordinates.

* Anas Başkanlık Personeli, Başkan Yardımcılarının Hizmetinde Kıdemli Uzman, Anas Felsefe ve Sosyoloji Enstitüsü, Phd Öğrencisi

Conclusion and Future Prospects

Based on the answers presented during the research, it became clear that mutual respect, competence and adequate approach should prevail in management. The ones listed are regulated by the intellectual capabilities of the leader. Intellectual development, as a generalized form of practice and theory, is considered an indicator of the development trends of human intelligence.

Key Words: Management; Systematic Approach; Manager-Executive Relations; Motivation; Leadership; Decision-Making; Intellect

Giriş

Yönetim

Ülkede bilimsel-teknik, sosyo-ekonomik, insani ve sosyal yetkinliğin artırılması, milli-manevi ve dini değerlerin geliştirilmesi dahil olmak üzere, dünyevi bilgiye dayalı modern bilgi toplumu ve ekonomisinin gereksinimleri, Azerbaycancılık ideolojisi ve ekolojik düşüncenin oluşumu Azerbaycan devletinin iç ve dış politikasının, ülkede sosyo-ekonomik ve kültürel inşa süreçlerinin özü yönetim sistemi aracılığıyla yürütülmektedir. Toplumda yeni ekonomik ilişki biçimlerine geçişin yönetim psikolojisi çalışmalarına güçlü bir ivme kazandırdığı bilinmektedir. Azerbaycan'da bağımsızlığa kavuşma ve piyasa ekonomisine sahip demokratik bir toplum kurma çabası, yalnızca ekonomik, sosyal ve politik ilişkilerin düzenlenmesine değil, aynı zamanda ilişkilerin belirleyici faktörü haline gelen insan ilişkilerinin rolünün ve öneminin yeniden anlaşılmasına da olanak sağlıyor [11, s.8]. Modern dünyada ve devlette meydana gelen çeşitli süreçler, kamu yönetiminin doğasında ve demokratik kurumların işleyiş mekanizmalarında düzenli olarak önemli değişikliklerin yapılmasını gerektirmektedir [11, s.467].

Yönetim, **sistemik bir yaklaşımın** unsurlarının hakimiyetini gerektirir. Sistemik yaklaşımın özü, yönetici-eleman ilişkisi ile yönetim sistemi arasındaki etkileşimin bir bütün olarak geliştirilmesini ifade eder. Sistemik yaklaşımın, uzay ve zamanda belirlenen hedef üzerinde nesnel ve öznel etkisi olan birbiriyle ilişkili bir dizi unsuru içerdiği göz önüne alındığında, tek bir doğru fikirle yansıtılan analitik olarak gerekçelendirilmiş bir cevap bulmak zordur. Tüm yönetim çevreleri ve seviyeleri için objektif ve zamanında bilgi, kontrol, işlevsel-değerlendirici ve birleşik görüş netleşmektedir [11, s.3]. Yapılan ekonomik analizler aynı zamanda kuruluşun işgücünün uyarılmasının, yönetim fonksiyonlarının başarılı ve sistemik bir şekilde yerine getirilmesinin ana koşullarından biri olarak kabul edildiğini kanıtlamaktadır. Uygulanan motivasyon alanı, yönetici-eleman ilişkilerinin bir bütün olarak geleceğe yönelik ve stratejik gücünü sağlar. Yüksek motivasyon, yüksek değerlendirme anlamına gelir ve yönetim-eleman ilişkilerindeki güvenilirlik düzeyini olumlu yönde yönlendirir.

Motivasyon

Motivasyon, kişinin kişisel ve ya sosyal hedeflerine ulaşması için kendini ve başkalarını harekete geçirme sürecidir. Bu, insan faaliyetinin organizasyonudur. Motivasyon denilince *talep, ihtiyaç ve ödül* kavramları yaygın olarak kullanılmaktadır. **Talep** derken, insanın tüm bu niteliklere bağlı olarak kendine özgü bir şekil almış ihtiyaçlarını kastediyoruz. **İhtiyaç**, kişinin belirli bir amaca hizmet edecek bir şeyin eksikliğini hissetme yeteneğidir. İki tür **ödül** vardır: iç ve dış. İç ödül, kişinin faaliyeti sürecinde yaptığı işle bağlantılı olarak aldığı zevk ve rahattır. Dış ücretlendirme maaş, ek ücretler, terfi, toplu alkış vb. anlamına gelir. Motivasyon insan ilişkilerine yön veren en önemli faktörlerden biridir. Şekli ne olursa olsun

tüm işletme, kurum ve kuruluşların ortak amacı, insanların faaliyetlerini amaçlarının gerçekleştirilmesine yönlendirmektir. Yapılan iş ne olursa olsun, her türlü amacın sonucu, işin gerçekleştirilmesidir [12].

Kişisel motivasyon (kişisel motivasyon) – kurumun personel potansiyeli olarak ilgili alandaki faaliyetinin dinamizmini sağlayan bir güçtür. Yönetimi örgütün gelişimini hızlandırabileceği gibi gerilemesine de yol açabilir. Bu bakımdan personelin teşvik edilmesi önemlidir. Uyarı aşağıda listelenen durumsal yönlerden bazılarını içerebilir.

- Topluluğun değerlendirilmesi davranışın değerlendirilmesi ile açıklanabilir. Örnek performansın değerlendirilmesi motivasyon niteliğinde olduğundan çalışan üzerindeki kontrolün güçlenmesine de yol açmaktadır. Davranışı anlamak ve değerlendirmek, örgütü olumsuz etkilerden uzak tutar ve yönetimin topluluk üzerindeki kontrolünü artırır.
- Personeli derinlemesine tanımakta fayda var. Bir lider, çalışanlarını ne kadar iyi tanır, onların katılımını sağlamak o kadar kolay olur ve yönetim o kadar etkili olur. Belirlenen hedefe ulaşmak için yönetici ile personel arasında güçlü bir ilişkinin olması gerekir. Çalışanların bağlılığını ve sadakatini arttırmak için onlara memnuniyet duygusunu aşılacak gerekebilir. Memnuniyet, yönetici-eleman ilişkilerinde temel faktörlerden biridir.
- Personele bazı ayrıcalıklar tanınabilir. Örneğin fazla mesai yapılırken ücretler artırılabilir ve ya herhangi bir amaçla çalışma süresinden izin istendiğinde koşullar oluşturulabilir. Aynı zamanda gözetim çalışmaları da güçlendirilmelidir. Çalışanın bahsettiği haller suiistimal edilmiyorsa bu çok olumlu bir liyakat olarak değerlendirilebilir.
- Her çalışanın seçme hakkı olmalıdır. Hakları ve ücreti ihlal edilen çalışanın faaliyeti etkili olamaz.
- Çalışanların performansına ilişkin düzenli olarak geri bildirim verilmeli ve çalışanın morali yüksek tutulmalıdır. Bir fikir verirken, bunu varsayımlardan ziyade gerçeklere ve kişisel gözlemlere dayandırmak daha iyidir.
- Personelin başarıları düzenli olarak takdir edilmelidir.
- Çalışanları yüksek hedeflerle değerlendirmek uygundur. Bu tür çalışanlar organizasyona yüksek katkılar sağlayabilirler.
- Yönetimde verimliliği arttırmak için zamanı kontrol etmek gerekir. Zamanın kontrol edilmesi, yapılacak işin şeffaflığını ve kalitesini artırır.
- Mümkün olduğunca iletişim ve dikkat artırılmalıdır. Personel kayıtsız tutumları, beklentilerin eksikliği ve motivasyonun düşük olması olarak algılıyor. Bu gibi durumlarda takımın morali bozulur ve optimal baskıya karşı daha az direnç gösterir. Strese karşı direnç azalır, grupla çalışmak zorlaşır, bağımsızlık çabası artar ve “iç mücadele” başlar. Bu durumda takımı yönetmek zorlaşıyor.
- Personelin sorularına açıklık ve erişilebilirlik esastır. Böyle bir tutum, çalışanlarda iyimser bir ruh hali ve sağlıklı bir iş ortamı yaratır. Çalışanlarda stres belirtilerinin ortadan kaldırılmasına yönelik kontrol güçlendirilmektedir.

Yönetici-Eleman İlişkileri

Yönetici-eleman ilişkilerindeki motivasyon sorunları çalışanların iş performansını iyileştirmeyi ve iş ortamındaki insan davranışlarını bilinçli olarak değiştirmeyi amaçlamaktadır. Öncelikle motivasyonun belirgin tezahür özelliklerine sahip olması gerektiğini belirtelim. Motivasyon, bir kişinin iş faaliyetinin etkinliğini artırmayı ve onu

belirlenen hedefe ulaşmaya teşvik etmeyi amaçlayan bir belirleyicidir. Bir yöneticinin kadroyu motive etme yeteneği, bir lider olarak onun en önemli becerilerinden biri olarak kabul edilir.

Yönetici-eleman ilişkilerinde motivasyonun uygulanması şu şekilde gerçekleştirilebilir:

1. Gelecekteki hedeflere ilişkin fikirlerin açık bir şekilde ifade edilmesi – lider, çalışanlarıyla ilgili eylemlerinde açık fikirli ve planlı olmalıdır. İletişim kalitesinin artırılması için yönetici-çalışan ilişkisinin sürekliliği de önemli şartlardan biri olarak kabul edilmektedir.
2. Hedef planlama – iş sürecinde yerine getirilmesi gerekli görülen konuların stratejik yasalara dayalı olarak belirlenmesini içerir. Böyle bir durumda yöneticinin belirli bir zaman dilimi içerisinde kişisel örneğiyle iş sürecine katılımını sağlaması gerekmektedir.
3. Bireysel zaman limitinin belirlenmesi – zaman akışının yönetici kadro ile birlikte uygun şekilde ayarlanması gerekmektedir. Ekip çalışmasını teşvik etmek ve cesaretlendirmek iş hayatında ilerlemek için çok önemlidir. Bir yönetici çalışanlara karşı dürüst ve düşünceli olmalı ve gerektiğinde işle ilgili tavsiyelerde bulunmalıdır.
4. Sağlıklı rekabetin kurulması – bir-birlerinin başarısından karşılıklı olarak sevinen ve kolektifteki diğerlerinin başarılarından kendileri için olumlu sonuçlar elde eden çalışanlar, dostça ilişkiler çerçevesinde rekabet edebilirler.
5. Yönetici ekibin başarılarının tanınması – zor görevleri yerine getirirken veya belirli bir aşamaya ulaşırken ekip, başarıları ve katkıları nedeniyle teşvik edilmelidir. Kolektif başarıları, hatta bireysel başarıları takdir etmek onlara gurur duygusu verebilir ve morallerini yükseltebilir.
6. Çalışan kolektifin boş zamanlarının etkin organizasyonu – işgücünün inisiyatifini artırmak için, gerekli ve istikrarlı koşullar altında bağımsız zaman geçirmeleri için koşullar yaratılabilir. Çalışanların bağımsızlığının iş faaliyetlerinde belirsizliğe neden olamayacağı unutulmamalıdır.
7. Etkili yönetim ilişkileri oluşturulması – çalışma ekibi ile yönetim arasında boşluğa neden olan bir dizi durum vardır; bunların bir örneği kişisel sınırlara saygı eksikliğidir. Modern yönetim sisteminde hem liderin hem de çalışanların kişiliğine saygı gösterilmesi ilkesine öncelik verilmektedir. Kolektifte iç motivasyonun yaratılabilmesi için yöneticinin yönetim rollerini doğru bir şekilde anlatması, çalışma prensibi ve sorumlulukları hakkında tam bilgi vermesi, itaatin sadece iş amaçlı olduğunu aşılması, geleneksel kriz ilişkilerinin kurulmasına izin vermemesi gerekir [13].

Liderlik

İyi bir lider her zaman iyi insanları ve elemanları etrafında ister. Liderlik konusunda dünyanın en etkili uzmanlarından biri olan *John Maxwell*, iş birlikte çalıştığımız veya liderlik ettiğimiz kişilerin insani niteliklerinin bir listesini yapmaya gelince her birimizin derinlemesine düşünmesi gerektiğine dikkat çekiyor. Ayrıca liderin ve çevresindekilerin kişisel niteliklerinin hemen hemen aynı olduğunu vurgulamaktadır [2, s.47].

Herhangi bir kişinin liderlik ve sezgi geliştirebileceği unutulmamalıdır. Aslında liderlik büyük ölçüde bir bilim değil, bir beceridir. Liderlik ilkeleri sabittir ancak özel uygulama ve koşullara bağlı olarak değişir [2, s.46].

Gerçek bir lider için veriler çok önemlidir. Bilim tek başına kişiyi lider yapmaz ama bilim olmadan liderlik konumuna yükselmek imkansızdır. Tecrübe kişiye güven garantisi vermez ama onun neler yapabileceğini anlama şansı verir [2, s.29].

Karar Verme

Bir yönetim kararının uygulanması için uygun koşullar, kararın hazırlanması ve kabul edilmesi aşamalarında yaratılır. Karar önceden belirtilmelidir: bu veya bu görevi kimin, nerede, ne zaman ve nasıl gerçekleştirmesi gerektiği. Bu, kararın uygulanması için gerekli organizasyonel temeli oluşturur. Alınan kararın uygulanması, bu kararın amacına ulaşmayı amaçlayan bir organizasyon planının hazırlanmasını gerektirir. Organizasyon planında tüm işlerin hacmi nesnelere, görevlere ve zaman aralıklarına bölünür. Her iş grubunu gerçekleştirmek için uygun niteliklere sahip gerekli sayıda uygulayıcı seçilir. Organizasyon planı hazırlandıktan sonra karar yöneticilere iletilir. Bu noktada alınan kararın içeriği, önemi ve olası sonuçları açıklanmalıdır. Bazen alınan kararın hayata geçirilmesi için yeni çalışma yöntemlerinin öğretilmesi gerekir. Bu durumda propaganda çalışmalarının yanı sıra büyük bir metodik öğretim çalışması da yapılmaktadır [3]. Kararın uygulanmasının kontrolü, kararın uygulanmasında önemli rol oynamaktadır. Kontrolün amacı sadece verilen programdan zaman içinde sapmaları tespit etmek değil aynı zamanda bunların önlenmesidir. Kararın uygulanmasına ilişkin kayıtlar tutulmadan etkili kontrol mümkün değildir. Düzgün bir şekilde oluşturulmuş bir kontrol, yönetim sisteminin öyle bir geri bildirimidir ki, normal ayarlama süreci olmadan, zorlukların ve zayıf noktaların zamanında ortadan kaldırılması düşünülemez. Kontrol sırasında verilen kararlarda bazı düzeltmeler yapmak, bazen de yeni bir karar vermek gerekebilir. Bu, karar uygulamasının kötü organizasyonu, dış nedenlerden dolayı durumdaki ani değişiklikler, kararın kendisinde yapılan hatalar sonucunda gerçekleşebilir. Kararın etkisini kaybettiği durumlarda liderin kararda bazı değişiklikler yapması gerekir. Karar düzeltmeleri her zaman olumsuz durumlardan kaynaklanmaz. Kararın uygulanması sırasında, kararda belirli düzeltmeler yapılmasını gerektiren, sonuçların iyileştirilmesine yönelik beklenmedik yeni fırsatlar ortaya çıkabilir.

Sorun çözme alanında çözülen deneyimin sosyo-politik, eğitimsel ve yönetsel önemi büyüktür. Sonuç çıkarmak, yönetim kararlarını almak ve uygulamak için uygulanan sistemin verimliliğini kontrol etmek anlamına gelir. Sonuç, problem çözme döngüsünü tamamlar ve aynı zamanda yeni kararlar için bir temel oluşturur. Toplama hacmi, yeni yönetim kararlarının hazırlanması, benimsenmesi ve uygulanması için kullanılabilecek yöneticilerin ve bir bütün olarak yönetim sisteminin deneyimini zenginleştirmeye olanak tanır [3].

Yönetimde karar verme sırasında üç tür işlemi ayırt ederler: **resmi, alternatif ve belirleyici**.

- Resmi operasyon, uygulayıcıların herhangi bir karar vermeden önceden belirlenmiş bir algoritmaya göre çalıştığı operasyonları içerir.
- Alternatif operasyonlar, yürütme sürecinde mantıksal koşulların kontrol edildiği, karar seçeneklerinin analiz edildiği ve önerildiği ancak kararların verilmediği operasyonlardır.
- Belirleyici operasyonlar karar verme ile alternatif operasyonlardır. Operasyonların kategorilere ayrılması, yapılan işin hiyerarşik yönetim düzeyine uygunluğu hakkında makul bir sonuç çıkarmanın yanı sıra operasyonların otomasyonu sorununu çözmeyi mümkün kılar. Otomatik bir kontrol sistemi tasarlarlarken bu büyük önem taşır.
- Resmi yöntemler geliştikçe ve yönetim problemlerini çözmek için bir algoritma ve program kütüphanesi ortaya çıktıkça ve bilgi işleme için teknik araçlar geliştikçe, yönetim operasyonlarının büyük bir kısmı programlanır ve otomatik hale gelir [3].
- Amaç, faaliyetin nihai ve arzu edilen sonucudur. Amaç, insan faaliyetini yönlendirir ve düzenler. Hedefin içeriği, faaliyetin nesnel yasalarına, konunun gerçek yeteneklerine ve uygulanan araçlara bağlıdır. Hedef belirleme eylem programını belirler. Farklı yönetim seviyelerinde, hedefin özgüllük derecesi farklı olmalıdır. Hedefleri üç ana alt gruba ayırırlar: perspektif, küresel, stratejik; planlı, yerel, taktiksel; güncel, yerel, çalışır durumda.

- Alternatifler hedefe ulaşma yöntemleridir. Bu yöntemler stratejiler, spesifik eylemler ve araçlar şeklinde olabilir. Her alternatifin uygulanması maliyetlerin miktarı ile karakterize edilir. Tanımlanan hedefe göre karar seçeneğinin seçilebilmesi için birçok kriterin tanımlanması ve bunlara dayalı bir değerlendirme ölçeğinin hazırlanması gerekmektedir.
- Kriter – belirli bir kuraldır ve alternatifler önem veya tercih derecesine göre yerleştirilir. Hedefe ulaşma derecesi onların yardımlarıyla karşılaştırılır. Herhangi bir hedefin kendi karar kriterleri vardır.

Entellektüel

Alışkanlık ve ya anlayış pahasına, doğal hızda çözülemeyen sorunlar vardır: mantıksal muhakeme – burada zeka gereklidir; matematiksel problemler, soyut bilimsel yapılar vb. yönetimde bahsedilen konulara değinmektedir [6, s.93]. İnsanın zihinsel yeteneğinin bir ürünü olan zekanın, bilginin elde edilmesi, işlenmesi ve amaçlı kullanımında yeri doldurulamaz bir rol oynar. Entellektüel, "akıl" kavramına karşılık gelir ve bilimsel bir terim olarak kabul edilmediğinden kesin bir kapsamı yoktur. İstihbarat her yerde! [6, s.92].

Zeka sadece öğrenme yeteneği değil aynı zamanda insanlarla iletişim kurma yeteneğidir. Bunların her ikisi de zekanın gelişimi için gereklidir. *Howard Gardner*'ın 1983 yılında bir zeka modeli olarak önerdiği "**Çoklu Zeka**" teorisi, farklı gelişim seviyelerindeki (üstün zekâlı, zihinsel engelli, çeşitli nörolojik bozukluklara sahip) çok sayıda insanın beyinleri üzerinde uzun yıllar süren araştırmalara dayanıyordu. hastalıklar v b.) o zamana kadar var olan tek-zeka kavramını çürütmeye izin verdi. Onun teorisine göre zeka, yalnızca dil becerileri veya matematik bilgisi değil, aynı zamanda bizim tarafımızdan kolayca edinilen bir dizi beceridir. Gardner bilişin geniş bir prizmaya sahip olduğunu savunuyor. Bu teori zekayı ölçmez ve tüm insanları belli bir seviyeye indirmeye çalışmaz. Ana fikir, bir kişinin birkaç bağımsız zekaya sahip olmasıdır. Bir kişinin yetenekleri, zeka türlerinin kombinasyonuna bağlıdır. Bu teori, kişinin IQ testiyle ölçülebilen tek bir zekaya sahip olduğu inancıyla çelişmektedir. Gardner'a göre öğrenme sürecinde her türlü zekayı geliştirebilirsiniz, asıl önemli olan doğru araç ve yöntemleri seçmektir [1].

Sonuç

Yönetici-eleman ilişkilerinde liderlik sorununu analiz etmek amacıyla kullanılan, O.F.Potyomkina tarafından geliştirilen motivasyon-talep alanındaki kişiliğin sosyo-psikolojik yönelimlerinin tanısal metodolojisi, 13'ü erkek ve 54 kadın olmak üzere toplam 67 katılımcı arasında gerçekleştirildi. 308 numaralı okulda çalışan 35-55 yaş aralığındaki yönetim ilişkilerinde liderlik sorunu incelenmiş ve önerilen hipotezler ampirik olarak doğrulanmıştır. Araştırmada "yönetici-eleman ilişkileri", "motivasyon", "liderlik" ve "zeka" kavramları arasında diferansiyel ilişki oluşturulmuş ve sosyo-psikolojik sonuçları elde etmek amacıyla SPSS 22 programı kullanılmıştır. Yönetimde yönetimi düzenleyen özellikler. Çalışma sırasında elde edilen ortalama değerler Tablo 1'de gösterilmektedir.

SPSS 22 programı yürütülen araştırmanın ilerlemesi ve istatistiksel göstergeleri

Tablo 1.

Yönetici-eleman ilişkilerinde liderlik sorununun sosyo-psikolojik analizi				
Veriler	Entellektüel	N	$\bar{X}$	Ss
Liderler (yönetimciler)	Aşağı	143%	35-55	3 %
	Orta	203 %	35-55	8 %
	Yüksek	337 %	35-55	12 %
Yönetici-eleman ilişkilerinde liderlik sorununun sosyo-psikolojik analizi				
Veriler	Motivasyon	N	$\bar{X}$	Ss
Elemenlar (vasiler)	Aşağı	127 %	35-55	5 %
	Orta	166 %	35-55	12 %
	Yüksek	246 %	35-55	22 %
Yönetici-eleman ilişkilerinde liderlik sorununun sosyo-psikolojik analizi				
Veriler	Yöneticilik yeteneği	N	$\bar{X}$	Ss
Yönetim(liderlik)	Aşağı	110 %	35-55	13 %
	Orta	176 %	35-55	17 %
	Yüksek	218 %	35-55	22 %

Tablo 1.'de N – değişkeni katılımcıların motivasyonunu, entelektüel yeteneklerini ve liderlik göstergesini, $\bar{X}$ – yaş göstergesi, Ss – kişilerarası ilişkilerini ifade etmek için kullanılmıştır. Kişilerarası ilişkilerde duygusal zeka, bakış açısı ve zaman algısı göstergelerinin üst sınırı % ile gösterilmektedir. Tabloda belirtilen sonuçlardan da anlaşılacağı üzere yönetimin verimliliğinin, yöneticinin entelektüel hazırlığı, elemanların motivasyon düzeyinin yüksek olması ve yönetimin liderlik düzeyi açısından yetkin organizasyonu ile düzenlendiği bilinmektedir. Genel olarak elde edilen sonuçlar, yönetici-eleman ilişkisinin motivasyona ve entelektüel gelişime bağlı olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Azərbaycan Respublikasının Təhsil İnstitutu. Hovard Qardner “Çoxnövlü intellekt” nəzəriyyəsi [Elektron resurs] – Bakı. Avqust 28, 2021. <https://www.arti.edu.az/az/presentation/842-hovard-qardner-quot-coxnovlu-intellekt-quot-nazariyyasi>.

Abbasov V.M. Liderlik fəlsəfəsi. Dərslik. / V.M.Abbasov. – Bakı: Təhsil – 2013. – 189 s.

Aztəhsil. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi prosesi [Elektron resurs] / – Bakı. <https://aztehsil.com/direktor/653-daretmd-qrarlarn-hazrlanmas-v-qbul-edlms-proses.html>

Bayramov, Ə.S. Sosial psixologiya. Dərslik. / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. – Bakı: Qapp-Poliqraf – 2003. – 356 s.

Bayramov, Ə.S. Psixologiya. Dərslik. / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə – Bakı: Çinar-çap – 2002. – 626 s.

Həcənova, Z.Ə. İntellekt, yoxsa cəmiyyətlə insan beyni arasında dəhliz? // – Bakı: Elm dünyası, elmi-kütləvi jurnal, – 2015. № 3 (03), s. 61-63.

Emosional intellekt [Elektron resurs] / – Bakı. <https://www.psychologytoday.com/intl/basics/emotional-intelligence>

Emosional zəka, işlənmə mexanizmi və inkişaf etdirilməsi [Elektron resurs] / – Bakı. <https://azinka.az/emosional-z%C9%99ka-isl%C9%99m%C9%99-mexanizmi-v%C9%99-inkisaf-etdirilm%C9%99si/>

Quliyev E.M. Psixologiya elminin müasir problemləri. Təhsildə sosial-psixoloji xidmət: pedaqoji universitet və institutlarda magistr hazırlığı üçün proqram / E.M.Quliyev, N.T.Rzayeva. – Bakı: AR Təhsil Nazirliyi, – 2025. – 21 s.

Psixodiagnostika: metodikalar və testlər / red.ed. Q.Y.Abbasova – Bakı – 2018. – 280 s.

Psixologiya: (ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi üçün dərslik) / elm.red. Həmzəyev M.Ə, Seyidov S.İ – Bakı: Nurlan, – 2007. – 672 s.

Vikipediya məlumatları. Motivasiya [Elektron resurs] / – Bakı. <https://az.wikipedia.org/wiki/Motivasiya>.

How to motivate your employees with 11 impactful strategies. Indeed editorial team [Elektronic resource] – June 23, 2023. <https://au.indeed.com/career-advice/career-development/how-to-motivate-employees>

Türkistan'da 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Okullar

Doç. Dr. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu*

Öz

Bu makale, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Türkistan'daki eğitim sisteminin evrimini ele almaktadır. Çarlık Rusyası döneminde başlayan Ruslaştırma politikaları, Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla daha sistematik hale gelmiştir. Cami ve mescitlere bağlı mahalle mektepleri ve medreseler geleneksel yapıları nedeniyle halkın çağdaş ihtiyaçlarını karşılayamamış, "Urus Mektepleri" ise Rus kültür ve dilini yaymayı amaçlamıştır. Buna karşılık, modern eğitim anlayışını benimseyen Cedit okulları ortaya çıkmış ve halkın kültürel ve bilimsel gelişimine katkıda bulunmuştur. Ancak Sovyetler, Cedit okullarını kapatarak yerlerine ideolojik temelli Sovyet okulları kurmuştur. Bu okullar, yetersiz fiziksel koşullar, niteliksiz öğretmenler ve ideolojik propagandayı merkeze alan eğitim politikalarıyla bölgenin eğitim ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmıştır. Türkistan halkının yüksek öğrenime erişimi de Sovyet politikaları tarafından sınırlanmış, bölgesel entelektüel kalkınma engellenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, Cedit Hareketi, Sovyet Eğitim Politikaları, Ruslaştırma, Mahalle Mektepleri.

Schools in Turkestan During The First Quarter of The 20th Century

Abstract

This article examines the evolution of the education system in Turkestan during the first quarter of the 20th century. Russification policies initiated during the Tsarist period became more systematic under Soviet rule. Traditional schools, such as neighborhood madrassas connected to mosques, failed to meet modern societal needs, while "Russian-Indigenous Schools" promoted Russian culture and language. In contrast, Jadid schools emerged as a progressive educational model, aiming to advance the cultural and scientific development of the local population. However, the Soviets closed these schools, replacing them with ideologically-driven Soviet schools. These institutions were characterized by inadequate infrastructure, unqualified teachers, and an emphasis on ideological propaganda, failing to address the region's educational needs. Access to higher education for Turkestanis was also restricted by Soviet policies, hindering regional intellectual progress.

Key Words: Turkestan, Jadid Movement, Soviet Education Policies, Russification, Neighborhood Madrassas.

Giriş:

Sovyet Rus Devriminin gerçekleştiği yıllarda Türkistan'da üç çeşit okul vardı. Bunlardan eskisi ve tuttuğu yer itibarıyla en kuvvetlisi, camilere bağlı olarak faaliyet yürüten *mahalle mektepleri* ile dinî *medreseler*di. Bir diğeri, Çarlık hükümeti zamanında açılan ve Türkistan halkının "*Urus Mektebi*" olarak adlandırdığı, Türkistanlıların Rus dili ve Rus kültürünün benimsenmesine hizmet eden *Rus-Yerli* (Rus-Tuzem) Okullarıydı. Bu iki tür okulun da halkın bilim ve terakki yolunda ilerlemesini sağlayamayacağı anlaşıldıktan sonra, doğal olarak, yeni bir okul türü ortaya çıkmıştır. Türkistan Türklerinin kültürel ihtiyaçlarından doğan bu yeni okul, "*Cedit*" mektepleridir.¹⁶

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, e-posta: vecihi.hekimoglu@dpu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6095-7512.

¹⁶ Timuroğlu, "Türkistan'da Mektep Meselesi", *Yaş Türkistan*, Sayı: 2, Ocak 1930, s. 22.

Türkistan Türklüğüne, geçmişteki hizmetleri inkâr edilemeyen bilim ve eğitim yurtları olan dinî eğitim kurumları, 19. asrın sonu, 20. asrın başı itibarıyla, halkın çağdaş ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma gelmişti. Türkistan’da dinî okullarda eğitim kalitesinin düşmesi 19. yüzyılın ilk yıllarında başlamıştı. İlk zamanlarında yerli halkın manevî olarak birleşmesini sağlayan bu müesseselerdeki bozulmadan kendi çıkarı doğrultusunda yararlanan Çarlık hükümeti harekete geçerek Rus siyasetinin önemli hedeflerinden biri olan Türkistanlıları Hristiyanlaştırmaya hizmet etmek üzere, 1869 yılında Sırderya nehrine 15 km uzaklıktaki Çinaz’da bir kilise kurmuş ve burada ilk Rus din okulunun temellerini atmıştı.¹⁷ Rus yönetimi, Türkistan’ı işgal ettikten sonra mektep ve medreselerin açık kalmasına göz yummuşlar ve vakıf gelirlerinden mahrum bırakıp maddi desteğini keserek kendiliğinden ortadan kalmasını amaçlamıştı. Türkistan Genel Valisi Konstantin Petroviç Kaufman, merkezi Ufa şehrinde olan ve tüm Rusya Müslümanlarının dini işlerini yürüten Orenburg Müftülüğünün etki alanını daraltmış ve Türkistan’ı bu idarenin dışında bırakmıştı.¹⁸ Türkistan Türklerini Ruslaştırma yolunda yoğun mesai harcayan Kaufman’ın eğitim politikalarını benimsemiş olan ve onun ardında Türkistan Genel Valiliği görevine gelen Nikolay Ottonoviç Rozenbah, Rus-Yerli okullarının açılması hususunda bir tasarı hazırlamıştı. Bu türdeki ilk okul, 1884 yılında Taşkent’te açılmıştır. 19. asrın sonuna gelindiğinde Rus-Yerli okullarının sayısı yüzü aşmıştı.¹⁹ Rozenbah, genel vali olduktan hemen sonra, 1884 yılında, Türkistan’daki Müslüman okulları ile ilgili şiddetli tedbirler almış, göçebe halka dini eğitim verenleri cezalandırmıştı. Bu hususta özel bir komisyon da oluşturan Nikolay Ottonoviç, yaptığı araştırmalar sonucunda bir rapor hazırlamıştı. 1887’de, Rusya Eğitim Bakanlığına yolladığı bu raporla o, Rusya’nın diğer bölgelerinde çıkarılmakta olan Müslüman gazete ve dergilerinin Türkistan Genel Valiliğine girmesinin yasaklanmasını ve Rus-Yerel okullarının açılması işlerinin hızlanmasını talep etmişti.²⁰

Çarlık hükümeti bu uygulamasıyla, Kazan Tatarlarının Türkistan’daki etkisinin azaltılmasını amaçlamıştı. Ancak Türkistan Türklüğünü modern çağın gerekleri doğrultusunda aydınlığa taşıyacak olan Cedit okulları da aynı dönemde ortaya çıkmaya başlamış ve Rus yönetimi Türkistan’da Cedit hareketinin güçlenmeye başladığını çok geç idrak edebilmişti. Yeni durum karşısında endişeye kapılan Çarlık idaresi, Cedit okullarının yerine kendini yenileme imkânı olmayan eski mektep sisteminin devamını sağlamak yönünde politikalar yürüttü. 1900’lü yıllardan itibaren, Kazan Tatarları ve diğer Cedit aydınlarının Türkistan’daki Cedit okullarında hocalık yapması yasaklandı.²¹

Türkistan halkının çağdaş medenî ihtiyaçlarına, ilerleme ve gelişmesine hizmet edecek olan bu okullar, mektep-medreseler gibi vakıf sermayesine, ne de Rus okulları gibi hükümetin güçlü hazinesine dayanmaktaydı. Onun yegâne kaynağı, o zaman için nadir rastlanan, ilerici gençlerin yardımı ve halkın ihtiyaç ve derdinin burada giderileceğini fark eden fedakâr öğretmenlerin azim ve kararlılığıydı. Buraya ne hükümet ne de halkın vergileriyle varlığını sürdüren yerel yönetimler destek olmuştı. Gayesini çok doğru bir şekilde belirleyen Cedit mektepleri, bu amaca ulaşmak için en kısa yolu da çizmişti. Böylece, kısa süre zarfında, diğer iki tip okula varlığını sezdirmeyi başarmıştır. Cedit okulları, halkın asri ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma gelmiş olan mektep ve medreselere karşı cephe almıştı. Diğer

¹⁷ Mirzahan Egamberdiyev, “Türkistan’da Açılan Rus Eğitim Müesseselerinin Ruslaştırma Siyasetindeki Rolü”, *Gazi Üniversitesi, Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 13, No 1, Mart 2005, s. 234.

¹⁸ B. Tümen Somuncuoğlu, “Çarlık Rusya’sı Dönemi Türkistan’ında İslam ve Modernleşme”, *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 182, S. 182, 1.03.2014, s. 231.

¹⁹ Mirzahan Egamberdiyev, “Çarlık Rusya’sının Türkistan’daki Eğitim Politikası (1870-1917)”, *Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C. 6, S. 1, 2005, s. 104.

²⁰ Mirzahan Egamberdiyev, Lazzat Dinashva, “Çarlık Rusya’sının Güney Kazakistan’daki Eğitim Politikası”, *Belleten*, C. 83, S. 297, Ağustos 2019, s. 673.

²¹ B. Tümen Somuncuoğlu, agm, s. 231-232.

taftan Rus Hükümeti ise, Cedit okullarının ilerlemesine engel olmak için her türlü tedbiri almıştı. Yaptıkları her türlü girişimin, onların gelişmesini durduramayacağını anladıktan sonra, kendilerine kültür getirenler “*kultur trüger*” ismini veren Ruslar, Ceditcileri engellemek için medrese ehli kişilerle birleşerek hareket etmekten de çekinmemişlerdi.²²

Sovyet Devri Türkistan Okulları

1917 yılında yaşanan devrimlerin ardından Türkistan’da Bolşevikleri iktidara gelmişti. Sovyet Rus idaresini Türkistan’daki ilk işlerinden biri, bütün eğitim kurumlarını kapatarak tek tip Sovyet okulunu açmak olmuştur. Böylece halkın “*Urus Mektebi*” dediği Rus-Yerel okulları, Cedit okulları ve vakıfların hükümet kontrolü altına alınmasından sonra da medreseler kapanmıştır. Mescit ve camilere bağlı olarak eğitim veren Mahalle Mekteplerinin de kapatılmasıyla ilgili çok sayıda görüş beyan edilmesine rağmen bu mekteplerin Bolşevik yönetiminde varlığını devam ettirebilmesi, bu okulların kendilerine endişe teşkil edecek bir unsur olarak görmemelerinden kaynaklanmıştır. Sovyet Hükümeti bilakis, bu okulları halkı avutmak için bir yardımcı gibi telakki etmişti.²³

Bolşeviklerin meşhur deklarasyonun maddelerin birinde Sovyet topraklarında yaşamakta olan gayrı Rus milletlerin ilerleme ve gelişme yolunda dilediklerince hakka sahip olacakları kaydedilmişti. Bu şiarın da diğerleri gibi sadece kâğıt üzerinde kaldığına kısa süre zarfında bütün Türkistanlılar tarafından anlaşılmıştı. Millî ve dinî okullar ile buralardaki öğretmen ve öğrenciler çok büyük felaket yaşamıştır. Bolşevikler, millî oldukları gerekçesiyle Cedit okullarımızı kapatıp, onun enkazı üzerine Sovyet okullarını kurmuşlardı. Türkiye ve Batı Avrupa devletlerine giderek eğitim almakta olan genç Türkistanlılar akınına zor kullanarak durdurmuşlardı. Tabii mecrasına ulaşamayan bu akın, mecburen Sovyet okullarına doğru akmaya başlamıştı. Bu durum, Rus Bolşeviklerini bir hayli endişeye sevk etmiştir. Onlar, bilimden ziyade Bolşevik teorilerinin öğretildiği Sovyet okullarına Türkistanlı gençlerin girmelerini, kendi gelecekleri için tehlikeli bulmuşlardı.²⁴

Türkistan’da Bolşeviklerin iktidara gelişinin ardından Sovyet okulları kurulmuş ve eski eğitim sisteminin izleri silinmeye çalışılmıştır. Yaş Türkistan dergisi, Türkistan’daki Sovyet matbuatını kaynak göstererek bu konuyla ilgili birçok makale yayınlamıştır. Örneğin tarihin çarpıtılması konusunu ele alan Mustafa Çokay, derginin 3-4. sayısında, “*Bolşevikler Tarihi Nasıl Yazmaktadır*” başlıklı bir makale kaleme almıştı. Makalede anlatılanlara göre Taşkent’te Rus dilinde yayınlanan “*Orta Asya’da İnkılâp*” adlı derginin 1. se 2. sayılarında Aleksiyenov isimli birinin Hokant Muhtariyeti hakkında fikirlerini anlattığı makalesi basılmıştı. Bu makalede, Bolşevik tarihçi Aleksiyenov’un Hokant Hükümeti üyesi olarak gösterdiği bazı isimler -Putilahov, Miralay Çanişev, Zikel Vadyayev, Yusuf Davidov-hükümet heyetine girmemişlerdi.²⁵

Bu isimleri zikredilen kişilerden yalnızca Zikel Vadyayev, Mustafa Çokay tarafından, hükümet adına çıkarılacak olan kısa vadeli borçlanma hakkında kurulan özel bir şuraya bilirkişi sıfatıyla davet edilmişti. Diğerlerinin hükümet ile hiçbir alakası bulunmamaktadır, hatta hükümet binasına bir defa olsun ayak basmamışlardır. Mustafa Çokay Miralay Çanişev ile ilgili olarak ise şunları dile getirmişti: “*Taşkent’te Mehdi Çanişev adında, Ziraat Bakanlığının bir memuru yaşamaktaydı. O kişi, sonraları Hokant’a gelmişti. Bu Çanişev’in Bolşeviklere yakınlığı hakkında hükümetin elinde mahumatlar olduğu için, bu zatın hükümet*

²² Timuroğlu, agm, s. 22-23.

²³ Timuroğlu, agm, s. 24.

²⁴ Yaş Türkistanlı, “Sovyet Mektepleri ve Türkistan Yaşları”, *Yaş Türkistan*, S. 25, Aralık 1931, s. 12

²⁵ Mustafa Çokayoğlu, “Bolşevikler Tarhni Lalay Yazadırlar”, *Yaş Türkistan*, S. 3-4, Şubat-Mart 1930, s. 31.

*binasına girmemesi hususunda bir buyruk vermiştim. O da, bunun ardından Hokant'tan Taşkent'e dönmek zorunda kalmıştı. Hokant'ın Sovyet Rus askerleri tarafından tarumar edildiği günlerde Mehdi Çanişev, Hokant'ta görülmüştü. O, sonradan Ergeş ile anlaşmıştı. Söz konusu Mehdi Çanişev, Yeni Margilan'da (bugünkü Fergana şehri) idam edilmiştir.”*²⁶Bolşevikler, Türkistan'daki İnkılâp Hareketi Tarihi'ni işte böyle yazmaktaydı.

Edebiyat sahasında da benzer faaliyetler yürütülmüştü. 1930 yılının Temmuz ayında yayınlanan “Pravda Vostoka” gazetesine göre, Orta Asya Bürosu tarafından yürütülen teftiş neticesinde, Özbek ortaokulları için basılan ders kitaplarının, gençlerin komünizm yolunda eğitilmesi esaslarına tamamiyle karşı olduğu anlaşılmıştı. Gazetede verilen haberde, Özbek Edebiyatı hakkında yazılan dört kitap üzerinde özel olarak durulmuştur. Bunlar; Abdurrahman Saidî tarafından kaleme alınan “*Nazarî ve Edebiyat Dersleri*”, Fitrat'ın “*Edebiyat Dersleri*”, Abdülhamit Süleyman (Çolpan) ile Aşur Ali Zahirî tarafından çıkarılan “*Edebi Parçalar Mecmuası*” İlberk ile Lubenstsev isimli bir Rus tarafından basılan “*Bilim*” kitabıdır. Pravda Vostoka gazetesi, bu eserlerin her birinin Türkistan'da Rus Proletarya Diktatörlüğü bakış açısına göre noksanlarını ve suçlarını sıralarken, Çolpan ve Aşur Ali Zahirî'nin kitabının, Sovyetlerin pamukçuluk siyasetine açık bir şekilde karşı olduğunun görüldüğünü belirtmişti. Orta Asya Bürosu, bu eserlerin toplatılarak imha edilmesi emrini vermiştir.²⁷

1917 devrimlerinin ardından, Çarlık Hükümetinin Türkistan'daki “Urus Mektepleri” son bulmuş, yerine “Sovyet Okulları” kurulmuştu. Bu mekteplerde yürütülmekte olan kültür siyasetini A. Taciyev isimli bir Komünist, “*şekil itibarıyla millî, içerik olarak proleter*” olarak nitelemişti. Bu düstur tabiatıyla, Sovyet okullarının eğitim esasını da göstermektedir. Taciyev'in bu nitelemesini, Türkistan halkının nasıl kabul ettiği başka bir komünist, Özbekistan Komünist Parti Sekreteri Ekmel İkrarov, kısa süre önce düzenlenen bir eğitim emekçileri toplantısında şunları söylemişti; “*Burada mektebimiz ile çiftçilerin büyük çoğunluğu arasında fikir birliği olduğunu görmekteyiz. Çiftçiler bugüne kadar, okullara olumsuz yaklaşmış, eğitim almayı ya Rus ya da dinsiz olmak veya hiçbir şey öğrenmemek olarak telakki etmişlerdi*”²⁸ demişti.

Bir halkın ihtiyacı için hizmet edilirken, her türlü siyaset ve müessese o halkın kendi siyasî, sosyal ve ekonomik hayatı ihtiyaçlarından beslenmelidir. Okullarda öğrencilere hizmette de bu yol izlenmelidir. Moskova'daki komünist önderlerin bizzat kendileri Türkistan'da proleter sınıfın olmadığını itiraf etmişlerdi. Proleter olmayan halkın içinde, o mefhumda olan her şey ona yabancıdır. Proleter hâkimiyeti, proleter siyaseti, proleter terbiyesi, bütün bunlar o halk için anlamsızdır. Bunun içindir ki, Taciyevlerin “içerik olarak” proleter olarak gösterdiği eğitim, Türkistan çiftçilerinin nazarında “Rus terbiyesi” olarak algılanmaktaydı.

Okulların Durumu

Sovyet yöneticileri, Türkistan'da eğitim konusunda elde ettikleri başarıları sıklıkla dile getirip, bununla guru duymaktaydı. Ancak onların söylediklerinin gerçeği yansıtmadığı elde ettikleri başarıları sıklıkla dile getirip, bununla gurur duymaktaydı. Ancak onların söylediklerinin gerçeği yansıtmadığı Yaş Türkistan dergisinde, Sovyet yayın organları kaynak gösterilerek basılan makalelerden anlaşılmaktadır. Örneğin, İlyiç (Lenin) isimli işhanede mide ve bağırsak hastalıklarının artması sebebiyle Stalin ilçesi Sağlık Koruma idaresi tarafından okullarda yürütülen teftişler sonucunda alınan malumatlardan örnekler şunlardır; “Ahud Baba” okulunda tuvaletler, mutfak sadece 2 metre uzağına konumlanmıştır. Mutfak çok

²⁶ Mustafa Çokayoğlu, agm, s.32.

²⁷ -----, “Türkistan'da Sovyet Mekteplerinde Milli Küreş”, *Yaş Türkistan*, S. 22, Eylül 1931, s. 43.

²⁸ Timuroğlu, agm, s. 25.

fena vaziyettedir. Bulaşıklar yıkanmamıştı. “Hamza” adındaki 65 no’lu okulda; 1. ve 2. sınıfların yanındaki küçük dehlizler tuvalete dönüştürülmüş, dersliklerin pençeleri kırık, havayı temizleyecek vantilatör yoktu, temizlik için su ve sabun yok, hatta içme suyun konacağı üstü kapalı bir kazan bile yok. Eski tuvaletin üstü kapatılmadan açıkta durmaktaydı. Feyzullah Hoca” adındaki 46 no’lu okulda; sınıfların içi duman dolmuştu ve bu okulda mutfak yoktu. Çocuklar beslenmelerini sınıflarda yapmaktaydı. Çay, şeker ve ekmek gibi gıda maddeleri bodrum katta, odunlar ve eski kötü eşyalarla birlikte sağlıksız bir şekilde tutulmaktaydı.²⁹

Kızıl Özbekistan gazetesinin 26.10.1930 tarihli 249. sayısında “Telgraflar hangi kaynakları göstermektedir” başlıklı bölümünde ise şunlar yazılmıştı:

“Eğitim Komiserliğine ilçelerden sürekli telgraflar gelmektedir. Kermene ilçesi, eğitimin başlamasına 20 gün kalmasına rağmen okul araç ve gereçlerini alamamıştır. Hazersb’den de benzer bilgiler alınmıştır. “Uz Neşr” (Özbekistan Devlet Neşriyatı), “Rıştan” ilçesine Hokant şubesi aracılığıyla okul araç ve gereçleri yollanacağına dair söz verilmiş ancak henüz yollanmamıştır. Hevas ilçesinden alınan haberlere göre burada, hiçbir kaynak olmadığı için eğitim derslerde konuşmalar yapılarak verilmektedir. Uz Neşr’e yapılan denetim neticesinde, bu kurumun vazifesini layıkıyla yapamadığı anlaşılmıştır vs.”³⁰

Kette Kurgan’a devrimin getirdiği en büyük kazanımın, bu şehre açılan Talim Terbiye Teknikumu’u (Teknik Okulu) olduğunu övünerek yazan Kızıl Özbekistan gazetesi, 17.11.1931 tarihindeki 256. sayısında bu okul hakkında henüz bilinmeyen bazı gerçekleri gün ışığına çıkarmıştı;

“Kette Kurgan Teknikmu’nda, Eğitim Komiserliğinin belirlediği dersler okutulmamaktadır. Sosyoloji, Pedagoji, Edebiyat, Çocuk Bakımı Bilgisi, Kimya ve Fizik derslerini verecek öğretmen bulunmamaktadır. Bu meseleyle ilgili Eğitim Komiserliğine yapılan müracaatlar sonuçsuz kalmıştır”³¹ Aynı gazete 19.11.1931 tarihli sayısında, “Eğitim Frontunda Sakatlıklar” başlığıyla, Namangan şehrinin ahvalinden uzun bir şekilde bahsetmiş ve bu meseleyle bir tam sayfa ayırmıştır. Namangan okullarını denetlemeye gelen kişiler, Tıp Teknikumunu’nun son sınıfında okuyan öğrencilerin, “Kalori’ye” “koloni” dediklerini bildirmişti. Denetçilerin raporunda belirtildiğine göre Namangan şehrinde Eğitim Komiserliği kontrolünde olmayan okullar da varmış.³²

Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde 1930’lu yılların başında açılan okul ile burada eğitim almakta olan öğrencilerin sayısında göz kamaştırıcı bir artış olduğu Sosyalı Kazakistan, Kızıl Özbekistan ve Turkmenskaya İskra gazetelerinde belirtilmişti. Bütün Orta Asya Cumhuriyetlerindeki eğitimdeki gelişme hususunu ele alan Pravda Vostoka gazetesi, 8 Haziran 1932 tarihli nüshasında devrime kadar Orta Asya okullarında 50 bin çocuk okumaktayken, bugün 730 bin çocuğun öğrenim görmekte olduğunu bildirmişti. Bununla birlikte bu gazete, nicelik olarak elde edilen bu muvaffakiyetin nitelik olarak pekiştirilemediğini de dile getirmişti. Gazetenin verdiği malumatlara göre bütün Orta Asya’da köy ve kışlaklardaki okullar sadece 1, nadiren 2 dersliğe sahipmiş. Bu gazete, Özbekistan’daki okulların 1931-1932 öğretim yılı neticelerini değerlendirirken: “Özbekistan okulları hakkında yayınlanan materyallerden açıkça görülmektedir ki, öğrencilerin seviyesi

²⁹ -----, “Taşkent Mekteplerinin Tazalık ve Sıhhi Vaziyetleri”, *Yaş Türkistan*, S. 22, Eylül 1931.s 43-44.

³⁰ -----, “Maarif Cephesinde” *Yaş Türkistan*, S. 26, Ocak 1932, s. 33.

³¹ “Maarif Cephesinde,” s. 34.

³² “Maarif Cephesinde”, s. 35

son derece geride kalmıştır. Bu, memnun olunacak bir durum değildir. Orta Asya'nın diğer cumhuriyetlerindeki öğrencilerin hali de bundan farklı değildir"³³ demişti.

Turkmenskaya İskra gazetesinin yazdıklarına bakıldığında, Türkmenistan'daki okulların durumunun Özbekistan'dan daha kötü olduğu anlaşılmaktadır. Bu Türkmen gazetesinde yayınlanan bir makaleye göre Türkmenistan'ın sadece köylerinde değil, ilçe merkezlerinde dahi derslikleri tam olan okula pek nadiren rastlanmaktadır. Gazete, ülkede eğitim alanındaki başarısızlıklardan bahsederken, köylerde 4 derslikli okul inşası hususunda tam bir muvaffakiyetsizlik yaşandığını belirtmişti. Demek ki, Türkmenistan'da 14 yılda, 4 derslik bir okul inşa edilememiştir.

Eğitim cephesindeki başarısızlıkların sebeplerini araştıran Sovyet gazeteleri, ilk olarak okullarda eğitim veren öğretmenlerin gerekli ilmi seviyede olmadığından şikâyet etmişti. Pravda Vostoka'ya göre bütün Orta Asya Cumhuriyetlerindeki öğretmenlerin %70'i cehaleti ortadan kaldırma kurslarından mezun olmuş, kısa süreli eğitimle yetişmiş kişilerden oluşmaktaydı. Aynı gazeteye göre bu öğretmenlerde sadece talim-terbiye hususundaki bilgiler değil, genel okur-yazarlık hususundaki malumatlar da çok azdı.

Kazakistan'da okul binalarının olmayışından, var olanların da ders işlenebilecek durumda olmadığından şikâyet eden Sosyalı Kazakistan gazetesi, "... bu yüzden yeni okul binaları inşa etmek, mevcut okulları onarmak işi en önemli göre olmalıdır. Okul binalarının inşa işine zamanında girişmek gerekirdi. Ancak bu yapılmamıştır. Bu yıl da köylerde ve kasabalarda okul binası inşa ve onarımı işleri ele alınmamıştır"³⁴ demişti.

Gelecek öğretim yılı için hazırlıkların lüzumundan bahseden Sovyet gazeteleri, şimdiye kadar okul araç ve gereçleri temin edilmeyen okulların, bu yıl hiç olmazsa asgari ihtiyaçlarının bile karşılanmadığını yazmıştı.

İşte Sovyet matbuatından naklettiğimiz bu malumatlar, Sovyet istatistiklerinde gördüğümüz "başarıların" asıl mahiyetini apaçık göstermektedir. Bu bilgiler ve rakamlardan anlaşıldığı üzere, Sovyet okul ve eğitim müesseselerinin, Türkistan halkının manevî ihtiyacı olan şekil ve ruh itibarıyla hakiki millî kültür kurumu olmaması bir tarafa, bugünkü şekil ve vaziyetiyle Kızıl Rus emperyalizminin talep ettiği Komünist Rus proleter diktatörlüğüne hizmet edecek bir maneviyatta terbiye edilmiş tam eğitilmiş nesiller yetiştirecek kuruluş da olmadığını ortaya çıkarmıştır. Sovyet Hükümetinin 15. yaşında, hangi mefhumda olursa olsun tam eğitilmiş bir nesil yetiştirecek müessese yaratamadığını Pravda Vostoka ve Turkmenskaya İskra gibi Sovyet gazetelerinden okunmaktaydı.

Hakikat böyleyken onlar, okur-yazarlık oranının %40-50'lerde olduğundan bahsetmektedir. Bugüne kadar köy ve kışlalarda okul binası inşa edemeyen, mevcut okullarında birinci ve ikinci sınıfı aşamadığı, öğretmenlerin %70'inin yeterli derecede bilgiyle donatılmayan, cehaleti ortadan kaldırma kurslarından mezun kişilerden ibaret olan bir yerde; okur yazarlık oranını 15 yılda %0.2-2.0'dan %40-50'ye çıktığını söylemek, kıpkızıl yalanda öte bir mübalağadır. 4 derslikli bir okula sahip olmayan bir köy ve kışlakta öğrencilere eğitim verildiğinden bahsedilemez.

Sonuç

Sovyet yönetiminin 12. yılına gelindiğinde, cami ve mescitlere bağlı olarak faaliyet gösteren mahalle mektepleri, artık işlevselliğini büyük ölçüde yitirmiş olmasına rağmen, varlıklarını sürdürmeye devam etmiştir. Bu kurumlar, geçmişte Çarlık Rusya'sı yönetimini rahatsız

³³ Timuroğlu, "Türkistan'da Sovyet Maarifinin Kemiyeti ve Keyfiyeti", *Yaş Türkistan*, S. 36, Kasım 1932, s. 19.

³⁴ Timuroğlu, "Türkistan'da Sovyet Maarifinin", s. 20

etmediği gibi, Sovyet yönetimi açısından da bir tehdit unsuru olarak görülmemiştir. Bunun temel sebebi, bu mekteplerin Rusya'nın asimilasyon politikalarına karşı herhangi bir direnç göstermemesi ve dolayısıyla Rus kültürü ve ideolojisi için bir tehlike teşkil etmemesiydi.

Öte yandan, "Urus Mektepleri" adıyla anılan Rus-Yerli okulları, Sovyet yönetimi tarafından desteklenmiş ve faaliyetlerini sorunsuz bir şekilde sürdürmüştür. Ancak, Türkistan halkının kendi kültürel ihtiyaçları ve modernleşme hedefleri doğrultusunda gelişen ve bu halkın öz değerleriyle yoğrulmuş olan "millî Cedit okulları," Sovyet yönetimi tarafından tamamen kapatılmıştır. Cedit okulları, Türkistan halkına çağdaş eğitim ve kültürel kalkınma yolunda hizmet etmeyi amaçlayan, ilerici ve bağımsız bir eğitim modeliydi. Bu okulların kapatılması, Sovyet yönetiminin yerel kimliği ve modernleşme çabalarını bastırma politikalarının açık bir göstergesidir.

Sovyet yönetiminin baskıcı politikaları bununla da sınırlı kalmamış, Türkistan halkının millî kimliğini ve hissiyatını sistematik olarak zayıflatma çabaları devam etmiştir. Bu süreçte, Türkistan'ın sosyal ve kültürel geri kalmışlığını gidermek için fedakârca mücadele eden milliyetçi Türkistanlı öğretmenler de Sovyet otoritelerince "tehlikeli unsurlar" olarak damgalanmıştır. Halkın zor koşullarını hafifletmek ve modern bir eğitim sistemi inşa etmek için Sovyet okullarında çalışmak zorunda kalan bu öğretmenler, "kuzu postuna bürünmüş kurt" şeklinde yaftalanarak yoğun bir takip ve baskıya maruz bırakılmıştır. Bu öğretmenler, yakalandıkları yerde cezalandırılmış ve birçok durumda infaz edilmiştir. Bu durum, Sovyet yönetiminin eğitim alanında dahi yerel halkın kimliğini ve özgürlük taleplerini bastırmaya yönelik sistematik bir politika izlediğini açıkça göstermektedir.

Sovyet kaynaklarına göre, 1928 yılında Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi'nde toplam 3.121 öğrenci bulunmaktaydı ve bunların yalnızca 131'i (%4) Türkistanlıydı. Bu düşük oran, Sovyet yetkililerinin iddia ettiği gibi Türkistanlı öğrencilerin yeterlilik ya da eğitim hakkı kazanmamasıyla açıklanamaz. Asıl neden, hükümetin teminat sağlama konusundaki yetersizliği, üniversitenin Türkistanlı öğrencilere karşı sergilediği ilgisizlik ve yabancılaştırıcı tutumudur.

1932 yılında yayımlanan **Kızıl Özbekistan** gazetesinde yer alan bilgilere göre, Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi'nde 1.235 Türkistanlı öğrencinin kayıt yaptırması gerektiği belirtilmiş, ancak iki aylık yoğun bir çaba sonucu sadece 113 öğrenci üniversiteye kabul edilebilmiştir. Bu durum, hükümetin eğitim politikalarına yaklaşımındaki ciddiyetsizliği ve memurların yeterli ilgiyi göstermemesiyle doğrudan ilişkilidir.

Eğer Sovyet hükümeti, Türkistanlıların yüksek öğrenim kurumlarına erişimini artırmayı gerçekten önemsemiş olsaydı, bu konuya daha fazla kaynak ve enerji ayırabilir, hatta pamuk üretimi ve kolhoz politikalarına gösterilen yoğun çabanın küçük bir kısmını bile bu alana yönlendirebilirdi. Ancak, Sovyet yönetiminin Türkistanlıları üniversitelere çekmek konusundaki isteksizliği, bölgenin entelektüel kalkınmasını desteklemek yerine, halkın yüksek eğitimle güçlenmesini engellemeyi tercih ettiğini göstermektedir. Bu tutum, Sovyet eğitim politikalarının gerçek amacının bölgesel ilerlemeyi teşvik etmek değil, kontrol altında tutmak olduğunun açık bir kanıtıdır.

Eğitimde başarı sağlanabilmesi için öncelikle uygun fiziki koşulların oluşturulması gerekmektedir. Bir okulun varlığı, yalnızca bir bina inşa edilmesiyle başlamakla kalmaz; aynı zamanda, bu binada çocuklara eğitim verebilecek bilgi ve deneyime sahip öğretmenlerin bulunmasını da gerektirir. Bunun yanı sıra, çağdaş bir eğitim süreci için gerekli olan araç ve gereçlerin temin edilmesi de zorunludur. Ancak, Orta Asya'daki Sovyet okulları incelendiğinde, bu temel gerekliliklerin hiçbirinin yeterince karşılanmadığı açıkça görülmektedir.

Sovyet yetkilileri tarafından dile getirilen büyük başarı iddiaları, çoğu zaman somut bir temelden yoksundur ve sadece propaganda amacı taşımaktadır. Bu tür iddialar, gerçekte var olmayan bir ilerlemenin izlenimini vermek için kullanılan göz boyama yöntemleridir. Sovyet yönetiminin bu tutumu, "Kızıl Rus emperyalizmi" olarak adlandırılabilir bir yaklaşımın parçasıdır ve Kara Rus emperyalizminin geçmişteki uygulamalarından çok da farklı değildir.

Eğer Sovyet yönetimi, 15 yıllık bir dönemde pamuk üretimi, kolhozlaştırma ya da göçmen yerleştirme gibi ekonomik faaliyetlere gösterdiği yoğun çabanın küçük bir kısmını bile eğitim altyapısının geliştirilmesine yöneltmiş olsaydı, Orta Asya'da eğitim alanında gerçek bir ilerleme sağlanabilirdi. Ancak, eğitim ve kültürel kalkınma konusundaki bu ihmal, Sovyet rejiminin bölge halkını tam anlamıyla eğitilmiş bireyler haline getirmek yerine, onları bağımlı ve kontrol edilebilir bir durumda tutmayı amaçladığını göstermektedir.

Kaynakça

EGAMBERDİYEY Mirzahan, "Türkistan'da Açılan Rus Eğitim Müesseselerinin Ruslaştırma Siyasetindeki Rolü", *Gazi Üniversitesi, Kastamonu Eğitim Dergisi*, C. 13, No 1, Mart 2005, s. 223-240.

EGAMBERDİYEY Mirzahan, "Çarlık Rusya'sının Türkistan'daki Eğitim Politikası (1870-1917)", *Gazi Üniversitesi, Kırşehir Eğitim Fakültesi*, C 6, S 1, 2005, s. 103-108.

EGAMBERDİYEY Mirzahan, DİNASHEVA Lazzat, "Çarlık Rusya'sının Güney Kazakistan'daki Eğitim Politikası", *Belleten*, C. 83, S. 297, Ağustos 2019, s. 665-688.

ÇOKAYOĞLU Mustafa, "Bolşevikler Tarhni Lalay Yazadırlar", *Yaş Türkistan*, S. 3-4, Şubat-Mart 1930, s. 31-33.

TİMUROĞLU, "Türkistan'da Mektep Meselesi", *Yaş Türkistan*, S. 2, Ocak 1930, s. 22-30.

TİMUROĞLU, "Türkistan'da Sovyet Maarifinin Kemiyeti ve Keyfiyeti", *Yaş Türkistan*, S. 36, Kasım 1932, s. 17-22.

SOMUNCUOĞLU B. Tümen, "Çarlık Rusya'sı Dönemi Türkistan'ında İslam ve Modernleşme", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 182, S. 182, 1.03.2014, s. 227-240.

YAŞ TÜRKİSTANLI, "Sovyet Mektepleri ve Türkistan Yaşları", *Yaş Türkistan*, S. 25, Aralık 1931, s. 12-16.

-----, "Türkistan'da Sovyet Mekteplerinde Milli Küreş", *Yaş Türkistan*, S. 22, Eylül 1931, s. 43.

-----, "Taşkent Mekteplerinin Tazalık ve Sıhhi Vaziyetleri", *Yaş Türkistan*, S. 22, Eylül 1931, s. 43-44.

-----, "Maarif Cephesinde" *Yaş Türkistan*, S. 26, Ocak 1932, s. 33-35.

Arif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Türk Dünyası

Doç.Dr. Halil ADIYAMAN*

Öz

Arif Nihat Asya, Türk edebiyatının önde gelen isimlerinden biri olarak, eserlerinde Türk dünyasına olan derin bağlılığını etkileyici bir şekilde ifade etmiştir. Şiirlerinde vatan sevgisi, milli kimlik, gelenek ve görenekler gibi temaları ustalıkla işlerken, Anadolu'nun zengin kültürel mirasını da yüceltmektedir. Onun şiirlerinde farklı Türk coğrafyalarındaki yaşam tarzları, doğa betimlemeleri ve folklorik unsurlar öne çıkar. Bu unsurlar, Türk milletinin ortak kültürel değerlerini yansıtırken, aynı zamanda ulusal bir bilinç oluşturur. Asya'nın eserleri, okuyuculara Türk dünyasının birliğini ve dayanışmasını hatırlatan güçlü bir ses olarak öne çıkmaktadır. Bu nedenle, Arif Nihat Asya'nın şiirleri, yalnızca edebi bir hazine değil, aynı zamanda kültürel bir köprü işlevi de görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Arif Nihat Asya, , Mekân, Türk Dünyası.

The Turkish World in Arif Nihat Asya's Poems

Abstract

Arif Nihat Asya, as one of the leading names in Turkish literature, has impressively expressed his deep devotion to the Turkish world in his works. While masterfully handling themes such as love of country, national identity, traditions and customs in his poems, he also glorifies the rich cultural heritage of Anatolia. In his poems, lifestyles in different Turkish geographies, nature descriptions and folkloric elements come to the fore. While these elements reflect the common cultural values of the Turkish nation, they also create a national consciousness. Asya's works stand out as a strong voice reminding readers of the unity and solidarity of the Turkish world. For this reason, Arif Nihat Asya's poems are not only a literary treasure, but also serve as a cultural bridge.

Key Words: Arif Nihat Asya, Place, Turkish World.

Giriş

Arif Nihat ASYA, İstanbul'da doğar. Babasının erken yaşlarda vefatı nedeniyle aile efradı tarafından büyütülür. Bolu'da yatılı eğitim aldıktan sonra Kastamonu ve İstanbul'da eğitimine ve yaşamına devam eder. Adana, Malatya, Ankara, Eskişehir, Kıbrıs ve Edirne'de devlet görevlerinde bulunur. Konferans vermek için farklı şehirlere gider. Birçok şiir kitabı kaleme alır. Şiirlerinde gittiği yerleri mekân olarak seçer. Şairin eserlerinde mekân unsuru ön plana çıksa da bu çalışmada şiirlerindeki Türk dünyası kavramı ele alındı. Asya'nın "hayatı; savaşlar, göçler, yoksulluklar ve sürgünlerle geçmiştir" (Tebebaşı,2022:54). Bu unsurlar şairin şiirinde de Türk dünyasına özlemi de beraberinde getirir.

* Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, halil.adiyaman@dpu.edu.tr

Türkiye

Anadolu'nun fethini kalem alan şair, Mevlevilerin Konya'ya iskânını anlatır. Konya ile Mevlana arasında özdeşlik kurar.

Türk alırken Asya'yı

Mevleviler Konya'yı

Etmiş istila, demek ...

Konya Mevlana demek! (Asya,1997:288).

Ülkede yaşanan gelişmeleri hayatın nasıl kolaylaştığını şiirlerinde dile getirir.

Birecik

Ey yolcu ve ey yol; Birecik köprüsünün

Üstünde, beş on saniye olsun, düşünün;

İbretle sorun birbirinizden: kaç gün

Beklerdi şu sahilde gelenler, daha dün? (Asya,1976a: 237.)

Şair, Malatya'nın arıcılık faaliyetlerine değindiği bir rubai kaleme almıştır. Ekonomik nedenlerle yapılan göçleri anlatır.

Tırmandı mayısla asmalar çardağına;

Temmuzda bebek de sığmıyor kundağına,

Bizler kimi bekleriz, gülüm, Kerek'te?

Göçmüş arılar, kovan kovan, Beydağı'na (Asya,1976d:29).

Şair, Van Gölü'nün güzelliklerini ve civardaki kiliseyi anlatır.

VAN GÖLÜ

Nerde istersen orda kal... yerleş;

Yolcu, rü'yaya benziyor burası...

İşte bak: Bir küçük denizdir göl;

Bir küçük kıt'a Ahtamar adası! (Asya, 1976c:191).

Kıbrıs

1. Arif Nihat Asya ve Kıbrıs'ın Şairin Edebî Anlayışındaki Yeri

Arif Nihat Asya, millî duygu ve değerlerle yoğrulmuş bir şair olarak, Türk milletinin tarihsel ve kültürel mirasını şiirlerinde işlemekten büyük bir övgü duymuştur. 20. yüzyılın ortalarında yaşanan toplumsal ve siyasal olaylar, Asya'nın edebî anlayışına yön veren önemli unsurlardır. Kıbrıs meselesi, özellikle 1960'lı yıllardan itibaren Türk milletinin gündeminde olan ve kültürel, tarihî bağların ne denli güçlü olduğunu gösteren bir mesele olarak şairin ilgisini çekmiştir. Arif Nihat Asya, Kıbrıs'ı sadece coğrafi bir yer olarak değil, Türk milletinin vatan sevgisini, aidiyetini ve tarihsel mücadelesini simgeleyen bir kavram olarak ele alır. Kıbrıs,

Asya için Türk milletinin özgürlüğü, bağımsızlığı ve birliği adına önemli bir semboldür. Şairin edebî yaklaşımında, adanın Türkler için stratejik ve duygusal bir anlam taşıması, onun millî bilinci ve tarihî sorumluluğu vurgulayan şiirlerinde belirgin bir yer tutar. Kıbrıs, hem milli şuurun hem de Türk milletinin kurtuluş mücadelesine olan inancın sembolüdür. Bu bakış açısı, Asya'nın şiirlerine millî bir şair olarak katkı sunar.

OYA

Hülya arıyan gözlere Kıbrıs yetişir!

Kıbrıs çini; Kıbrıs oya, rü'ya ve şiir . . .

Kıbrıs'ta dudak dudak açar al yaprak ; (*)

Kıbrıs'ta kadın kadın tüter gün nasir. (*) (Asya,1976a:104).

B iz Lefkoşa'nın hisarlarından geçti.

Biz B afta Kıral Mezarları'ndan geçtik; (")

Kıbrıslı güzeller, bir olup hem Ada'nın .

Hem Akdeniz'in kenarından geçtik (Asya,1976a:104).

2. “Kıbrıs” Temalı Şiirleri ve Edebi Duruşu

Arif Nihat Asya'nın Kıbrıs'a dair yazdığı şiirlerinde, Türk milletinin tarihî bağları, vatan sevgisi ve özgürlük mücadelesi ön plana çıkar. Özellikle Kıbrıs'ta Türk halkının maruz kaldığı haksızlıklar ve adada verilen bağımsızlık mücadelesi, şairin şiirlerinde kendini en belirgin şekilde gösterir. Kıbrıs'taki Türk halkının yaşadığı acılar ve zorluklar, Asya'nın şiirlerinde bir halkın kaderini belirleyen, millî kimliği pekiştiren bir unsur olarak işlenir. Şairin dilinde Kıbrıs, özgürlüğün ve adaletin simgesi olarak şekillenir.

DÖRDÜ NCÜ

Ömrünce, diyorlar, yıkılıp yıkılmışın;

Artık, yazılıp çizilmeden bıkılmışın;

Dördüncüsü çok yakın mı, Kıbrıs, söyle:

Hilkat boyu üç nöbet batıp çıkmışsın (Asya,1976a:132).

Arif Nihat Asya, şiirlerinde Kıbrıs'ı bir özgürlük mücadelesi ve Türk milletinin kaderinin bir parçası olarak yüceltir. Kıbrıs'taki Türklerin haklı mücadelesi, Asya'nın şiirlerine adeta hayat verir. Şairin millî duygularını, vatan sevgisini ve halkın özgürlük arayışını dile getirdiği şiirlerde Kıbrıs, sadece bir coğrafya değil, bir idealdir. Bu anlamda, şairin Kıbrıs'a bakışı, millî kimliğin, özgürlüğün ve halkın birliğinin önemine dikkat çeker.

HARİTA

Kıbrıs bu . . . haritasında yüzlerce nehir

Yaprakta damarlar gibi yelpazeleşir;

Aslında, fakat yanar yürekten «su !» d i ye

Bir yanda yamaç, köy, ova; bir yanda şehir! (Asya,1976a:92).

3. “Kıbrıs” Şiirinin Özellikleri ve Temaları

Arif Nihat Asya’nın Kıbrıs’a dair yazdığı şiirlerde, millî birlik ve beraberlik, vatan sevgisi ve özgürlük gibi temalar öne çıkar. Bu temalar, sadece Kıbrıs’a özgü değil, genel olarak Türk milletinin tarihî mücadelesine dair evrensel bir bakış açısını da barındırır. Şairin şiirlerinde bu temaların her biri derin bir anlam taşır:

- **Millî Birlik ve Beraberlik:** Asya’nın Kıbrıs’a dair şiirlerinde, Türk milletinin birlik ve beraberlik içinde hareket etmesinin ne kadar önemli olduğu vurgulanır. Kıbrıs meselesi, Türk halkının aynı amaç doğrultusunda birleşerek karşılaştıkları güçlükleri aşabileceklerini anlatan bir arka plana sahiptir. Kıbrıs, bu birlikteliğin ve dayanışmanın simgesidir.

AYRILIK

Hasret getirir gül diye nisanla mayıs . . .

Bi z hem yakınız, anneciğim, hem uzağınız;

Aylar boyu, yıllar boyu, sen Kıbrıs'sız

Bir Türkiye, ben Türkiye'siz bir Kıbrıs (Asya,1976d:79).

Vatan Sevgisi: Kıbrıs, Türk halkı için sadece bir ada olmanın ötesinde, kutsal bir vatan parçasıdır. Asya, adanın savunulmasını, Türk milletinin vatanını savunma sorumluluğunun bir gereği olarak işler. Şiirlerinde Kıbrıs’ın Türk milletinin kaderindeki özel yerini ve bu toprakların korunmasının önemini dile getirir.

KARALTI

Bir kapkara gölge. . . Kıbrıs'ın damgası bu !

Birlikte, beraber yaşamak dalgası bu !

Zannetme ki boşluktaki sesler boşuna:

Çanlarla ezanların ağız kavgası bu ! (Asya,1976d:130).

- **Özgürlük ve Hürriyet:** Kıbrıs’ta Türk halkının karşılaştığı zorluklar, adadaki özgürlük mücadelesini simgeler. Arif Nihat Asya, Türk milletinin adada verdiği bağımsızlık mücadelesini ve özgürlük için harcadığı çabayı şiirlerinde güçlü bir şekilde işler. Kıbrıs’ın özgürlüğü, sadece ada halkı için değil, Türk milletinin millî mücadelesinin simgesi haline gelir.

4. Kıbrıs’a Duyduğu Duygusal Bağ ve Şiirsel İfade

Arif Nihat Asya, Kıbrıs’a duygusal bir bağ besler ve bunu şiirlerine derinlemesine yansıtır. Kıbrıs’ı bir coğrafi mekân olmanın ötesinde, bir ideolojik mücadele ve dostluk bağlarının ifadesi olarak görür. Kıbrıs, onun şiirlerinde yalnızca bir toprağa duyulan sevgi değil, aynı zamanda bir duygu yoğunluğu ve tarihî sorumluluk taşır.

TEMmuz

Temmuz b u .. yürek hızlı, nabız olur;

Akşamları, içler bile yıldızlı o l u r . . .

Kıbrıs'la beraber geçiren, b i r geceyi,

Uykuyla geçirmediyse Kıbrıs' l ı olur (Asya,1976d:81).

Asya'nın şiirlerinde Kıbrıs'a duyduğu bu derin bağ, Türk halkının adaya olan vefasını simgeler. Kıbrıs, sadece bir savaş alanı değil, bir kültürel miras ve tarihî bir sorumluluk olarak dile gelir. Kıbrıs'ın özgürlüğü, şairin gözünde Türk milletinin özgürlük mücadelesinin bir örneği olarak temsil edilir.

FIRÇA

Kıbrıs, beğenip seçtiği yerd i r çiçeğ i n :

Çıkmış g i b i fırçasından ismet G ü ney' i n (*)

Her renk, cevap verir dönüp ses lenen e ;

«Al, mor!» diye siz de sesleni p b i r deneyin ! (Asya,1976d:77).

5. Kıbrıs'ın Kurtuluşu ve Arif Nihat Asya'nın Şiirindeki Yeri

1974 Kıbrıs Barış Harekâtı, Türk milletinin tarihî mücadelesinde önemli bir dönüm noktasıdır. Arif Nihat Asya, bu olayın hem millî bilinci artırıcı hem de adadaki Türk halkının haklı davasını dünyaya duyurucu etkisini şiirlerinde işledi. Şairin Kıbrıs'a dair yazdığı şiirler, bu dönemde Türk milletinin Kıbrıs'a olan bağlılığını, zaferini ve özgürlük mücadelesini destanlaştırır. Kıbrıs'ın özgürlüğü, Asya için sadece bir zafer değil, aynı zamanda Türk milletinin birlikte hareket etme iradesinin ve birlikte var olma kararlılığının simgesidir. Kıbrıs'ta Türk halkının karşılaştığı baskılar ve yaşadığı zorluklar, onun şiirlerinde millî bir dayanışma ve birlikteliği pekiştiren bir anlam taşır.

DEĞİRMENLİK

Kıbrıs'ta d eğil varlığımız, imbikte . . .

Bir deste yeşil nedir Değirmenlik'te ! (*)

Yaz geldi . . . Mesarya'nın çeki lmez kahrı : (")

Yatmak bile zorlaştı gülüm, birlikte! (Asya,1976d:96).

6. Kıbrıs Konusunun Millî Kimlik ve Toplumsal Bilinç Üzerindeki Etkisi

Arif Nihat Asya'nın şiirleri, sadece edebî bir değer yaratmakla kalmaz, aynı zamanda toplumsal bilinç oluşturan önemli birer araçtır. Kıbrıs'ın Türk halkı için taşıdığı anlam, sadece bir ada meselesi olmanın ötesindedir. Asya, Kıbrıs'ı bir millî aidiyet ve tarihî sorumluluk bağlamında ele alır. Şairin şiirlerinde Kıbrıs, Türk milletinin özgürlüğü, bağımsızlık mücadelesi ve birlik kavramlarının bir arada yansıdığı bir sembol olarak karşımıza çıkar. Asya'nın Kıbrıs'a olan bağlılığı, Türk milletinin tüm fertlerine bir millî bilinç ve toplumsal sorumluluk aşılamayı amaçlar. Kıbrıs, Türk milletinin kimlik ve bağımsızlık arayışının bir simgesidir.

AY

Ay, pencereden bakınca bir komşu g i b i

Dursak da, görünsek d e, gülüm, uslu g i b i .

«Kıskandırıp imrendirelim, derdik, ayı . . . »

Kıbrıs, kanımızdaydı ılık bir su gibi (Asya,1976d:127).

Arif Nihat Asya'nın şiirlerinde Kıbrıs, Türk milletinin tarihî mücadelesinin, vatan sevgisinin ve özgürlük arayışının simgesi haline gelir. Kıbrıs, şairin şiirlerinde tarihi bir sorumluluk, duygusal bir bağ ve özgürlük mücadelesi olarak şekillenir. Arif Nihat Asya, Kıbrıs'ın Türk milletinin kaderindeki yerini şiirleriyle pekiştirir ve bu toprakların korunmasına olan inancını dile getirir. Asya'nın Kıbrıs'a dair şiirleri, sadece edebiyat dünyasına değil, aynı zamanda Türk milletinin toplumsal bilincine önemli katkılarda bulunur. Kıbrıs'ın özgürlüğü ve Türk halkının bu topraklarda kazandığı zafer, Arif Nihat Asya'nın şiirlerinde millî birlik ve beraberlik fikrinin somut bir ifadesi olarak ölümsüzleşir.

ZÜMRÜT

Yo l l a rd a H ızır mı bekliyordun, Kıbrıs;
Yıllar yı l l ı nerde kal d ı ordun, Kıbrıs?
«Zümrüt Ada» derd i k sana. . . bir gün geldi;
«Mercan Ada», «Yakuut Ada» oldun, Kıbrıs ! (Asya,1976d:144).

Doğu Türkistan

Münih'te yeni bir hayata başlamaya çalışan Doğu Türkistanlı bir kişiyi anlatır.

"POLAT TURFÂNI"

Vallaahi ve billahi bu kardeş, candan:
Gelmiş bana, kalkıp, Doğu Türkistan'dan . .
Ben Asya'ydım, oysa Polat Turfâni . . .
Bir yandan güldük, ağladık bir yandan! (Asya, 1976a:191).

Musul ve Kerkük

Arif Nihat Asya, Irak'ta yaşanan Kerkük Türklerini de ele alır. İnsanlık dışı muameleler gören Kerkük Türklerinin sorunlarının Güvenlik Kurulu tarafından dünya gündemine taşınmasını ister. Bu durumu anlatmak için kaleme aldığı "*Kerküklüler*" şiiri şöyledir:

"(Kıbrıs ve Zürih) derken unuttuk Musul'u;
(Kıbrıs) diye toplandı Güvenlik Kurulu;
Çektiğini soran kalmadı Kerkük'lülerin...

Ey kongreler, Tanrı'nın onlar da kulu!" (Asya, 2014c: 256). (TEPEBAŞI:2022:213).

Irak Türkmenlerinin yaşamış oldukları zulüm ve işkenceyi konu aldığı bir başka şiiri ise *Horyatlar*19 başlığına sahiptir:

"Türk"ken Kerküklü'lerin hem
Adları, hem sıfatları

-Yazıklar olsun ki- bugün

Hayat değil hayatları!

ğehitlerine yurt olmuğ

Göğün en yüce katları;

Ruhlarını selâmlasın

Yâsin"imin kanatları...

Kalanlarına verilsin

Hürriyetin beratları:

Silinsin, kurşunkalemle

Çizilmiş sınır hatları!" (Asya, 2012: 150). (TEPEBAŞI:2022:213-214).

Arif Nihat Asya tahkiyeli anlatım tarzıyla kaleme aldığı “*Kerkük*” Şiirinde bir çocuğun Kerkük’te yaşadığı olumlu ve olumsuz olayları dramatize eder. Anne ve babasını yaşanan zulümlerde kaybeden çocuk, zamanla çocukluğunu gölgeleyen sөгüt olarak nitelendirdiğı Kerkük’ü de kaybeder. Kuşlardan ve bulutlardan arayıp bulmasını istediğı Kerkük’ü ise şöyle tarif eder:

“Perdeleri örtük,

Lambaları sönük,

Sirtında yıllar yük,

Hatıraları kırık dökük

Bir yer olacak orada..

Adı, Kerkük!” (Asya, 2014a: 178) (TEPEBAŞI:2022:214).

Balkanlar

Kubbeler

“Söyleyin ey nazlı haber kuşları:

Tuna boylarından müjde geldi mi?

.....

Uzaklarda kırık minarelerden

Gökte bir kapıyı vurur leylekler

Bir gün açılacak o büyük kapı

Ve kanadlar yere inmeyecekler” (Asya, 2014a: 79). (TEPEBAŞI:2022:226)

Edirne’den kaybedilen Osmanlı topraklarına hüzünle bakan sanatçı, Balkan topraklarına seferler düzenleyen askerlerin adeta ayak seslerini işitir. Sanatçı kaleme aldığı *Süleyman Orduları* başlıklı şiirinde o askerlerin Balkanlara gelişini şöyle anlatır:

“Yoktu, ey yolcu, Tanrı”dan başka

Kimseden içlerinde korkuları

Eğdiler dağların yokuşlarını;

Sonra durdurdular akarsuları,

Ulu hâkanlariyle yollardan

Böyle geçmiş Süleyman orduları

Böyle gitmişti Tunca'dan Tuna'ya

Zaferin anlı şanlı yolcuları!" (Asya, 2014b: 235) (TEPEBAŞI:2022:202).

Sanatçı, Balkanların Osmanlı topraklarından kopmasıyla kardeş olan Meriç ve Tunca'nın ayrı düşmesine üzüldür. Şaire göre Osmanlı Devleti bu toprakların anası gibidir. Bu toprakları korur, kollar, besler, büyütür. Annenin yuvadan ayrılışı ile Balkanlar boynu bükük birer öküz yavru gibi kalır (TEPEBAŞI:2022:202).

Rübâiyyat-ı Ârif-2 şiir kitabında da Balkan meselesine yer veren sanatçı özellikle Avrupa'ya yapmış olduğu kısa süreli seyahatin intibalarından oluşan *Avrupa'dan Rübâiler* adlı bölümde ziyaret ettiği Balkan ülkelerinde kaybedilen topraklara üzüldür. Yugoslavya gezisinde kaleme aldığı *Tuna I* başlıklı şiirde atalarından izler gördüğü Tuna'ya utanarak bakar:

"Kuşlar-yine- turnadan, sülünden, sunadan..."

Ğzler gördün, bir babadan, bir anadan!

Lâkin, ne yazık ki şimdi karşında Tuna,

Senden utanır, sen utanırsın Tuna'dan!" (Asya, 2014d: 163).

Her ne kadar Rumeli'nin Osmanlı topraklarından ayrılışı üzerinden yıllar da geçse orada yaşayan Müslüman/Türk halk o yılları unutmaz. Sanatçının Tuna Nehri'yle sembolleştirdiği Balkan halkı şaire göre hala o muhteşem yılların hayalini kurar:

Tuna II

"Dağdan, ovadan bir "Tuna" derler su geçer;

Üstünden yolcular geçer, yolcu geçer..."

Lâkin Tuna'nın, her gece, rü'yâsından,

Hâlâ, o büyük, o muhteşem ordu geçer!" (Asya, 2014d: 176). (TEPEBAŞI:2022:205).

Yahya Kemâl gibi büyük şairlerin doğup büyüdüğü Müslüman/Türk toprağı olan Üsküp'ün Türk topraklarının dışında kalışı da şairi bir hayli üzer. Üsküp'ü boynu bükük bir garibe benzeten sanatçı Niş'i ve Belgrad'ı ziyaret etmesine rağmen Üsküp'e uğramadığı için kendine kızar:

"Çarpıldı, sakatlandı mı, ey yol, kanadın:

Geçtin göbeğinden de Niş'in, Belgrad'ın

Hasretlisi olduğum garîp Üsküp'üme

Yaklaşmışken söyle neden uğramadın?" (Asya, 2014d: 191) (TEPEBAŞI:2022:205).

Sonuç

Arif Nihat Asya, Türk edebiyatının önemli şairlerinden biri olarak, şiirlerinde sadece bireysel duygularını değil, aynı zamanda Türk milletinin tarihsel, kültürel ve coğrafi bağlarını da güçlü

bir şekilde ifade etmiştir. Şair, özellikle Türk dünyasıyla olan derin ilişkisini ve bu coğrafyalara duyduğu sevgiyi, şiirlerinde zengin bir şekilde işlemektedir. Anadolu'nun farklı köylerinden şehirlerine, Kıbrıs'tan Doğu Türkistan'a kadar geniş bir coğrafyada yer alan halkların kültürel değerlerini, yaşam biçimlerini ve tarihsel mücadelesini betimlerken, aynı zamanda Türk milletinin birliğini ve dayanışmasını vurgulamıştır. Asya'nın şiirlerinde, Kıbrıs gibi tarihi ve stratejik öneme sahip topraklar, sadece bir coğrafi alan değil, Türk milletinin özgürlüğü, bağımsızlığı ve milli kimliği için bir sembol haline gelmiştir. Aynı şekilde, Doğu Türkistan, Musul, Kerkük ve Balkanlar gibi bölgelerde de Asya, Türk milletinin tarihsel bağlılıklarını, acılarını ve zaferlerini dile getirmiştir. Bu temalar, Arif Nihat Asya'nın milli bilinç oluşturma çabasının bir parçası olarak öne çıkmakta, onun edebi mirası sadece bir sanat eseri olarak kalmayıp, aynı zamanda bir kültürel köprü işlevi görmektedir. Asya'nın şiirlerinde kullandığı mekânlar, birer simge olarak Türk milletinin tarihsel serüvenine, kültürel mirasına ve geleceğine dair önemli mesajlar taşır. Kıbrıs, Balkanlar, Doğu Türkistan gibi yerler, şairin dilinde birer aidiyet duygusunun ifadesi, vatan sevgisinin simgeleri olarak şekillenmiştir. Şair, bu coğrafyalara duyduğu özlem ve vefa duygusunu eserlerine yansıtarak, okurlarına Türk dünyasının birliğinin ne kadar hayati olduğunu hatırlatmaktadır. Arif Nihat Asya'nın şiirleri, sadece edebi birer metin olmanın ötesinde, Türk milletinin tarihsel ve kültürel bilincini uyandıran, ona yol gösteren birer kültürel miras olarak değer kazanır. Şairin Türk dünyasına duyduğu derin sevgi, onun eserlerinin hem içeriğini hem de şekilsel olarak anlamını derinleştirirken, bu eserler aynı zamanda halkların birliğini ve direncini kutlayan bir çağrı olarak da değerlendirilebilir. Arif Nihat Asya'nın şiirleri, Türk milletinin geçmişine ve geleceğine olan bağlılığını, milli kimlik ve kültürel mirasını yücelten bir edebi hazinedir.

Kaynakça

- ASYA Arif, Nihat,(1976a) *Bütün Eserleri, Şiirler:7,(Rubâiyyat-ı Ârif, II)*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ASYA Arif, Nihat, (1976b) *Duâlar ve Âminler*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ASYA Arif, Nihat, (1976c) *Fatihler Ölmez ve Takvimler*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ASYA Arif, Nihat,(1976d) *Bütün Eserleri, Şiirler:6,(Rubâiyyat-ı Ârif, I)*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ASYA Arif, Nihat,(1997) *Bütün Eserleri, Şiirler: I,(Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor)*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- ASYA Arif, Nihat,(2005) *Bütün Eserleri,(Ses ve Toprak)*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- TEBEBAŞI, Ayşe,(2022) *Arif Nihat Asya, Hayatı, Sanatı, Eserleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- YAVUZ, Emre,(2020) *Arif Nihat Asya'nın Şiirlerinde Şehir Ve Medeniyet*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kastamonu.

FİLİZ KİTABEVİ BASIM YAYIN DAĞITIM PETROL ÜRÜNLERİ SAN. TİC. LTD ŞTİ.
Cemalyener Tosyah Caddesi | Tel: 0850 441 0 359 - 0212 527 07 18
No:57/A Vefa - Fatih / İST | 0546 623 45 49 Fax: 0212 519 20 71

 filizkitabevi bilgi@filizkitabevi.com www.filizkitabevi.com

E-ISBN 978-625-6134-86-7

9 786256 134867